

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ ТА
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Шевцова Євгенія Сергіївна

УДК 93/94:908:005.311.121(477)"18/19"

ДИСЕРТАЦІЯ

Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні
(друга половина XIX – початок XX століть)

032 – Історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Шевцова Є. С.**

Науковий керівник: Силка Оксана Захарівна, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Шевцова Є.С. Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні (друга половина XIX – початок XX століть). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ, 2025.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст., зокрема губернських статистичних комітетів та земських статистичних органів. У дисертації окремі результати роботи статистичних органів розглядаються як важливий елемент культурно-історичного процесу, пов'язаного з національним відродженням українського народу та формуванням національної ідентичності у другій половині XIX – початку XX ст.

У дисертації обґрунтовано, що історико-краєзнавча діяльність державних і земських статистичних установ в Україні другої половини XIX – початку XX ст. мала концептуальну єдність, попри відмінності в адміністративно-правовому статусі. Губернські статистичні комітети, підпорядковані Міністерству внутрішніх справ та земські статистичні установи, що діяли в межах органів місцевого самоврядування, виконували споріднені завдання щодо збирання, обробки й систематизації інформації про соціальну структуру, економіку, культуру й повсякденне життя українського населення. Саме ця єдність функцій, ролі та місця статистичних органів і визначає їхню значущість для сучасної української історіографії, зокрема в контексті накопичення історико-краєзнавчого матеріалу, збереження історичної пам'яті та розвитку краєзнавчої науки в Україні.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські губернії, які у другій половині XIX – на початку XX ст. входили до складу Російської імперії. Відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу це були такі

губернії, як: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська та Чернігівська.

Хронологічні рамки дослідження обґрунтовані 1860-ті–1917 рр. Нижня межа – 1860 р., оскільки було затверджено Положення про губернські та обласні статистичні комітети, а також у 1864 р. була проведена земська реформа, що стало основою для появи та розгортання історико-краєзнавчих досліджень губернських та земських статистичних органів. Верхня хронологічна межа – 1917 р., оскільки саме в цей період відбулися значні політичні зміни в Україні, пов'язані з утворенням Української Народної Республіки та формуванням нової законодавчої бази для статистичних органів. У період з 1917–1919 рр. в умовах Національно-визвольних змагань, політичної та економічної нестабільності історико-краєзнавчі дослідження губернських та земських статистичних органів не були актуалізовані.

Автором проаналізовано історіографію питання, з'ясовано ступінь наукового опрацювання теми та окреслено основні періоди вивчення діяльності статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, виділено три історіографічні етапи (імперський, радянський, сучасний), розглянуто проблематику досліджень, що дозволило оцінити стан і перспективи вивчення даної теми.

У дослідженні охарактеризовано широку джерельну базу означеної проблематики, у тому числі архівні документи, статистичні збірники, «Пам'ятні книжки», статистичні огляди та «Адрес-календарі», підготовлені губернськими статистичними комітетами і земськими статистичними установами України. Окремі архівні матеріали вперше залучено до наукового обігу, що дозволило висвітлити особливості організаційної структури, специфіку та результати роботи статистичних органів.

У дисертації розкрито процес становлення та розвитку системи державної та земської статистики в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. З'ясовано, що на початковому етапі діяльність місцевих статистичних комітетів характеризувалась відсутністю системності та чітких методологічних настанов, що ускладнювало якісний збір і аналіз історико-краєзнавчих та соціально-економічних

даних. Доведено, що прийняття «Положення про губернські та обласні статистичні комітети» 1860 р. стало переломним моментом, який забезпечив розширення кола учасників, удосконалення методів і фінансового забезпечення історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів.

Автор наголошує, що губернські статистичні комітети виконували подвійну функцію: як органи державної статистики – обслуговували потреби імперської адміністрації в статистичній інформації та забезпечили накопичення джерельного матеріалу для подальшого розвитку історико-краєзнавчих знань. З часом, окремі комітети трансформувались у наукові осередки, що залучили до історико-краєзнавчих досліджень місцеву інтелігенцію та готували до випуску збірники статистичних даних, серед яких «Пам'ятні книжки», «Адрес-календарі» й інші видання, які стали джерелами з історії, етнографії та соціально-економічного життя України другої половини XIX – початку XX ст.

У дисертації розглянуто роль земської статистики, що виникла після реформи 1864 р. і стала інструментом вивчення економічних, соціальних і культурних процесів в Україні. Особливу увагу приділено унікальному дослідницькому підходу у земських статистичних дослідженнях, чернігівському типу, який сформувався в умовах домінування сільськогосподарської проблематики та потреби в комплексному вивченні сільського господарства, земельних відносин і господарської структури українського середовища, і став взірцем для всіх земських статистичних установ України. Методологічна основа чернігівського типу земських статистичних обстежень спиралася на експедиційні дослідження, подвірні переписи, опитування, а також застосування аналітичних інструментів, зокрема комбінаційних таблиць.

Автор підкреслює важливу роль у історико-краєзнавчій діяльності земських статистичних установ в Україні провідних діячів-статистиків, серед яких О. Русов, П. Червінський, О. Шликевич, Ф. Щербина. Їхня діяльність охоплювала методичне вдосконалення статистичних досліджень, впровадження комплексного підходу до вивчення соціально-економічного, етнографічного та аграрного життя

українського суспільства, а також поєднання статистичних спостережень із краєзнавчими та історичними дослідженнями.

У дисертації доведено, що історико-краєзнавчу діяльність губернських статистичних комітетів і земських статистичних установ України другої половини XIX – початку XX ст. доцільно розглядати у комплексі, з огляду на концептуальну єдність їхнього функціонування, ролі та місця в системі наукового пізнання українського простору. В умовах, коли на державному рівні історико-краєзнавче вивчення українських територій було заборонене, саме губернські та земські статистичні установи отримали можливість досліджувати життя українського суспільства, фіксувати його особливості та зберігати важливу інформацію для подальших наукових студій, на які спирались учасники і дослідники українського національного відродження на початку XX ст.

Практичне значення роботи визначається можливістю використання отриманих результатів у науково-дослідній діяльності істориків, краєзнавців, а також у викладацькій роботі при підготовці курсів з історії України та краєзнавства, соціально-економічної історії та історії статистики. Дослідження містить також систематизацію статистичних матеріалів, що може бути корисним для організації архівних та бібліотечних колекцій і популяризації історико-краєзнавчих знань. Практична цінність роботи також полягає у можливості використання її результатів під час роботи з архівними джерелами та статистичними виданнями науковців і дослідників, які працюють у галузі історичних та краєзнавчих дисциплін.

Отримані результати можуть бути використані для подальших історичних досліджень культурного, національного та соціального розвитку України другої половини XIX – на початку XX ст., а також для популяризації історико-краєзнавчих знань.

Ключові слова: Україна, друга половина XIX – початок XX ст., Російська імперія, статистика, краєзнавство, історико-краєзнавча діяльність, губернія, земство, земське самоврядування, статистичний орган, земська статистична установа, земське статистичне бюро, губернський статистичний комітет,

чернігівський тип земської статистики, старожитності, культурна спадщина, бібліотека, видання, «Адрес-календар», «Пам'ятна книжка».

SUMMARY

Shevtsova Y. S. The historical and local studies activities of statistical bodies in Ukraine (second half of the 19th century – early 20th century) – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for scientific degree of the Doctor of Philosophy in specialty 032 History and archaeology. – The National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Kyiv, 2025.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the historical and local lore activities of statistical institutions in Ukraine in the second half of the 19th – early 20th century, in particular the gubernial statistical committees and zemstvo statistical bodies. The dissertation considers selected results of the work of these institutions as an important component of the cultural and historical process associated with the national revival of the Ukrainian people and the formation of national identity during the second half of the 19th – early 20th century.

The dissertation substantiates that the historical and local research activities of state and zemstvo statistical institutions in Ukraine during this period were characterized by conceptual unity, despite differences in their administrative and legal status. The gubernial statistical committees, subordinate to the Ministry of Internal Affairs, and the zemstvo statistical institutions, which operated within local self-government bodies, performed similar tasks related to the collection, processing, and systematization of information on the social structure, economy, culture, and everyday life of the Ukrainian population. This functional, institutional, and methodological unity defines the significance of these statistical bodies for modern Ukrainian historiography, particularly in the context of the accumulation of historical and local lore materials, the preservation of historical memory, and the development of local history studies in Ukraine.

The territorial scope of the research covers the Ukrainian governorates that, in the second half of the 19th – early 20th century, were part of the Russian Empire. According

to the administrative-territorial division of that time, these included the following governorates: Volhynian, Katerynoslav, Kyiv, Podilian, Poltava, Tavriia, Kharkiv, Kherson, and Chernihiv.

The chronological framework of the study is defined as the 1860s–1917. The lower boundary is set in 1860, since the approval of the Regulation on Gubernial and Regional Statistical Committees, and in 1864 the Zemstvo reform was carried out, which became the basis for the emergence and development of historical and local history research by provincial and zemstvo statistical bodies. The upper chronological boundary is 1917, as this year was marked by significant political changes in Ukraine, including the establishment of the Ukrainian People's Republic and the development of a new legislative framework for statistical institutions. In the period from 1917–1919, in the conditions of the National Liberation Struggle, political and economic instability, the historical and local lore activities of gubernial and zemstvo statistical bodies ceased to be relevant.

The author has analyzed the historiography of the topic, clarified the extent of scholarly attention devoted to the issue, and outlined the main stages in the study of statistical institutions in Ukraine during the second half of the 19th – early 20th century. In particular, three historiographical stages (imperial, Soviet, modern) are highlighted, and the research issues are considered, which made it possible to assess the state and prospects for studying this topic.

The study characterizes the broad source base relevant to the subject, including archival documents, statistical compendiums, «Memorial Books», statistical reviews, and «Address-calendars», compiled by gubernial statistical committees and zemstvo statistical institutions in Ukraine. A number of archival materials have been introduced into scholarly circulation for the first time, allowing for a more detailed analysis of the organizational structure, specific features, and results of the work carried out by these statistical institutions.

The dissertation reveals the process of formation and development of the system of state and zemstvo statistics in Ukraine in the second half of the 19th – early 20th century. It has been established that at the initial stage, the activities of local statistical

committees were characterized by a lack of systematization and clear methodological guidelines, which complicated the qualitative collection and analysis of historical, local lore, and socio-economic data. It is demonstrated that the adoption of the «Regulation on Gubernial and Regional Statistical Committees» in 1860 became a turning point, which ensured the expansion of participant involvement, the improvement of methods, and the financial support of historical and local research conducted by the gubernial statistical committees.

The author emphasizes that the gubernial statistical committees performed a dual function: as bodies of state statistics, they served the informational needs of the imperial administration, while also facilitating the accumulation of source materials for the further development of historical and regional studies. Over time, certain committees evolved into scholarly centers that engaged the local intelligentsia in historical and regional research and prepared statistical compendiums for publication, including «Memorial Books», «Address Calendars», and other editions. These publications became valuable sources for the study of the history, ethnography, and socio-economic life of Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries.

The dissertation examines the role of zemstvo statistics, which emerged following the 1864 reform and became an important instrument for studying economic, social, and cultural processes in Ukraine. Special attention is given to the unique research approach characteristic of zemstvo statistical investigations – namely, the «Chernihiv type», which developed under the influence of the prevailing focus on agricultural issues and the necessity of a comprehensive study of agriculture, land relations, and the economic structure of the Ukrainian countryside. This approach became a model for all zemstvo statistical institutions throughout Ukraine. The methodological foundation of the Chernihiv type of zemstvo statistical surveys was based on expeditionary research, household censuses, questionnaires, as well as the use of analytical tools, particularly combination tables.

The author emphasizes the important role in the historical and local lore activities of zemstvo statistical institutions in Ukraine played by prominent statisticians such as O. Rusov, P. Chervinsky, O. Shlykevych, and F. Shcherbyna. Their work encompassed

the methodological improvement of statistical research, the introduction of a comprehensive approach to studying the socio-economic, ethnographic, and agrarian life of Ukrainian society, as well as the combination of statistical observations with local history and historical research.

The dissertation proves that the historical and local history activities of the gubernial statistical committees and zemstvo statistical institutions in Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries should be considered in their entirety, given the conceptual unity of their functioning, role, and place in the system of scientific knowledge of the Ukrainian space. In conditions when historical and local history studies of Ukrainian territories were banned at the state level, it was precisely the gubernial and zemstvo statistical institutions that gained the opportunity to research the life of Ukrainian society, record its peculiarities, and preserve important information for further scientific studies, on which the participants and researchers of the Ukrainian national revival at the beginning of the 20th century relied.

The practical significance of the work is defined by the possibility of using the obtained results in the scientific research activities of historians, local historians, as well as in teaching when preparing courses on the history of Ukraine, local history, social-economic history, and the history of statistics. The research also includes the systematization of statistical materials, which may be useful for organizing archival and library collections and popularizing historical and local history knowledge. The practical value of the work also lies in the potential use of its results when working with archival sources and statistical publications by scholars and researchers working in the field of historical and local history disciplines.

The obtained results can be used for further historical research into the cultural, national, and social development of Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries, as well as for the popularization of historical and local history knowledge.

Keywords: Ukraine, second half of the 19th – early 20th century, Russian Empire, statistics, local history studies, historical and local history activity, gubernia, zemstvo, zemstvo self-government, statistical body, zemstvo statistical institution, zemstvo

statistical bureau, gubernial statistical committee, Chernihiv type of zemstvo statistics, antiquities, cultural heritage, library, publication, «Address-calendar», «Memorial book».

Перелік наукових праць, які відображають основні результати дисертації

Статті у науковому виданні, включеному до Переліку наукових фахових видань України

1. Шевцова Є. С. Діячі земської та губернської статистичної справи в Україні кінця XIX – початку XX ст. та їх внесок у розвиток місцевого краєзнавства // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2024. № 3 (362). С.199–208. DOI 10.12958/2227-2844-2024-3(362)-199-208
2. Шевцова Є. С., Стрілець В. В. Історіографія діяльності статистичних органів в Україні XIX – початку XX ст. // Вісник аграрної історії: науковий журнал. 2023. Вип. 43–44. С. 31–40. DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2023.43-44.04> *(Шевцовою Є. С. здійснено аналіз наукових праць, присвячених вивченню становленню та функціонуванню статистичних органів в Україні; зібрані, систематизовані й проаналізовані наукові розвідки, що висвітлюють різні аспекти цієї проблематики; Стрільцем В. В. визначено основні етапи розвитку історіографії питання, підведені підсумки та окреслено перспективи подальших досліджень у цьому напрямі).*
3. Шевцова Є. С. Аналіз збереженості видань губернських статистичних комітетів у бібліотеках та архівних установах України // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Методологія, історіографія та джерелознавство. 2022. № 4 (352). С. 51– 59. DOI: 10.12958/2227-2844-2022-4(352)-51-59
4. Шевцова Є. С. Становлення земської статистики на українських землях у другій половині XIX ст. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Всесвітня історія. Історія України. 2021. № 9 (347). С. 196–206. DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-169-176
5. Шевцова Є. С. До класифікації періодичних видань губернських статистичних комітетів як історичного джерела з історії України другої половини XIX – початку XX ст. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Всесвітня історія. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. 2017. № 9 (317). С. 104–109.

Тези наукових доповідей

6. Шевцова Є. С. Внесок О. О. Русова в розвиток української статистичної науки // Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи: V Міжнародна науково-практична конференція: тези доповіді. Київ, 2024. С. 187–190.

7. Шевцова Є. С. Утворення губернських статистичних установ в Російській імперії // Громадсько-політична та наукова діяльність М. С. Грушевського в міжнародному вимірі (до 155-річчя від дня народження): Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 23 вересня 2021 року: тези доповіді. Київ, 2021. С. 153–155.

8. Шевцова Є. С. Пам'ятна книжка губернських статистичних комітетів як джерело з історії аграрного розвитку регіонів // Науково-інноваційний розвиток агровиробництва як запорука продовольчої безпеки України: вчора, сьогодні, завтра: Всеукраїнська науково-практична конференція, 17 листопада 2021 року: тези доповіді. Вінниця, 2021. С. 244–246.

9. Шевцова Є. С. Видання статистичних органів України в другій половині XIX – на початку XX століть, як джерело з дослідження демографії українських губерній // Медицина і психологія в репродукції людини – мультидисциплінарний підхід: II Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 20–21 жовтня 2022 року: тези доповіді. Київ, 2022. С. 126–127.

10. Шевцова Є. С. Питання мови у статистичних дослідженнях в Україні другої половини XIX – початку XX століття // Духовний код української ідентичності у вимірі міжкультурної комунікації (до 300-річчя від дня народження Г. С. Сковороди: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 10–11 листопада 2022 року: тези доповіді. Київ, 2022. С. 68–70.

11. Шевцова Є. С. Статистика народонаселення і «російський компонент» Таврійської губернії наприкінці XIX – на початку XX століть // Трансформація системи міжнародних відносин в умовах російсько-української війни (до Дня спротиву окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя): Міжнародна

науково-практична конференція, м. Київ, 23 лютого 2023 року: тези доповіді. Київ, 2023. С. 272–273.

12. **Шевцова Є. С.,** Котеленець К. М. «Харківський календар» як джерело зі статистики населення Старобільщини у другій половині XIX – на початку XX століття // Луганщина: краєзнавчі розвідки: V Всеукраїнська науково-практична конференція, м. Лубни, 18 травня 2023 року: тези доповіді. Лубни, 2023. С. 67–71. *(Шевцовою Є. С. зібрано та проаналізовано статистичний матеріал, представлений у «Харківському календарі», що відображає демографічні та соціально-економічні процеси Старобільщини другої половини XIX – початку XX ст.; Котеленець К. М. здійснено порівняльний аналіз статистичних показників та узагальнено результати дослідження).*

13. **Шевцова Є. С.,** Котеленець К. М. Передмістя Старобільська за Першим Всезагальним переписом населення Російської імперії 1897 р. // Луганщина: краєзнавчі розвідки: VI Всеукраїнська науково-практична конференція, м. Лубни, 19 квітня 2024 року: тези доповіді. Лубни, 2024. С. 64–67. *(Шевцовою Є. С. зібрано та проаналізовано статистичний матеріал, що відображає демографічні та соціально-економічні процеси передмістя Старобільщини другої половини XIX – початку XX ст.; Котеленець К. М. здійснено порівняльний аналіз статистичних показників та узагальнено результати дослідження).*

14. **Шевцова Є. С.,** Шевцова Ю. С. Стан жіночої вищої освіти в Харківській губернії на прикладі роботи Інституту шляхетних дівчат (на матеріалах видань Харківського губернського статистичного комітету) // Луганщина: краєзнавчі розвідки: III Всеукраїнська науково-практична конференція, м. Старобільськ, 23 квітня 2020 року: тези доповіді. Старобільськ, 2020. С. 109–112. *(Шевцовою Є. С. зібрано та проаналізовано статистичний матеріал, представлений у виданнях Харківського губернського статистичного комітету, що відображає стан жіночої вищої освіти в Харківській губернії в другій половині XIX – початку XX ст.; Шевцовою Ю. С. здійснено порівняльний аналіз статистичних показників та узагальнено результати дослідження).*

15. Шевцова Є. С. Історико-краєзнавча діяльність Полтавського земського статистичного бюро (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми, пріоритети та перспективи розвитку науки, освіти та суспільства в XXI столітті: Міжнародна науково-практична конференція, м. Рівне, 23 січня 2025 року: тези доповіді. Рівне, 2025. С. 107–109

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	26
1.1. Стан наукового вивчення теми.....	26
1.2. Аналіз джерельної бази.....	47
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.....	57
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА ДЕРЖАВНИХ СТАТИСТИЧНИХ ОРГАНІВ І СПЕЦИФІКА ЇХНЬОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	68
2.1. Становлення системи державної статистики.....	68
2.2. Специфіка діяльності губернських статистичних комітетів в Україні.....	80
2.3. Результати історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів.....	97
РОЗДІЛ 3. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІЙ НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ СТАТИСТИЧНИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ.....	119
3.1. Організація земської статистичної служби	119
3.2. Чернігівський тип статистики в історико-краєзнавчих дослідженнях земських статистичних установ.....	129
3.3. Внесок українських земських статистиків у проведення історико-краєзнавчих досліджень	148
ВИСНОВКИ.....	159
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	167
ДОДАТКИ.....	225

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. У сучасних умовах, коли питання національної ідентичності та національної пам'яті стали ключовими в контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні та російсько-української війни, дослідження історії статистичних органів другої половини XIX – початку XX ст. є важливим інструментом для осмислення процесів культурного відродження та національної самоідентифікації українців. Статистичні комітети відігравали важливу роль у популяризації знань про Україну, сприяючи розвитку українознавства і формування джерельної бази для історико-краєзнавчих досліджень. У сучасному науковому середовищі постає питання про важливість збереження та поширення цих матеріалів як основи для поглибленого вивчення культурної та соціально-економічної історії України у другій половини XIX – початку XX ст.

Дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. розкриває наявність усталеної традиції збирання, систематизації та поширення знань про українське суспільство, культуру та господарство, що суперечить поширеному в російській пропаганді наративу про відсутність в українців власної історичної суб'єктності та інституційної спроможності. Доведена роль губернських і земських статистичних установ як осередків наукового пізнання українського простору підтверджує наявність процесів формування самосвідомості та інтелектуальної активності українського середовища в межах імперської системи.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні відбувалося інституційне оформлення історико-краєзнавчих досліджень, що, перш за все, пов'язано з діяльністю спеціалізованих історико-культурних об'єднань та установ – зокрема Історичного товариства імені Нестора-літописця (1873), Одеського товариства історії і старожитностей (1839), Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873), Наукового товариства імені Шевченка (1873) та інших. У цій структурі губернські статистичні комітети та

земські статистичні установи формально не мали дослідницького статусу у сфері гуманітарних наук, проте фактично виконували низку функцій, характерних для історико-краєзнавчих інституцій. Вони стали важливими осередками організованого збору, обробки та публікації емпіричних матеріалів про історичне минуле, господарство, побут, народні звичаї та соціальний склад українських губерній. Статистичні органи в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. – це установи, які не тільки забезпечували статистичний облік, але й формували джерельну базу для розвитку історичної науки та краєзнавства.

Так подвійна функція відображається й у діяльності статистиків, які поєднували роботу в офіційних структурах із участю в науковому середовищі. Наприклад, статистик Харківського губернського статистичного комітету П. Єфименко активно співпрацював із Історико-філологічним товариством при Харківському університеті; земський статистик О. Русов був дійсним членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства; секретар Чернігівського губернського статистичного комітету О. Лазаревський активно співпрацював з Київською археографічною комісією і журналом «Київська старовина». Таким чином, статистичні установи були інтегровані в загальну систему інституцій, що забезпечували становлення та розвиток наукового краєзнавства в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналіз історико-краєзнавчої діяльності державних і земських статистичних установ в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяє говорити про наявність концептуальної єдності в їхньому функціонуванні, ролі та місці в системі наукового пізнання українського простору. Попри розбіжності в правовому статусі – державні губернські статистичні комітети підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ Російської імперії, тоді як земські статистичні установи діяли в межах системи самоврядування – обидва типи статистичних органів виконували подібні завдання, спрямовані на збирання, систематизацію та осмислення знань про українське суспільство, господарство, культуру та побут в другій половині XIX – на початку XX ст. Саме ця єдність функцій, ролі та місця статистичних органів і визначає їхню значущість для сучасної української

історіографії, зокрема в контексті накопичення історико-краєзнавчого матеріалу, збереження історичної пам'яті та розвитку краєзнавчої науки в Україні.

Губернські та земські статистичні установи в Україні, що функціонували в другій половині XIX – на початку XX ст., стали інструментом не лише для збору та аналізу економічної та демографічної інформації, але й важливими осередками історико-краєзнавчої роботи, яка охопила дослідження соціальних, етнографічних, природничих аспектів та культурної спадщини України. Їхня діяльність сприяла не лише збору та систематизації точних даних для системи державного управління, але й глибшому розумінню локальних особливостей розвитку українських земель.

Губернські статистичні комітети були органами державної статистики, створеними відповідно до указів, що затверджували їхню діяльність у 1834 р., і виконували важливу роль у зборі і аналізі статистичних даних, що стосувалися економічного та соціального розвитку регіонів. Однією з основних функцій губернських статистичних органів було надання точних і детальних статистичних відомостей, які були необхідні для прийняття управлінських рішень на державному рівні. Ці органи займалися збором даних про населення, економіку, природні ресурси, промисловість, торгівлю, а також різні інші аспекти життя губерній. Згідно з наказом губернатора від 3 червня 1837 р., губернатори мали подавати статистико-економічні дані про стан губерній до Міністерства внутрішніх справ. Це включало відомості про народонаселення, заняття жителів, кількість міст, сіл, заводів, фабрик, стан землі, лісів та інших природних ресурсів, а також дані про транспорт, торгівлю, ярмарки і культові споруди.

Земські статистичні бюро та відділення – органи створені при земствах після земської реформи 1864 р. для збору статистичних матеріалів, які в основному стосувалися господарства, а також деяких інших сфер, таких як демографія, освіта, місцева промисловість, торгівля, а іноді й медичних питань. Основною метою діяльності цих органів був збір інформації про цінність і прибутковість земель та іншої нерухомості, що підлягала земському оподаткуванню. Збір статистичних даних був необхідним для того, щоб земства могли ефективно управляти земельними ресурсами і розвивати місцеве господарство. Земські статистичні

органи здійснювали як поточне, так і основне статистичне дослідження, що включало аналіз різноманітних сфер життя. Земська статистика як система не мала аналогів, оскільки охоплювала широкий спектр досліджень, включаючи соціально-економічні, демографічні, екологічні та освітні дані.

У другій половині XIX – початку XX ст. статистичні органи стали не лише інструментами збору даних, але й активними осередками культурно-просвітницької роботи. Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів розглядається у дослідженні як частина загального українського культурно-історичного процесу, у якому статистичні органи не лише забезпечували акумуляцію та систематизацію даних про історичний, культурний та соціально-економічний розвиток України, але й сприяли формуванню української національної свідомості. У контексті дослідження ролі статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст., їхня історико-краєзнавча діяльність набуває особливої актуальності, оскільки вказує на багатовекторність функцій, які виконували статистичні органи, такі як губернські та земські статистичні комітети. Окрім того, історико-краєзнавча діяльність проявляється через систему досліджень, орієнтованих на вивчення локальних особливостей розвитку України. Активна діяльність статистичних органів сприяла їхній трансформації у важливі культурно-просвітницькі інституції, які, окрім виконання адміністративних функцій, вплинули на формування суспільної свідомості та української національної ідентичності. Статистичні та краєзнавчі матеріали, що вони зібрали, ставали основою для наукових і культурних публікацій, що, у свою чергу, сприяло формуванню й розвитку інтелектуальної та культурної еліти, а також збагаченню історико-краєзнавчої науки.

Дослідження діяльності цих статистичних установ і аналіз їхніх матеріалів дозволяє краще осмислити національну історію, адже дані, зібрані такими органами, як губернські статистичні комітети та земські статистичні установи, є важливими джерелами для вивчення української історії та культури. У сучасних умовах вивчення історії цих установ стає важливим кроком для глибшого розуміння історичних процесів, що формували національну ідентичність українців

у досліджуваний період. Саме тому аналіз їхньої діяльності в другій половині XIX – початку XX ст. має особливе значення для формування національної пам'яті та популяризації історико-краєзнавчих знань.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з темою науково-дослідної роботи «Українська державність у міжнародному вимірі: традиції, досвід і перспективи» (номер державної реєстрації 0124U002177).

Об'єкт дослідження – історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. **Предмет дослідження** – шляхи, форми, методи та результати діяльності статистичних органів по дослідженню культурно-історичного та господарсько-економічного життя українського населення.

Мета дисертаційної роботи полягає в тому, щоб на основі наявної джерельної бази та здобутків історіографії комплексно висвітлити особливості історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. та їхнього внеску в культурний та науковий простір України.

З означеної вище мети сформовано наступні **завдання**:

– визначити стан наукової розробки досліджуваної теми, проаналізувати історіографію та виокремити основні періоди вивчення діяльності статистичних органів в Україні в контексті їхнього внеску в науковий розвиток української історії та краєзнавства.;

– проаналізувати джерельну базу дослідження, класифікувати її за основними типологічними ознаками;

– окреслити теоретико-методологічні основи дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.;

– дослідити процес становлення і розвитку системи державної статистики в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.;

- охарактеризувати специфіку історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів в Україні, їхню організаційну структуру та роль у зборі й накопиченні статистичних даних;

- систематизувати результати історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів, визначити їхнє місце та роль у формуванні джерельної бази для історичної науки та краєзнавства України в другій половині XIX – на початку XX ст.;

- висвітлити процес організації земської статистичної служби в Україні та основні напрями діяльності земських статистичних органів;

- розглянути основні характеристики та значення чернігівського типу статистики для історико-краєзнавчих досліджень земських статистичних установ;

- оцінити внесок окремих земських статистиків в історико-краєзнавчі дослідження України.

Територіальні межі дисертаційного дослідження охоплюють сучасну територію України, яка у другій половині XIX – на початку XX ст. входила до складу Російської імперії. Відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу це були такі губернії, як: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська та Чернігівська. У роботі термін «Україна» вживається до вказаних вище губерній Російської імперії поряд із терміном «українські губернії». Вибір цих територій обумовлено тим, що вони входили до складу однієї держави, діяли в одному законодавчому полі та мали однаковий адміністративно-територіальний устрій. Це дозволяє провести комплексний аналіз історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. в єдиному політичному та управлінському контексті, виявляючи як загальні тенденції розвитку статистичної справи, так і місцеві особливості історико-краєзнавчої діяльності.

Хронологічні рамки дослідження обґрунтовані 1860-ті–1917 рр. Нижня межа – 1860 р., оскільки було затверджено Положення про губернські та обласні статистичні комітети, а також у 1864 р. була проведена земська реформа, що стало

основою для появи та розгортання історико-краєзнавчих досліджень губернських та земських статистичних органів. Верхня хронологічна межа – 1917 р., оскільки саме в цей період відбулися значні політичні зміни в Україні, пов’язані з утворенням Української Народної Республіки та формуванням нової законодавчої бази для статистичних органів. У період з 1917–1919 рр. в умовах Національно-визвольних змагань, політичної та економічної нестабільності історико-краєзнавчі дослідження губернських та земських статистичних органів не були актуалізовані.

Новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що воно є першим в українській історіографії комплексним аналізом історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст., що охоплює як урядові статистику, так і земські статистичні установи. Вперше проведено узагальнену систематизацію та обґрунтовано роль статистичних органів у розвитку історичних та краєзнавчих досліджень в Україні в другій половині XIX – початку XX ст.

Дослідження базується на широкій джерельній базі та перевірених методологічних підходах, що забезпечує комплексний аналіз історико-краєзнавчих і статистичних матеріалів, відкриваючи нові перспективи для подальшого вивчення діяльності статистичних органів в Україні.

У дисертаційному дослідженні вперше:

- здійснено комплексний аналіз історіографії історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в досліджуваний період, при якому урядова та земська статистичні служби розглянуті як єдиний об’єкт дослідження, що забезпечує об’єктивність та цілісність наукового аналізу;

- охарактеризовано джерельну базу функціонування статистичних служб України в другій половині XIX – початку XX ст., яка дозволяє висвітлити організацію та специфіку історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів і земських статистичних установ;

- систематизовано та проаналізовано збірники статистичних даних та інші видання статистичних органів в Україні, як результат діяльності губернських статистичних комітетів та земських статистичних установ. Проведений

комплексний аналіз забезпечив висновки як про загальні тенденції, так і локальні відмінності у дослідженнях історико-краєзнавчих та культурних процесів в українських губерніях;

- розглянуто історико-краєзнавчу діяльність губернських статистичних комітетів і земських статистичних установ як частини єдиного культурного та наукового процесу, що характеризувались спільними тенденціями у своїй діяльності та сприяли дослідженню історії України та краєзнавства;

- надано узагальнену оцінку історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст., що дозволяє зробити загальний висновок про їхній внесок у розвиток історичної науки та краєзнавства, сприяючи об'єктивному розумінню результатів діяльності урядових і земських статистичних служб.

Удосконалено:

- визначення ролі статистичних органів у розвитку української історичної та краєзнавчої науки, через осмислення культурного та історичного середовища в другій половині XIX – початку XX ст.;

- загальні знання про роль статистичних органів у формуванні історичної та краєзнавчої джерельної бази через систематизацію статистичних видань та інших результатів діяльності губернських статистичних комітетів і земських бюро;

- науковий підхід до аналізу діяльності статистичних органів в Україні в досліджуваній період, який враховує як загальні закономірності, так і місцеві особливості функціонування урядових та земських статистичних установ.

Окрім того, набуло подальшого розвитку:

- дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів як складової процесу національного відродження України другої половини XIX – початку XX ст.;

- вивчення ролі губернських статистичних комітетів і земських статистичних установ у розвитку української історичної науки та краєзнавства;

- аналіз класифікації та змісту видань статистичних органів як важливих історико-краєзнавчих джерел досліджуваного періоду;

- розгляд історико-краєзнавчих досліджень, здійснених губернськими та земськими статистичними установами, у контексті формування локальних наукових традицій;
- осмислення внеску окремих статистиків у становлення краєзнавчого руху та популяризацію знань про історію України.

Особистий внесок здобувача полягає в самостійному формулюванні та вирішенні наукової проблеми, а також у розробці підходів до дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні. Автором особисто здійснено комплексний аналіз історіографічних та конкретно-історичних джерел. Викладено основні наукові результати дослідження. Переважна більшість публікацій, що стосуються теми дисертації, а також доповіді, представлені на наукових конференціях, є оригінальним результатом досліджень автора, що підтверджує його особистий внесок у розвиток теми.

Практичне значення отриманих результатів. Положення та висновки дисертаційного дослідження мають вагомe практичне значення для подальшого розвитку історико-краєзнавчих студій та поглибленого вивчення історії статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Отримані результати можуть слугувати основою для розширення та уточнення знань щодо ролі губернських статистичних комітетів і земських статистичних бюро у формуванні української історичної науки та краєзнавства. Крім того, матеріали дослідження можуть бути залучені до освітнього процесу під час викладання курсів з історії України, історії статистики та краєзнавства, що суттєво збагатить їхній зміст і наукове наповнення.

Апробація основних результатів дослідження. Основні положення та висновки дослідження обговорювалися на III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Луганщина: краєзнавчі розвідки» (м. Старобільськ, 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Громадсько-політична та наукова діяльність М. С. Грушевського в міжнародному вимірі» (м. Київ, 2021 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Науково-інноваційний розвиток агропромисловості як запорука продовольчої безпеки України: вчора, сьогодні,

завтра» (м. Київ, 2021 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Медицина і психологія в репродукції людини – мультидисциплінарний підхід» (м. Київ, 2022 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій пам'яті Бориса Ілліча Олійника (м. Київ, 2022 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Духовний код української ідентичності у вимірі міжкультурної комунікації» (м. Київ, 2022 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформація системи міжнародних відносин в умовах російсько-української війни» (м. Київ, 2023 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Луганщина: краєзнавчі розвідки» (м. Лубни, 2023 р.); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Луганщина: краєзнавчі розвідки» (м. Лубни, 2024 р.); Науково-практичному семінарі «Національна українська ідентичність очима молодих науковців» (м. Київ, 2024 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи» (м. Київ, 2024 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми, пріоритети та перспективи розвитку науки, освіти та суспільства в XXI столітті» (м. Рівне, 2025 р.).

Структура дисертаційного дослідження: специфіка теми дослідження, сформульовані мета і завдання визначили структуру дисертації, що передбачає наявність вступу, 3 розділів із підрозділами (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, а також додатків, щоб доповнити інформацію основної частини.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення теми.

Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. знайшла відображення в низці наукових праць, що потребують відповідного історіографічного аналізу та узагальнення. Аналіз висвітлення історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. у вітчизняній та зарубіжній науці, здійснено методом періодизації. Згідно цього методу в дослідженні пропонуємо розглядати історіографію проблематики в трьох хронологічних періодах: імперський (з середини XIX ст. – до 1910-х р.), радянський (1920-ті – 1990 рр.) і сучасний період наукових досліджень з цієї теми (з 1991 р.).

У кожному з виділених історіографічних періодів аналіз здійснювався з урахуванням тематичних блоків, що охоплюють дослідження, присвячені історико-краєзнавчій діяльності державних статистичних органів та земських статистичних установ.

Імперська історіографія, що висвітлює розвиток системи урядової статистики в Україні, почала формуватися у період становлення структури статистичної служби. З другої половини XIX ст. у працях учених, урядовців та громадських діячів висвітлювалися питання організації, особливостей функціонування та ефективності губернських статистичних комітетів. Ці дослідження віддзеркалювали актуальні для свого часу проблеми й водночас створювали теоретичні засади для подальшого розвитку статистичної служби.

Особливу увагу дослідники звертали на чинники, які перешкоджали ефективній дослідницькій роботі губернських статистичних установ. Серед основних причин називалися недостатнє кадрове забезпечення, низький рівень фахової підготовки службовців, відсутність єдиних підходів і стандартів у роботі, а також застосування застарілих методів збору та обробки статистичних даних.

Вивчення цих питань дозволяло виявити не лише проблемні моменти у діяльності комітетів, а й визначити перспективні напрями подальших змін у статистичній справі.

У 1846 р. в Києві була опублікована праця Д. Журавського «Про джерела і використання статистичних відомостей» [459], яка стала важливим етапом у розвитку теоретичних засад статистичної науки. У цьому дослідженні автор сформулював нові підходи до збирання, опрацювання та використання статистичних матеріалів, що суттєво вплинуло на розвиток історико-краєзнавчих досліджень та загалом визначило подальший напрям розвитку статистики в другій половині XIX ст. Значення цієї роботи було високо оцінене тогочасною науковою спільнотою, яка вважала її однією з найбільш ґрунтовних та методологічно значущих праць із питань статистики першої половини XIX ст. Сучасники наголошували на її оригінальності, новаторстві та глибокому науковому змісті, визнаючи її вагомий вплив на формування основних принципів і практик статистичної діяльності в Російській імперії. Таким чином, праця Д. Журавського стала важливою передумовою для подальшого розвитку історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні, які використовували її методологічні та теоретичні надбання в практичній роботі з вивчення регіональної історії та краєзнавства [562, с. 25–26; 542, с. 194].

У своїй роботі Д. Журавський зробив докладний аналіз стану статистики в Росії, порівнюючи її з досягненнями західноєвропейських країн, і показав значну відсталість російської статистичної науки на той час. Зокрема, він звернув увагу на те, що навіть географічні межі країни були визначені неточно. У цій праці Д. Журавський систематизував загальні принципи та методи статистики як науки, розглянув її історичний розвиток у Російській імперії та запропонував шляхи для вдосконалення організації статистичної служби. Він також детально описав завдання, які мав би виконувати центральний статистичний орган, і запропонував структуру повної статистичної системи, здатної забезпечити країну достовірними даними та ефективно сприяти державному управлінню.

Правознавець М. Варадінов у своїй фундаментальній праці «Історія Міністерства внутрішніх справ», присвяченій історії функціонування відповідного Міністерства в період 1825–1855 рр. [419], також звертав увагу на організаційні недоліки статистичної служби, що з 1834 р. була представлена Статистичним відділенням при раді міністра внутрішніх справ Російської імперії. Зокрема, він зауважував, що «найважливішою причиною безуспішності діяльності Статистичного відділення було до цього часу саме влаштування цієї частини служби, яка вважалася другорядною; статистикою займалися чиновники місцевих поліцій, у яких не було ані часу, ані бажання, ані необхідних знань та освіченості, тоді як була абсолютна необхідність створювати точну й достовірну державну статистику, що є ключем до будь-якого управління» [419, с. 111]. Аналіз М. Варадінова демонструє, що проблеми у роботі державних статистичних установ були системними й обумовлювались насамперед недостатньою професійною підготовкою виконавців, низьким рівнем мотивації та організаційними вадами. Ці фактори значно ускладнювали реалізацію потенціалу статистики як ефективного інструменту державного управління та джерела для здійснення історико-краєзнавчих досліджень.

Питання залучення непідготовлених кадрів до збору інформації у діяльності статистичних органів було проаналізовано й у праці М. Голіцина «Про заходи щодо впорядкування статистичних джерел і робіт у Росії» [444]. Представник тогочасної адміністративної статистики, М. Голіцин, досліджував організаційні аспекти роботи статистичних служб, наголошуючи на тому, що в середині XIX ст. функції збору статистичних даних виконували переважно волосні писарі та співробітники повітової поліції, які окрім належної професійної освіти не мали й мотивації для забезпечення високої якості роботи. Цей аналіз відображає важливість правильного кадрового забезпечення для достовірності та системності даних, що є вагомим аспектом у сучасних історико-краєзнавчих дослідженнях.

Однією з ключових тем, порушених у тогочасних дослідженнях, було також порівняння російської системи статистики з європейськими моделями. Дійсний статський радник А. Бушен у своїй праці «Про впорядкування джерел статистики

населення в Росії» наголошував на необхідності реформування вітчизняної статистичної служби. Він підкреслював, що головною проблемою була нестабільність фінансування губернських статистичних комітетів, що значно обмежувало їхню діяльність і створювало перешкоди для впровадження сучасних методик збору та аналізу даних [418, с. 92]. Цей висновок має особливе значення для нашого дисертаційного дослідження, оскільки він вказує на ключові фактори, які впливали на ефективність роботи статистичних органів в Україні у площині їхньої історико-краєзнавчої діяльності. А також показує, як обмеженість фінансових ресурсів та модернізації методів збору даних стали одними з основних передумов для подальшого розвитку системи державної статистики, що, у свою чергу, визначило специфіку роботи губернських статистичних комітетів в Україні.

Увагу на організаційні проблеми також звертав Є. Огородніков у праці «Загальний огляд записів по відомствам і головним управлінням імперії, складений у Центральному статистичному комітеті». Він відзначав, що робота Центрального статистичного комітету ускладнювалася відсутністю чіткого розподілу повноважень між статистичними установами. Автор зауважував, що відомості, які надходили з різних інстанцій, часто були суперечливими, що ставило під сумнів достовірність зібраних даних і ускладнювало їхнє використання в державному управлінні [396, с. 10]. Відображення цих організаційних недоліків, що показують системні проблеми управління статистичними службами, мають важливе значення для нашого дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів. Зокрема, аналіз таких аспектів дозволяє краще зрозуміти, як недостатній розподіл повноважень та суперечливість даних могли вплинути на формування наукової бази для подальших краєзнавчих досліджень. Це підкреслює необхідність ретельного вивчення не лише кількісних показників, а й організаційної структури статистичних установ, що є важливим для реконструкції історії їхнього впливу на культурний та регіональний розвиток українських земель. Імперська історіографія, присвячена становленню та необхідності реформування державної статистичної служби, висвітлює численні проблеми, зокрема недостатнє фінансування, кадровий

дефіцит та низький рівень професіоналізму виконавців, що ставало основною перешкодою на шляху до ефективного функціонування статистичних органів.

Проте губернські статистичні комітети України, навіть попри свої організаційні слабкості, відігравали помітну роль у збиранні та популяризації історико-краєзнавчих знань. Зокрема, про це свідчать матеріали, викладені у праці одного із перших українських бібліографів, відомого історика та археографа О. Лазаревського «Досвід покажчика джерел для вивчення Малоросійського краю в історичному та географічному відношеннях», опублікованій у «Чернігівських губернських відомостях» у 1853 р. [482; 483]. Ця робота одна з перших відображала узагальнені результати історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів України та висвітлення їхніх досліджень на сторінках власних періодичних видань.

У праці члена-кореспондента імператорського Археологічного товариства, М. Бочарова «Про участь губернських статистичних комітетів у вітчизняній археології» [417] також розглядається питання виконання статистичними органами функцій, що виходять за рамки їхнього основного профілю. Автор підкреслював широке залучення цих установ до непрофільної діяльності, а саме до збору відомостей про місцеву флору та фауну, а також до участі в археологічних дослідженнях. Таким чином, в імперській історіографії другої половини XIX ст. почали піднімати питання залучення ресурсів державних статистичних установи, окрім свого основного завдання з забезпечення точності та повноти статистичних даних, до виконання додаткових функцій, зокрема для проведення історичних і краєзнавчих досліджень.

У другій половині XIX – на початку XX ст. теоретичні питання еволюції статистичних органів та їхній діяльності стали об'єктом дослідження авторів, які розглядають не лише організацію статистичних комітетів в Україні, але й історичний контекст їхньої діяльності. Важливість цього напряму підтверджується статистиком О. Моро-де-Жоннесом, який у праці «Початкові основи статистики» через аналіз статистичних систем різних країн, серед яких Франція, Швеція, Іспанія, Австрійська імперія, Великобританія, США та інші, звернув увагу й на

специфіку організації урядової статистичної справи в Російській імперії, зокрема в її українських губерніях. Автор підкреслює важливість державної політики в розвитку статистичних досліджень, бо для об'єктивних статистичних обстежень потрібен «сильний уряд, який не побоюється жодної істини і яке в цифрі, що виявляє зловживання, не вбачає ... бунтівних чисел» [503, с. 142]. Такий підхід має пряме відображення у функціонуванні державних статистичних органів і є надзвичайно важливим для аналізу історико-краєзнавчої діяльності цих установ, оскільки дозволяє простежити залежність історико-краєзнавчих і соціально-економічних досліджень статистичних органів від адміністративних рішень.

Аналіз зазначених робіт історіографії імперського періоду дозволив дійти висновку, що державна статистична служба в українських губерніях, попри значний дослідницький потенціал, залишалася достатньо неефективною системою від початку свого існування і до другої половини XIX ст. Дослідження середини XIX ст. дозволяють простежити, що основні дискусії в імперській історіографії були зосереджені навколо організаційної неузгодженості між центральними та місцевими статистичними установами, а також дефіциту ресурсів для виконання навіть адміністративних функцій. Ці дослідження, хоча й не завжди пропонували конкретні шляхи вирішення проблем, заклали інтелектуальний фундамент для реформ, які відбувались у другій половині XIX ст.

До імперського періоду в історіографії відносимо й праці, присвячені історії становлення та розвитку земської статистичної служби з 1864 р. до 1918 р. Формування земських статистичних органів в Україні внаслідок земської реформи 1864 р. знайшло відображення в історичних працях їхніх сучасників. Особливе місце у розумінні формування земської статистики посідають праці українського земського статистика та економіста О. Русова. Вони мали вагомий вплив на розвиток української статистики та краєзнавчої науки. У своїх дослідженнях О. Русов висвітлював соціально-економічні відносини в українському селі, пропонував інноваційні методики збору та аналізу статистичних та краєзнавчих даних. Його праці, такі як «Короткий огляд розвитку російської оцінної статистики» [534] та «Обласний початок у земській статистиці» [537], сприяли

глибшому розумінню локальних особливостей проведення статистичних і краєзнавчих досліджень. Статистик обґрунтував ідею використання методів статистики як інструменту для вивчення місцевих історичних, культурних та соціально-економічних процесів, що дозволило розробити рекомендації для поліпшення організації досліджень статистичних органів на місцевому рівні.

Розроблені О. Русовим методики та його аналітичний підхід заклали основу для подальшого розвитку української статистики та сприяли не лише збору й систематизації місцевих даних, але й появі краєзнавчих досліджень. Його праці мають не лише історичну, а й методологічну цінність, оскільки дозволяють побачити, як статистичні дослідження використовувалися для розв'язання нагальних соціальних і економічних питань. Такий підхід зробив земську статистику не просто обліковим інструментом, а ефективним засобом пізнання суспільних процесів.

Український земський статистик С. Велецький зробив значний внесок у дослідження процесу формування та функціонування земських органів статистики. З 1891 р. він працював у статистичному бюро Полтавського губернського земства, що дозволило йому безпосередньо брати участь у земсько-статистичних дослідженнях. У своїй фундаментальній праці «Земська статистика» в двох частинах: «Програми досліджень» [425] та «Історія та методологія» [424], він надав глибокий аналіз історії розвитку цієї галузі, окреслив її основні організаційні принципи, методи дослідження та узагальнив двадцятип'ятирічний досвід функціонування земської статистичної служби, у тому числі, українських земств.

У другій частині свого дослідження – «Історія та методологія» – С. Велецький зробив історичний огляд процесу формування земських статистичних установ. Даний аналіз є важливим для дослідження функціонування статистичних органів в Україні в період з другої половини XIX – початку XX ст., оскільки дозволяє простежити паралелі між загальними організаційними структурами земської статистичної справи та специфікою українських земств. Крім того, С. Велецький розкрив методи збору статистичних даних, зокрема акцентував увагу на використанні переписів, звітів та інших інструментів для збору соціально-

економічної інформації. Цей підхід особливо корисний для розуміння того, як статистичні органи збирали дані, які потім використовувалися для історичних та краєзнавчих досліджень.

Разом із тим, варто зазначити, що, хоча, наприкінці XIX – на початку XX ст. земська статистика в українських губерніях набула значного розвитку, її функціонування супроводжувалося численними викликами, що так само, як і критика урядової статистики, знайшло своє відображення в імперській історіографії.

У 1901 р. була опублікована праця «Криза земської статистики» економіста та громадського діяча О. Пешехонова, в якій автор звернув увагу на специфіку діяльності земських статистиків, які працювали безпосередньо серед населення [512]. Він наголошував, що статистики взаємодіяли не лише з «мертвими цифрами», а й із реальними людьми, часто в умовах психологічної напруги [512, с. 178–179]. Професійна комунікація земських статистичних органів із населенням супроводжувалася значною напругою та недовірою з боку громадськості, що було зумовлено необхідністю збору відомостей, які стосувалися в тому числі й приватних і чутливих аспектів життя громадян. Опитування могли включати збір даних про соціально-економічний стан, демографічні характеристики та побутові умови, що викликало спротив серед населення. Це, у свою чергу, сприяло формуванню негативного ставлення до діяльності статистичних установ, що створювало додаткові бар'єри для втілення статистичних програм на місцях.

До вищезазначених труднощів додається низка додаткових проблем, детально розглянутих у монографії І. Білоконського «Земський рух: земство і конституція» [408]. Автор, знаний статистик, педагог та активний діяч Чернігівського земства, аргументовано стверджує, що земська інтелігенція, зокрема представники статистичної служби, перебували під пильним наглядом поліції, яка систематично проводила моніторинг з метою виявлення так званих «неблагонадійних» осіб [408, с. 7]. За словами І. Білоконського, діячі земств, і конкретно земські статистики, сприяли формуванню та самовираженню місцевої

інтелігенції, тим самим, зберігаючи власну автономію у прийнятті рішень та організації роботи, протиставляли себе державному уряду [408, с. 33]. Ці висновки є дуже цінними для дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. і внеску окремих статистиків у розвиток української історичної та краєзнавчої науки.

Свідченням історико-краєзнавчої діяльності земських статистичних органів у досліджуваній період є й бібліографічні праці, присвячені систематизації результатів діяльності цих статистичних установ. У середині 1870-х рр. бібліограф В. Межов здійснив спробу систематизувати літературу, що відображає діяльність земських статистичних установ. Його бібліографічний покажчик «Земське та селянське питання: бібліографічний покажчик книг і статей, опублікованих з першого питання від самого початку запровадження земських установ і раніше» [496], який охоплював праці з моменту створення цих органів до 1873 р., став важливим етапом у формуванні основ історіографії статистичної діяльності. У своїй роботі В. Межов також звертав увагу на важливість консолідації наукової спільноти навколо статистичних органів, що сприяло би не лише їхньому вдосконаленню, а й популяризації краєзнавчих досліджень. На початку XX ст. виходить праця «Бібліографічний огляд земської статистичної та оціночної літератури з часу заснування земств, 1864–1903 рр.» у двох випусках [470; 471] авторства правознавця та громадського діяча В. Караваєва. Дослідник надав характеристику виданням, що відображали історико-краєзнавчі та соціально-економічні дослідження земських статистичних органів від часу створення земств. Робота, проведена В. Караваєвим, дає нашому дослідженню систематизоване бачення не лише адміністративної ролі земств, але й їхньому внеску у формування наукового дискурсу, накопиченню джерел для історичної та краєзнавчої науки, які дозволяють глибше аналізувати соціально-економічні процеси в регіонах та окреслити специфіку розвитку української історико-краєзнавчої науки.

Практичні аспекти організації статистичних установ, методи обробки статистичних даних та публікації відповідних матеріалів знайшли глибоке теоретичне обґрунтування у праці Ю. Янсона «Теорія статистики» [568]. Автор

підкреслював, що статистика є невід'ємною частиною соціального прогресу і повинна аналізуватись не лише як набір числових даних, а й у контексті загальних соціальних змін, що надає її теоретичним конструкціям глибокий соціальний вимір. Підхід Ю. Янсона, що інтегрує аналіз числових даних із соціальним контекстом, створив методологічну основу для комплексного вивчення історико-краєзнавчої діяльності статистичних установ України, що є важливим для розуміння їхньої ролі у дослідженні історичного розвитку та місцевого краєзнавства.

До історіографії імперського періоду відносяться вагомі теоретичні праці О. Кауфмана «Статистика, її прийоми та її значення для суспільних наук» [474] та «Статистична наука. Теорія та методологія. 1806–1917 рр.» [475], а також М. Каблукова «Теорія та методи статистики: основні моменти її розвитку: короткий нарис статистики народонаселення» [468]. У цих роботах комплексно узагальнено теоретичні та методологічні засади діяльності як державних, так і земських статистичних органів, висвітлюючи всі аспекти функціонування статистичних установ в останні роки діяльності статистичних органів в Україні кінця XIX – початку XX ст.

Обидва автори наголошували на тому, що розвиток статистичних інститутів тісно пов'язаний із рівнем освіченості та культурного розвитку населення, а точність і достовірність статистичних даних залежать від загального цивілізаційного рівня суспільства. Зокрема, М. Каблуков, порівнюючи систему статистики Російської імперії та західноєвропейську статистику, відзначав, що досягнення високого рівня статистичних досліджень не можливе без врахування соціально-економічних і культурних умов, які визначають якість статистичних даних та їхнього застосування у наукових і практичних цілях [468, с. 251]. Праці О. Кауфмана та М. Каблукова важливі для нашого дослідження, оскільки вони допомагають краще усвідомити, як соціально-економічні та культурні умови впливали на розвиток статистики як інструмента дослідження історико-краєзнавчих та суспільних процесів.

Земська статистична служба в імперській історіографії розглядається як вагоме джерело для розвитку історико-краєзнавчих досліджень та інструмент

пізнання соціально-економічної реальності. Її становлення в умовах земської реформи супроводжувалося інституційним оформленням, методологічними пошуками та активною взаємодією з місцевими громадами. Увага дослідників зосереджувалась на організаційних принципах, методах збору даних і суспільному значенні статистичних досліджень.

Загалом отримані висновки з історіографії імперського періоду сприяють глибшому розумінню того, як історичний контекст та адміністративні фактори, зокрема дефіцит ресурсів і організаційні проблеми, впливали на можливість проведення історико-краєзнавчих досліджень статистичними органами в Україні. На основі досліджень цього періоду ми можемо робити висновки за яких умов здійснювалася діяльність статистичних органів і статистиків та комплексно аналізувати вплив соціально-економічних і політичних процесів на процес збору, обробки та інтерпретації історико-краєзнавчих та статистичних даних.

Діяльність статистичних органів другої половини XIX – початку XX ст. відображається й у історіографії радянській періоду, що починає формуватися з 20- рр. XX ст. Радянські статистики, аналізуючи результати діяльності своїх попередників, зосереджувалися на організаційних аспектах, методах збору й обробки статистичних даних. Краєзнавчі, історичні та соціально-економічні дослідження губернських статистичних комітетів і земських статистичних органів критично оцінювались з огляду на можливість їхнього практичного застосування.

У 1926 р. вийшла друком праця З. Свамицької та М. Свамицького «Земські подвірні переписи 1880–1913 рр. Повітові підсумки» [541], в якій критично осмислювались подвірні переписи, що проводилися земськими статистичними органами. Автори наголошували на відсутності належної методологічної прозорості в обробці зібраних даних, що ускладнювало їхнє узагальнення й аналіз. Так, у передмові позитивно оцінено внесок С. Велецького в дослідження результатів діяльності статистичних органів, чия праця «Земська статистика» полегшила систематизацію програм і інструкцій для подвірних переписів [541, с. 2]. Разом із тим, радянські дослідники усвідомлювали значущість

попередніх узагальнень в історіографії імперського періоду та активно використовували їхню як методологічну базу для власних наукових пошуків.

У 1926–1927 рр., за підтримки Центру статистичного управління Радянського союзу, видана праця В. Григор'єва «Предметний показчик матеріалів у земсько-статистичних працях з 1860-х р. по 1917 р.» у двох томах [448]. Робота В. Григор'єва охопила широку базу краєзнавчих статистичних матеріалів, зібраних земськими статистичними установами, що стосувалися розвитку освіти, охорони здоров'я, сільського господарства, промисловості та інших сфер. Видання є важливим для аналізу історико-краєзнавчої діяльності земських статистичних органів в Україні з другої половини XIX – початку XX ст. Міждисциплінарний характер систематизованих праць відображає багатогранність земської статистики як явища.

У 1927 р. вийшла стаття С. Архангельського «Локальний метод в історичній науці» [406]. У ній автор розкрив основи розвитку краєзнавства та локальних історичних досліджень, а також дав оцінку історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів. С. Архангельський підсумував: «земські статистичні дослідження кінця минулого й початку поточного століття набули вже значення історичних документів самі по собі, а також значення історичних досліджень відносно тих явищ, яких вони стосувались» [406, с. 182]. Так, відображається ставлення в радянській історіографії до історико-краєзнавчих досліджень статистичних органів кінця XIX – початку XX ст. Роботи статистичних органів в Україні досліджуваного періоду виконують подвійну роль: зберігають цінну інформацію як історичні джерела, а також самі по собі є повноцінними історико-краєзнавчими дослідженнями, в яких відображено й проаналізовано історичні, культурні та соціально-економічні процеси свого часу.

Варто зазначити, що у 1930–1940-х рр., на тлі посилення тоталітарного режиму, гуманітарні науки, включно з історією та краєзнавством, опинилися у стані кризи. Проте, у цей період вийшла друком книга спогадів вищезгаданого земського статистика І. Білоконського «У роки безправ'я» [409]. У ній автор згадував роботу в земській статистичній службі й дав цінну інформацію про умови,

в яких функціонували статистичні установи та проводились дослідження. Зокрема, І. Білоконський акцентував увагу на низці структурних та адміністративних викликів, з якими стикалися статистики в процесі виконання професійних обов'язків. Автор відзначає, що діяльність земських статистичних органів відбувалась в умовах обмежених правових можливостей та посиленого адміністративного контролю. Попри складнощі, статистична служба зберігала високий рівень наукової дисципліни й забезпечувала збирання та аналіз емпіричних даних, необхідних для вивчення культурних та соціально-економічних процесів на місцевому рівні [409].

У повоєнний період 1950 – 1980-х рр. радянська історіографія також зверталась до результатів та узагальнень історичної та краєзнавчої науки кінця XIX – початку XX ст. Проте історико-краєзнавча діяльність статистичних органів досліджуваного періоду згадувалася переважно у вузькому контексті теорії статистики.

Так, радянський економіст і демограф А. Гозулов у своїх працях, присвячених історії та методології статистики критично аналізував систему статистики кінця XIX – початку XX ст. [441; 442; 443]. Він акцентував увагу на недоліках методів збору інформації, недостатній точності даних та відсутності системності в публікації результатів статистичних досліджень. У праці «Історія вітчизняної статистики» учений зазначав, що значна частина зібраних даних залишалася в архівах, і не ставала об'єктом наукового використання. Це, за його словами, суттєво обмежувало їхню практичну й наукову цінність. А. Гозулов наголошував, що наукові дослідження статистичних установ другої половини XIX – початку XX ст. часто переривалися й не доводилися до логічного завершення, що перешкоджало ефективному використанню статистичних матеріалів для суспільного розвитку [441, с. 29–30].

Водночас, у дослідженнях радянського статистика та доктора економічних наук Б. Плошка, таких як: «Основні наукові напрями в статистиці дореформеної Росії» [514], «Розвиток урядової статистики Росії (1802–1863 рр.)» [515], «Статистико-економічний опис 40–50-х рр. XIX ст.» [516], проаналізований

розвиток наукових досліджень урядових статистичних органів другої половини XIX – початку XX ст. У своїх працях Б. Плошко висвітлював основні етапи становлення державної статистики, її методологію та практичне значення наукових досліджень. Праці Б. Плошка дозволяють глибше зрозуміти, як історичні умови впливали на розвиток наукових досліджень статистичних органів, що, у свою чергу, є важливим аспектом для розуміння історико-краєзнавчої дослідницької діяльності губернських статистичних комітетів України. Проте історико-краєзнавча діяльність українських земських статистичних органів залишалися поза увагою автора.

Як виняток, у радянській історіографії виділяється робота О. Зубка «Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України», в якій проаналізовано внесок земських статистичних органів у вивчення соціально-економічних аспектів історії України [463]. Це дослідження стало спробою систематизувати інформацію про те, як земська статистика впливала на формування уявлень про локальні особливості економічного та суспільного життя України. Відносно дослідницької діяльності земської статистичної служби автор підсумовує: «Завдяки поєднанню найкращих рис, властивих тогочасній російській та західноєвропейській статистиці, вона швидко перевершила вітчизняну, а подекуди й зарубіжну практику щодо розробки методичних підходів та їхньої успішної реалізації. Це зумовило високу цінність статистичних джерел, передусім земських описів...» [463, с. 130].

У контексті історіографічного аналізу вивчення історико-краєзнавчої статистичних органів в Україні важливе місце займає література, створена представниками української діаспори. До видань діаспори відносимо опубліковану в 1925 р. в Празі працю Ф. Щербини «Статистика: Історія статистики і статистичних установ», присвячена історії статистики та статистичних установ [567]. У роботі автор розглянув розвиток статистичних органів в Україні, їхні публікації, проаналізував та надав оцінку представленим в них інформації, охарактеризував взаємодію між центральними та місцевими статистичними комітетами.

Важливою для нашого дослідження в контексті розуміння внеску окремих статистиків у історико-краєзнавчі дослідження України є стаття О. Моргуна «Українські діячі в земствах» [502], що вийшла в 1969 р. на сторінках квартальника «Український історик» Українського Історичного Товариства. Автором згадуються, такі земські економісти-статистики, як О. Шликевич – «автор цікавої історичної розвідки про причини закріпачення селян Лівобережної України»; О. Русов – «відомий український діяч, видатний економіст-статистик, фундатор славнозвісної «Чернігівської школи» земської статистики»; статистик П. Червінський та інші.

На основі аналізу радянської історіографії стверджуємо, що в роботах цього часу увага приділялась вивченню організаційних, методологічних і практичних аспектів діяльності статистичних органів. Автори та дослідники радянського періоду досліджували технічні методи збору та обробки статистичних даних, взаємозв'язок методології статистичних досліджень із соціально-економічними та культурними умовами доби. У працях радянської історіографії робили висновки про те, що історичні умови, зокрема політичний тиск, дефіцит ресурсів та недостатність професійної підготовки, суттєво впливали на ефективність історико-краєзнавчої діяльності статистичних установ, що обмежувало можливості використання отриманих даних для подальших ґрунтовних наукових досліджень.

Здобуття незалежності України у 1991 р. стало переломним моментом не лише в політичному й економічному житті країни, але й у сфері наукових досліджень. Вихід з-під ідеологічного контролю радянської системи дозволив українським ученим переосмислити підходи до вивчення історичних тем, зокрема історії статистики. Розпочався процес відновлення забутих і замовчуваних сторінок минулого, що сприяло появі нових праць, заснованих на широкому архівному матеріалі.

Одним із вагомих здобутків цього періоду стала фундаментальна праця «Нариси з історії статистики України» видана у 1999 р. Державним комітетом статистики. Це дослідження є колективною працею українських науковців, які прагнули відобразити еволюцію статистики як теоретичної науки так і практичного

інструментарію для всебічного дослідження історії України. На сторінках «Нарисів» висвітлено історію створення губернських та земських статистичних установ та надано комплексну оцінку дослідницькій діяльності статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. [504, с. 20-31]

З розвитком сучасних історичних досліджень особливу увагу почали приділяти діяльності губернських та земських статистичних органів, що мали значний вплив на формування історико-краєзнавчих і соціально-економічних досліджень українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.

Так, аналізуючи історію формування та краєзнавчої діяльності земств Лівобережної України, А. Гапієнко у дисертації «Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.)» дослідив і вплив статистичних органів на розвиток краєзнавства Лівобережжя. Автором з'ясовано роль окремих земських діячів, статистичних установ та земської преси у вивченні історії Лівобережжя України [437]. Дослідження краєзнавчих та етнографічних досліджень Чернігівського губернського статистичного комітету в другій половині XIX ст. у працях Н. Слобожаніної «Історико-етнографічні публікації у періодичних видання Чернігівського губернського статистичного комітету другої половини XIX ст.» [548] та Ж. Тоцької «Краєзнавча діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету (дореформений період)» [551] дозволяє оцінити роль статистичних комітетів як осередків вивчення культури і традицій населення Чернігівщини.

Дослідження Н. Котової «Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX – на початку XX століття» зосереджено на аналізі діяльності статистичних органів Одещини. Авторка зазначала, що органи статистики не обмежувались лише функцією збору даних, а стали важливими осередками краєзнавчих, етнографічних, історичних та археологічних досліджень, що було обумовлено багатофункціональністю цих структур [477, с. 9]. Н. Аксьонова в праці «Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів» дослідила внесок окремих статистичних органів у розвиток української етнографічної науки. Вона підкреслила, що публікації цих

органів були важливими джерелами для вивчення побуту та культури українців в умовах імперського контролю [405]. Дослідниця О. Герінбург у своїх чисельних працях зосереджувала увагу на аналізі результатів досліджень статистичних органів для вивчення демографічної ситуації Херсонщини в другій половині XIX – на початку XX ст. [438; 439; 440].

Розвиток статистичних служб Катеринославської, Таврійської, Харківської, Херсонської губерній України досліджував О. Тарасенко у статті «Розвиток статистичної справи в земствах Південно-східної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.)» [549], автор зацентрував увагу на їхній ролі у проведенні обстежень сільських господарств та аграрних дослідженнях. Дослідник В. Куліков у своїх статтях, присвячених земській аграрній статистиці Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст., зосередив увагу на дослідженнях з аграрної статистики Харківської губернії, проаналізував переписи селянських і поміщицьких господарств, що дозволяли зробити висновки зміни в економіці Харківщини та сприяли адаптації статистичних даних до потреб місцевих адміністрацій [480; 481]. О. Макієнко у своїх працях досліджував історію організацію та функціонування статистичних служб Херсонської губернії, акцентуючи увагу на їхній важливості в структурі місцевої адміністрації та впливі на розвиток аграрних досліджень через надання точних даних для проведення наукових досліджень та реформ [492; 493; 494]. М. Поєдинок у низці праць [517; 518; 519] дослідив роль земської статистики у розвитку аграрної науки наприкінці XIX – на початку XX ст. Функціонування статистичних органів Таврійської губернії у своїх працях досліджував В. Бобков [411; 413; 414].

У сучасній історіографії наявні праці, які присвячено Чернігівській земській статистичній службі. Л. Мекшун розглядала роль земської статистики кінця XIX – початку XX ст. у проведенні облікових досліджень у Чернігівській губернії, зокрема у сфері освіти [498; 501]. У роботах Н. Дорошок була приділена увага історії створення та розвитку земської статистичної служби Чернігівської губернії [452; 453]. О. Рахно досліджував історію земської статистики Чернігівщини, зацентрував увагу на її ролі в аналізі соціально-економічних змін у

пореформеному селі. Автор підкреслив важливість співпраці земських органів із науковими товариствами, зокрема з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, що сприяло розвитку історичної науки і краєзнавства [524].

Варто виділити сучасні праці, присвячені окремим службовцям-статистам, які здійснювали історико-краєзнавчі та етнографічні дослідження. Е. Галицька в статті «Пам'яті земських статистиків» [434] не тільки наголошує, що земська статистика – важливий етап становлення статистичних досліджень в Україні, але й аналізує характерний для України «чернігівський тип» статистики. Серед представників цього напрямку авторка називає таких діячів: П. Червінський (1849–1931), О. Русов (1847–1915), В. Варзар (1851–1940) та О. Шликевич (1849–1909) [434]. Науковій спадщині чернігівського статистика О. Русова присвячено статтю Е. Галицької, О. Прімерової та С. Семіколенової «Життєвий шлях і наукова спадщина О. Русова (до 170-ї річниці з дня народження)», в якій проаналізовано його головні праці, викладацька діяльність, наукові погляди [435].

Н. Кармазіна присвятила працю історико-археологічній діяльності В. Гошкевича, видатного історика, публіциста, статистика, який обіймав посаду секретаря Херсонського губернського статистичного комітету. Авторка зауважила: «У вивчення, збереження і популяризацію культурної спадщини Півдня України В. Гошкевич зробив помітний внесок, ставши по праву засновником пам'яткознавства на Херсонщині» [472, с. 63].

Діячам-статистикам другої половини XIX – початку XX ст. присвячено й наукові праці Л. Мекшун [497], О. Ісаєвої [467]. Узагальнений науковий доробок службовців-статистиків, осмислення досвіду діяльності а також комплексну оцінку їхнього внеску в розвиток історичних і краєзнавчих досліджень українських губерній викладений у статтях О. Петрова, В. Бобкова та О. Макієнка. Так, О. Петров розглядає праці земських статистиків як дослідження суспільної та історичної думки другої половини XIX – початку XX ст., називаючи статистику, перш за все, «засобом пізнання суспільства» [510]. В. Бобков у біобібліографічній праці вводить до наукового обігу інформацію про 197 статистиків, пов'язаних зі

статистичними органами Таврійської губернії, аналізує їхню діяльність і життєвий шлях [415]. О. Макієнко висвітлює формування теоретичних і методологічних засад статистики через критичний аналіз та засвоєння наукової спадщини службовців-статистиків Херсонського земства [489].

У сучасній українській історіографії існує ряд досліджень, присвячених аналізу результатів діяльності статистичних органів, як важливих джерел для історико-краєзнавчих та соціально-економічних досліджень губерній України другої половини XIX – початку XX ст.

Так, О. Дроздова проаналізувала видання Статистичного бюро Полтавського губернського земства та підкреслила їхнє значення як джерела краєзнавчих відомостей, що дозволяють глибше дослідити місцеві соціально-економічні процеси та умови життя населення в губернії [454].

Дослідники О. Любовець, В. Хвіст та С. Білан у низці своїх праць, присвячених статистичним органам України в другій половині XIX – початок XX ст., розглядали питання місця статистичних органів у національному відродженні України, проведення соціально-економічних досліджень земськими статистичними органами та внесок у дослідження економіки українських губерній державних статистичних органів [410; 487; 561]. Ці роботи є актуальними для нашого дисертаційного дослідження, оскільки забезпечують комплексне розуміння ролі статистики як важливого інструменту історико-краєзнавчих досліджень, що сприяють реконструкції процесів національного відродження в Україні в досліджуваний період.

Земським статистичним публікаціям, що були використані для вивчення землеволодіння етнічних і соціальних груп Північного Приазов'я присвячена праця А. Крилової «Земські статистичні публікації як джерело дослідження землеволодіння етнічних та соціальних груп Північного Приазов'я» [478]. Авторка звернула увагу на значення статистичних публікацій для вивчення соціальної структури та земельних відносин у регіоні, що сприяло розвитку історико-краєзнавчих досліджень в цій сфері. У статті О. Силки «Науково-статистичні матеріали земських агрономів В. Л'єтьєнна, П. Гавсевича, Т. Зенченка» введено

до наукового обігу маловідомі науково-статистичні матеріали, зібрані українськими земськими агрономами кінця XIX – початку XX ст. Авторка акцентує увагу на важливості внеску цих діячів у дослідження мережі сільськогосподарських товариств Лівобережної України та відображення становлення громадянського суспільства в межах Російської імперії [545].

О. Лянсберг у своїй праці «З історії пам'ятних книжок Херсонської губернії» досліджував пам'ятні книжки як важливе джерело історико-краєзнавчих знань Херсонщини [488]. Пам'ятним книжкам Катеринославської губернії присвячена праця С. Закірової «Довідкові видання як джерело вивчення соціально-економічної історії (на прикладі пам'ятних книжок Катеринославської губернії: XIX – поч. XX ст.)». Авторка підкреслила значення цих публікацій для сучасних дослідників, оскільки пам'ятні книжки відображають демографічні та економічні процеси України в умовах модернізації суспільних відносин другої половини XIX – початку XX ст. [460].

Отже, визначивши стан наукової розробки історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. та проаналізувавши основні періоди у вивченні діяльності статистичних органів в Україні в контексті їхнього внеску в науковий розвиток історії та краєзнавства, можемо дійти таких висновків. Історіографія досліджуваної теми може бути поділена на кілька періодів за часом і тематичними акцентами публікацій. Виділені імперський, радянський та сучасний етапи мають наступні особливості:

1. Імперській період – публікації сучасників діяльності статистичних органів в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., до якого відносяться праці, написані безпосередньо під час появи та функціонування цих установ з другої половини XIX ст. – до 1910-х рр. Такі роботи містили актуальний аналіз і критику діяльності статистичних органів, висвітлювали процеси реформування статистичних служб, їхні проблеми та недоліки, зокрема, у методах збору даних, а також у складнощах, що виникали під час реалізації статистичних обстежень на місцях. Ці праці мають велике значення для розуміння безпосереднього контексту того часу.

2. Наукові праці радянського періоду з 1920-х –1990 р., які з'явилися вже після ліквідації губернської та земської статистичних служб, були спрямовані на узагальнення досвіду статистичних органів дореволюційного періоду. Автори намагалися систематизувати результати діяльності статистичних органів, аналізувати загальні результати діяльності та проблеми, що існували в статистичних органах до формування радянської статистичної служби. Однак радянські роботи часто фокусувалися на описі діяльності цих установ через призму ідеології того часу, що іноді обмежувало об'єктивність оцінки діяльності цих органів.

3. Сучасні наукові дослідження, написані українськими істориками та краєзнавцями, зосереджуються на глибшому розгляді історико-краєзнавчої діяльності губернських і земських статистичних органів. У своїх працях автори акцентують увагу на внеску статистичних органів в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у розвиток історико-краєзнавчих досліджень, етнографії, соціально-економічної історії України на прикладі діяльності статистичних органів окремих українських губерній. У працях сучасних науковців об'єктом досліджень виступає також історико-краєзнавча діяльність окремих діячів, статистиків та краєзнавців, які зробили вагомий внесок у локальні дослідження. У сучасних наукових працях приділяють увагу й аналізу результатів історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів у вигляді періодичних видань, пам'ятних книжок, збірників та інших публікацій.

Отже, історіографічний аналіз наукової літератури з теми дослідження, вказує на наявність значної кількості окремих публікацій присвячених історико-краєзнавчій діяльності статистичних органів в Україні з другої половини ХІХ – початку ХХ ст., однак, як правило, аналіз відбувається на прикладі конкретних губерній, а не є комплексним науковим дослідженням. Автори у своїх наукових працях часто обмежуються конкретними аспектами аналізу діяльності статистичних установ, такими як: статистичні органи окремих губерній, дослідження статистичних видань або ролі діячів-статистиків, без загального комплексного дослідження діяльності статистичних органів в Україні. Це вказує

на потребу в глибшому, більш інтегрованому дослідженні, яке могло б комплексно показати історико-краєзнавчу діяльність статистичних органів в Україні в другій половини XIX – початку XX ст.

1.2. Аналіз джерельної бази

Джерельна база дисертаційного дослідження є широкою та різноманітною, що зумовлює комплексний характер наукового аналізу історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половини XIX – початку XX ст. Вона включає як неопубліковані архівні документи, створені безпосередньо в процесі функціонування статистичних установ, так і опубліковані матеріали, які стали результатом багаторічної роботи відповідних комітетів і бюро.

Особливе значення для дослідження мають архівні джерела, частина яких раніше не вводилася в науковий обіг. Їхній аналіз дозволяє: поглибити уявлення про організаційні засади, функціонування та еволюцію статистичних органів у досліджуваній період; з'ясувати фінансові умови діяльності статистичних комітетів; визначити особливості кадрового складу; зафіксувати напрями взаємодії статистичних органів в Україні з іншими державними установами; виокремити основні завдання та функції, що виконувалися цими структурами. Крім того, частина джерел містить унікальні історико-краєзнавчі відомості, що дозволяють реконструювати демографічні, економічні та соціокультурні процеси в Україні в другій половини XIX – початку XX ст.

Основні архівні матеріали, залучені до дослідження, зберігаються в таких архівних установах: Центральний державний історичний архів України (м. Київ), Державний архів Житомирської області, Державний архів Київської області, Державний архів Полтавської області, Державний архів Харківської області, Державний архів Херсонської області, Державний архів Хмельницької області, Державний архів Чернігівської області.

Зокрема, у фонді № 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» Центрального державного історичного архіву (м. Київ) [1–8] містяться статистичні звіти Волинського губернатора, із узагальненими результатами роботи Волинського губернського статистичного комітету і відомостями про соціально-економічний стан Волинської губернії. Ці матеріали є надзвичайно важливими для вивчення історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст., адже дозволяють простежити еволюцію методів збору та аналізу даних, оцінити вплив адміністративних реформ на ефективність роботи місцевих статистичних установ.

Колекції Державного архіву Житомирської області, зокрема фонд № 67 «Волинське губернське правління м. Житомир, Волинської губернії» [9–15] містить статистичні огляди Волинської губернії 1885–1886 рр. Фонд № 206 «Статистичне бюро Волинської губернської земської управи» [16–20], містить документи щодо функціонування статистичного бюро при Волинській губернській земській управі. Серед них – постанови повітових зборів, циркуляри, розпорядження, а також матеріали I Всеукраїнської наради статистиків у Києві (10–13 грудня 1917 р.) та з'їздів земських і міських статистиків (1916–1917 рр.). Дані джерела мають важливе значення для дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів Волинської губернії в другій половині XIX – початку XX ст.

У Державному архіві Київської області, фонд № 804 «Київський губернський статистичний комітет» [21–30], окрім статистичних даних про земельні маєтки, промислові підприємства та торгівлю містить цінні протоколи засідань комітету, звіти про кадрові питання, інформація про видавничу діяльність комітету та роль секретаря С. Гудим-Левковича. Важливо, що документи також висвітлюють участь комітету в історико-археологічних обстеженнях України.

У фонді № 51 «Харківський губернський статистичний комітет» [31–32] Державного архіву Харківської області містяться важливі документи, що висвітлюють організацію та функціонування статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Особливе значення мають матеріали

переписки комітету з іншими державними та земськими установами, а також приватними особами, що дозволяють простежити формування методики збирання та обробки статистичних даних. У архівному фонді № 304 «Харківська губернська земська управа. Оціночно-статистичний відділ» [33–41] – статистичні відомості про земське майно та про землеволодіння в деяких повітах Харківської губернії, також про початкові школи; відомості про виконані земством оціночні роботи, листування із земствами інших губерній та іншими установами з обміну досвідом та виданнями, що мають цінність для розуміння механізмів розповсюдження історико-краєзнавчих досліджень статистичних органів у другій половині XIX – початку XX ст.

У фонді № 5 Державного архіву Херсонської області «Херсонська губернська земська управа» [42–48] міститься листування із земською редакцією та повітовими управами щодо виписки і пересилки «Збірника Херсонського земства» (1893–1895 рр.), а також списки періодичних видань та переписку з Міністерством фінансів Російської імперії про їхнє поширення. Особливо цінними є звіти про діяльність Херсонської губернської земської управи за 1911 р., доповіді про діяльність органів статистики, опис документів статистичного бюро. Архівні матеріали містять результати досліджень органів статистики Херсонської губернії демографічних показників, господарського стану, економічного розвитку та інші аспекти, що є важливим для розуміння історико-краєзнавчої дослідницької діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст.

У Державному архіві Хмельницької області, у фонді № 244 «Подільський губернський статистичний комітет, м. Кам'янець-Подільський» [49–53] представлено статистичні документи, що охоплюють період діяльності Подільського губернського статистичного комітету з 1865 р. по 1918 р. Серед них – зібрані і узагальнені результати досліджень статистичного комітету: про населення губернії, про заводи та фабрики, відомості про збитки, спричинені військовими діями, матеріали першого загального перепису Російської імперії 1895 р. по Кам'янецькому, Брацлавському та Вінницькому повітах.

Фонд № 154 «Чернігівський губернський статистичний комітет» у Державному архіві Чернігівської області [54–60] містить протоколи засідань комітету, зібрані комітетом відомості про ціни на сільськогосподарську продукцію, бланки опису господарств, статистичні звіти щодо чисельності населення, його соціального та релігійного складу. Також у фонді знаходяться прибутково-видаткові книги Чернігівського губернського статистичного комітету. Ці документи є важливими для розуміння особливостей і умов діяльності статистичного комітету, а також загальних економічних умов життя населення України.

Не зважаючи на те, що в Державному архіві Полтавської області фонд «Полтавського губернського статистичного комітету» був втрачений під час Другої світової війни, архів містить важливі матеріали щодо діяльності статистичних органів в цифрових копіях, наприклад, документи Полтавської губернської земської управи та статичного бюро, що функціонувало при ній. Зокрема, «Звіти про діяльність і розпорядження Полтавської губернської земської управи за другу половину 1868 р.» надають відомості про фінансування статистичного відділення при земській управі [352; 353].

Опубліковані джерела щодо історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів та земських статистичних органів другої половини XIX – початку XX ст. зберігаються у фондах центральних універсальних наукових бібліотек, історичних та краєзнавчих музеїв, університетських бібліотек, а також у закордонних бібліотечних сховищах, що містять друковані матеріали статистичних органів колишньої Російської імперії, у тому числі й України. Зазначені джерела, використані у нашому дослідженні, умовно можна поділити на кілька груп, що дозволяє комплексно відтворити історико-краєзнавчу діяльність статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

Першу групу складають опубліковані документи службового користування. Це, зокрема, протоколи засідань, звіти, журнали та інструкції, що відображають внутрішню організацію роботи губернських статистичних комітетів. Вони містять інформацію про кадровий склад, управлінські механізми та методи збору

статистичних даних, що є незамінним для аналізу адміністративного устрою та ефективності діяльності статистичних установ. У відділі стародруків Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається «Інструкція статистичним експедиціям, відправленим у губернії від Міністерства внутрішніх справ», що слугувала основним методичним посібником для досліджень губернських статистичних комітетів того часу [394]. До дослідження залучено низку опублікованих документів службового характеру, що висвітлюють організаційні та нормативно-правові засади діяльності статистичних служб України другої половини XIX – початку XX ст. Серед них – випуски Журналу Міністерства внутрішніх справ Російської імперії [397; 395], що містять основні положення та нормативно-правові документи, що безпосередньо впливали на формування та функціонування статистичних установ України. Також до джерельної бази включені журнали засідань Чернігівських губернських земських зборів [342], протоколи засідань Волинського [93], Катеринославського губернського статистичного комітету [118] та Подільського [168] губернських статистичних комітетів. До джерел цієї групи також відноситься доповідь Полтавської губернської земської управи статистичної комісії губернського земства [341] та інші опубліковані документи службового характеру, які відображають поточну організацію діяльності статистичних органів досліджуваного періоду.

До *другої* групи опублікованих джерел відносимо щорічні статистичні збірники та статистико-економічні огляди губерній. Ці видання містять зібрані систематизовані статистичними органами дані по окремим губерніям щодо історичного, економічного та демографічного розвитку України. Вони є результатами щорічних статистичних обстежень та комплексними дослідженнями, що відображають загальну дослідницьку діяльність статистичних служб України другої половини XIX – початку XX ст. Так, у фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України зберігаються видання Полтавського статистичного бюро губернського земства, зокрема «Статистичні щорічники Полтавського губернського земства» [375–380] та «Статистичний довідник по Півдню Росії» [383]. Також представлені видання

Оцінювально-статистичного бюро Чернігівського губернського земства [369–371], Статистичного бюро Таврійського губернського земства [358–363].

У відділі стародруків Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається «Статистичний опис Київської губернії», підготовлений Київським губернським статистичним комітетом [160]. До нашого дисертаційного дослідження залучені також «Збірник статистичних відомостей по Київській губернії» [357], «Збірник господарської статистики Полтавської губернії» [365], «Сільськогосподарські огляди по Чернігівській губернії», «Сільськогосподарський огляд Таврійської губернії» [368]. Ці джерела є надзвичайно важливими для розуміння проведених статистичними органами досліджень історико-краєзнавчої та соціально-економічної динаміки України другої половини XIX – початку XX ст., оскільки вони надають безпосередній доступ до первинних даних зібраних статистичними установами протягом досліджуваного періоду.

До наступної, *третьої*, групи джерел відносимо окремі праці земських статистиків та діячів губернських статистичних комітетів. У фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України зберігаються наукові праці видатного земського статистика О. Русова [533–540], що містять інформацію про історію та соціально-економічні процеси в Україні в другій половини XIX – початку XX ст. Фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського також містять значну кількість друкованих праць діячів статистичної служби. Особливу цінність становлять дослідження таких українських вчених, як В. Варзар [421; 422], О. Скальковський [547], Т. Осадчий [505; 506]. До джерел дисертаційного дослідження також включені історико-краєзнавчі дослідження статистиків В. Гошкевича [446; 447], О. Шликевича [565], Д. Іваненка [464], Ю. Павловського [507] та інших. Ці роботи, написані безпосередньо діячами статистичних установ, містять краєзнавчі дослідження, історичні нариси, аналізи, розвідки та коментарі до методів збору і обробки даних.

Окремою, *четвертою*, групою опублікованих джерел є «Пам'ятні книжки» та «Адрес-календарі», що випускалися губернськими статистичними комітетами. Ці видання, маючи довідковий характер, поєднують статистичні матеріали з результатами наукових досліджень державних статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Вони містять історико-краєзнавчі, етнографічні, археологічні та географічні дані, що дозволяють реконструювати детальну картину історичного соціально-економічного, культурного та адміністративного розвитку України в досліджуваний період. Наявність опублікованих «Пам'ятних книжок» губернських статистичних комітетів України в період з 1856 по 1917 рр. складає 251 видання (див. додаток 2).

Так, перше видання «Пам'ятної книжки Волинського губернського статистичного комітету» датується 1886 р. [62]. Пам'ятна книжка цього року містила додаткові статті: «Дослідження про скарби Волинської губернії» І. Орлова та «Про клімат м. Житомира» Т. Самбірського. Видання 1887 р. – додаток у вигляді статті Л. Рафальського «Рівненський повіт у смузї річок Стубся і Устя, приток Горині». До дослідження залучено 32 видання «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря» Волинського губернського статистичного комітету [61–92].

Катеринославський губернський статистичний комітет почав випускати «Пам'ятні книжки» та «Адрес-Календарі» з 1860 р., але, при цьому, їхня періодичність була нерегулярною. Напередодні Першої світової війни, у 1913 – 1914 рр., видання Катеринославського губернського статистичного комітету отримало назву «Щорічник Придніпров'я». До дослідження залучено 19 видань «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря» Катеринославського губернського статистичного комітету [99–117].

Достатньо численним є зібрання офіційних видань Київського губернського статистичного комітету з другої половини XIX – початку XX ст. Особливо значущою є «Пам'ятна книжка Київської губернії» за 1856 р., укладена редактором Київських губернських відомостей М. Чернишовим, яка містила цінні статистичні дані, карти, міські плани та таблиці [127]. До джерельної бази залучені «Збірник статистичних відомостей про Київську губернію за 1859 р.» та «Адрес-календар

осіб службовців у Київській губернії», що містять структуровану інформацію про адміністративний устрій та службовців різних відомств, загалом 37 видань «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря» Київського губернського статистичного комітету [120–124; 126–157].

«Пам'ятні книжки» та «Адрес-календарі» Подільської губернії, опубліковані Подільським губернським статистичним комітетом також включені до джерельної бази дослідження. Видання 1859 р. супроводжувалося додатками із фотографіями Кам'янця [163]. Надалі комітет випустив «Пам'ятну книжку Подільської губернії на 1885 р.», яка містила адрес-календар та статистично-довідкові матеріали. У 1888 р. була видана «Довідкова книжка Подільської губернії», а в 1895 р., 1900 р., 1904 р. та 1909 р. виходив «Подільський календар». Загалом, до дослідження залучено 8 видань «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря» Подільського губернського статистичного комітету [161–167; 170].

«Пам'ятні книжки Полтавської губернії» також є джерелами дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст., бо містять важливу інформацію про дослідження статистичними органами історичного та соціально-економічного розвитку губернії та супроводжуються адрес-календарями або довідковими матеріалами. Зокрема, «Адрес-календар і довідкова книжка Полтавської губернії на 1897 р.» (укладені секретарем комітету Д. Іваненком) включали додаток «Список домовласників м. Полтави станом на 1 липня 1896 р.», що є результатом дослідження Полтавського губернського статистичного комітету та додатковим історичним джерелом про соціально-економічний стан губернії наприкінці XIX ст. До дослідження долучено 31 видання «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря» Полтавського губернського статистичного комітету [171–198; 200–202].

Видання Таврійського губернського статистичного комітету є важливими джерелами для вивчення історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів досліджуваного періоду. Не зважаючи на те, що перша видана «Пам'ятна книжка 1867 р.» стала єдиним протягом наступних 18 років діяльності комітету і лише з 1886 р. з'являються наступні «Календар і пам'ятна книжка Таврійської губернії»,

до дослідження залучено 25 видань «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря» Таврійського губернського статистичного комітету [203–227].

Особливо значущим є зібрання видань Харківського губернського статистичного комітету. Починаючи з 1862 р. «Пам'ятні книжки» у комітеті виходили регулярно. Додатковими матеріалами до пам'ятних книжок публікувались місяцеслів, карти залізниць, карта Харківської губернії та малюнки міста початку XIX ст. Таким чином, джерелами дослідження стали 56 видань «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря» Харківського губернського статистичного комітету [231–237; 239–287].

Колекція «Пам'ятних книжок Херсонської губернії» є менш повною. Однак знайдені примірники містять унікальні матеріали – таблиці, карти, збірники законів та циркулярів, які становлять наукову цінність та також включені до джерельної бази дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст., загалом 11 видань [293–303].

Зібрання «Пам'ятних книжок» та «Адрес-календарів» Чернігівської губернії складають важливу джерельну базу нашого дослідження. І хоча, до 1863 р. публікації були відсутні, а за 1863–1877 рр., 1879–1885 рр., та за 1889 рр. їхнє існування не підтверджене, значний масив адрес-календарів, що друкувалися безперервно з 1886 по 1916 рр., містить важливі історичні та краєзнавчі дані про адміністративний устрій та органи місцевого самоврядування Чернігівщини, зокрема, додатком до «Календаря за 1889 р.» було «Положення про земських дільничних начальників». А доступні «Пам'ятні книжки» за 1863 та 1878 рр., остання з яких мала назву «Губернські і повітові установи Чернігівської губернії» загалом відображають дослідницьку діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету і містять зібрані комітетом комплексні дані про історичний, культурний та соціально-економічний розвиток губернії цього часу. Загалом, джерелами дослідження стали 32 видання «Пам'ятної книжки» та «Календаря» Чернігівського губернського статистичного комітету [307; 309–339].

Отже, проаналізувавши джерельну базу дослідження, зокрема архівні документи, що висвітлюють історико-краєзнавчу діяльність статистичних органів

в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., можемо зробити висновок, що наявні архівні документи дозволяють сформувати достатню джерельну базу для дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні. Архівні та опубліковані документи у комплексі відображають функціонування статистичних установ, а також їхню роль у зборі, обробці та публікації історико-краєзнавчих видань у другій половині XIX – на початку XX ст. Опубліковані матеріали, зокрема пам'ятні книжки, адрес-календарі, довідкові видання та статистичні збірники, є важливими джерелами інформації про демографічний, економічний і соціальний стан різних губерній. Вони відображають результати діяльності статистичних органів щодо розвитку України, містять структуровані дані, карти, таблиці та списки осіб, які займали адміністративні посади.

Архівні джерела доповнюють ті документи, що були опубліковані, і дають можливість повноцінно висвітлити механізми ухвалення управлінських рішень, організацію роботи губернських статистичних комітетів та земських статистичних органів. Журнали засідань, постанови та доповіді губернських земських зібрань містять аналіз питань, що розглядалися на засіданнях, зокрема щодо фінансування статистичних досліджень, методів збору інформації та головних напрямів діяльності.

Використання різноманітних архівних матеріалів, офіційних звітів, статистичних даних та наукових праць стало основою для вивчення системи статистичних органів в Україні, а також для аналізу їхньої ролі у розвитку історичної науки та краєзнавчих досліджень. У дисертації проведено глибокий комплексний аналіз джерел, що стосуються спадщини статистичних органів та їхніх здобутків у контексті краєзнавчих і соціально-економічних досліджень в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Вивчення цих джерел дозволило не тільки розкрити специфіку роботи статистичних установ, а й оцінити їхній внесок у формування української історичної та краєзнавчої науки.

Таким чином, поєднання опублікованих та неопублікованих джерел дає змогу реконструювати повну картину діяльності української статистичної служби

у галузі історико-краєзнавчих досліджень у другій половині XIX – на початку XX ст.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Враховуючі стан наукового опрацювання порушеної нами проблеми, особливості її джерельної бази, мету дисертації та завдання, ми обрали відповідні методологічні принципи і методи, які дозволяють всебічно висвітлити предмет нашого дослідження. Дисертація є історико-науковим дослідженням, яке виконувалося на основі теоретико-методологічних принципів, загальних для всіх галузей історичної науки.

Теоретико-методологічна основа дисертаційного дослідження базується на комплексному підході до аналізу історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Ми спираємося на усталені методологічні основи, сформовані в рамках історичної науки, які довели свою ефективність у реконструкції історичної дійсності. У нашій роботі ми застосовуємо інтегративну методологічну рамку, яка поєднує принципи школи аналізів та підхід історії повсякденності. Така комплексна методологія дає змогу аналізувати статистичну діяльність не лише як сукупність числових даних, а як невід’ємну складову розвитку історико-краєзнавчої науки України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Основи методології школи аналізів проявляється через аналіз наявних історичних і краєзнавчих публікацій та збірок статистичних даних, що дозволяє встановити закономірності та тенденції в розвитку історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів. Школа аналізів забезпечує об’єктивну оцінку ефективності органів статистики в історико-краєзнавчих дослідженнях України, методологія знаходить своє відображення в системному аналізі історичного контексту, що впливав на організацію та розвиток статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Такий підхід дозволяє виявити структурні та

концептуальні засади, на яких базувалася історико-краєзнавча статистичних органів в Україні в досліджуваний час.

Підхід історії повсякденності реалізується через вивчення щоденних практик роботи статистиків, їхньої дослідницької діяльності, взаємодії з населенням та способу відображення цих процесів у документах. Це дозволяє дослідити особливості повсякденної діяльності статистичних установ для формування загальної картини історичного розвитку їхніх історико-краєзнавчих досліджень. Така методологічна концепція забезпечує комплексне осмислення історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Концептуальна основа дослідження передбачає розгляд статистичних органів як значимих наукових, культурних і краєзнавчих центрів, що діяли в Україні. Ми розглядаємо діяльність статистичних органів як установ, що у свій спосіб впливали на розвиток місцевих історико-краєзнавчих досліджень.

У теоретичному контексті дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. важливо визначити концепт «історико-краєзнавча діяльність». Історичне краєзнавство, як науковий напрям, зосереджене на вивченні історії, соціально-економічного та культурного розвитку окремих територій: губернії, краю, міста, села. Визначальним є те, що об'єктом історичного краєзнавства виступає не лише певний локальний простір, але й його динаміка в часі, що дозволяє розглядати історію як сукупність процесів, які відбуваються в певних географічних межах, у контексті глобальних змін і локальних традицій.

Термінологічна складність у визначенні об'єкта історичного краєзнавства, на думку багатьох фахівців, пов'язана з невідповідністю між масштабами краєзнавства як суспільного явища і рівнем його наукового осмислення. Це питання активно досліджували такі вчені, як І. Франко [559], І. Крип'якевич [479], П. Тронько [553], О. Реєнт [529–531], С. Заремба [461], Я. Верменич [426], кожен з яких вніс важливий вклад у розробку проблематики.

О. Реєнт щодо форм та напрямів історико-краєзнавчих досліджень в другій половині XIX – початку XX ст. підсумував, що одним із важливих чинників, що постійно підтримував ідею українського національного відродження та об'єднання українських етнічних територій, були історико-етнографічні дослідження, публіцистичні й художні тексти, а також нові філософські та соціальні теорії. Поширення знань з історії сприяло формуванню спільної ідентичності, посиленню зацікавленості минулим, актуалізувало постаті історичних діячів, пов'язаних із боротьбою за незалежність України. Національне відродження тісно взаємодіяло з освітнім і культурним процесом: у навчальних закладах формувалися гуртки викладачів і студентів, які займалися дослідженням і популяризацією історії, фольклору, культури та української мови [531, с. 8].

Згідно з С. Зарембою, історичне краєзнавство охоплює широке коло досліджень, що включають вивчення археологічних пам'яток, історію окремих територій, динаміку народонаселення, соціальну історію, історію культури та науки, а також діяльність місцевих громад та рухів. Усе це дозволяє краще зрозуміти не лише минуле певної території, але й її роль у більш широкому контексті національної і культурної історії [461]. Тому ми визначаємо історико-краєзнавчу діяльність статистичних органів в Україні як діяльність спрямовану на проведення досліджень з історії, краєзнавства, етнографії, демографії, соціально-економічного та культурного розвитку України, підготовку та публікацію збірок даних про динаміку народонаселення, економічний розвиток та культурні особливості місцевості. Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. також включає участь у проведенні археологічних робіт, співпрацю з науковими установами та місцевими громадами у збереженні й популяризації історико-краєзнавчих знань.

Спираючись і поділяючи комплексний методологічний підхід, на якому ґрунтувались дослідження сучасних українських вчених І. Верховцевої [402; 427; 428; 429; 430; 431; 432], О. Кондратенко [403] та А. Капеллера [469] автор дисертаційного дослідження усвідомлює простір, в якому функціонували статистичні органи в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., як одну з

форм імперської адміністративної раціональності, де кожна територіальна одиниця мала бути описана, категоризована і включена в загальну систему знань, необхідну для ефективного управління імперією. У другій половині XIX – на початку XX ст. статистичні органи в Україні не лише фіксували дані, а й були учасниками формування простору, трансформуючи його з «невідомого» на «описаний», із «хаотичного» – на «раціонально впорядкований».

Як складова державного адміністративного апарату, губернські та земські статистичні органи не могли не бути агентами імперського дискурсу, що формував уявлення про так звану «історичну Росію». Цей концепт, згідно з дослідженням вищевказаних авторів, є ідеологічною конструкцією, покликаною легітимізувати політичне домінування Російської імперії над багатонаціональним простором, який не відповідає етнічним, політичним чи історичним реаліям, а слугує засобом символічного контролю над простором та історією інших народів, зокрема українського. «Історична Росія» – це не географічна або етнокультурна реальність, а символічно сконструйований простір, що утверджувався через механізми історичної пам'яті, картографії, адміністративного управління та статистики. Таким чином, статистичні установи брали участь у виробництві знання, яке не лише описувало, а й нормалізувало імперський погляд на територіальну цілісність і «історичну єдність» імперії. Автор цього дослідження усвідомлює специфіку того історичного простору – колоніального за своїм характером, – і здійснює аналіз історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. із позицій критичного переосмислення їхньої ролі у формуванні та відтворенні імперських наративів.

Така комплексна інтеграція історичних, соціальних, культурних та економічних аспектів дозволяє сформулювати чітке розуміння предмета дисертаційного дослідження – шляхів, форм, методів та результатів діяльності статистичних органів по дослідженню господарсько-економічного та культурно-історичного життя українського населення. Це дослідження є внеском у розкриття ролі статистичних органів у розвитку української історичної науки, виявленні

досягнень статистиків-краєзнавців і оцінці їхнього внеску в історичні, краєзнавчі, соціально-економічні та культурно-побутові дослідження України.

Методологічні підходи до вивчення досліджуваної теми визначалися специфікою об'єкта та предмета, а також метою та завданнями дослідження. Методологічні засади роботи ґрунтуються на пріоритеті дослідження історичних джерел, що дозволили комплексно дослідити історико-краєзнавчу діяльність статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

У процесі виконання дослідження для розв'язання поставлених завдань були застосовані 1) загальнонаукові методи: метод діяхронної періодизації, метод типологізації та класифікації, метод ретроспективного аналізу, аналіз та синтез, опис і узагальнення; 2) міждисциплінарний структурно-системний метод; 3) спеціально історичні методи: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, методи джерелознавчого, архівознавчого та бібліографічного аналізу.

Метод діяхронної періодизації дав змогу чітко визначити етапи розвитку історико-краєзнавчих досліджень статистичних органів та виокремити ключові особливості їхньої діяльності в межах конкретних історичних періодів.

Завдяки використанню методів типологізації та класифікації, було здійснено систематичне виявлення та глибоке дослідження результатів історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів, а також інтелектуальної спадщини статистиків-краєзнавців. Ці методи дозволили класифікувати і типологізувати результати історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів, зокрема збірники статистичних даних, та їхню роль у формуванні джерельної бази для історичної науки та краєзнавства України.

Важливу роль у дисертаційному дослідженні відіграло використання методу ретроспективного аналізу, що дозволило дослідити процес становлення й розвитку системи державної та земської статистики в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. та з'ясувати специфіку її функціонування на території українських губерній. Метод допоміг з'ясувати закономірності розвитку

статистичних установ, їхню організаційну структуру, основні напрями діяльності та вплив у розвиток історико-краєзнавчих досліджень.

Використання методу аналізу та синтезу передбачає розчленування історичних явищ на складові частини із подальшим їхнім узагальненням для відновлення цілісної картини історичного процесу. Метод аналізу та синтезу у дисертаційному дослідженні дозволив розглянути окремі аспекти історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів, виявити їхні структурні та функціональні особливості, а також узагальнити отримані дані для відновлення цілісної картини їхньої дослідницької діяльності в історичному контексті.

Методи опису і узагальнення стали основою для систематизації результатів історико-краєзнавчих досліджень, що забезпечило можливість підвести підсумки дослідження та сформулювати загальні висновки про роль статистичних органів в розвитку історичних та краєзнавчих досліджень у зазначений історичний період. Застосування методу узагальнення дало змогу на завершальному етапі роботи підсумувати отримані дані, сформулювати основні результати та висновки, що відображають комплексний характер дослідження.

Серед використаних міждисциплінарних методів важливим є структурно-системний підхід, який дозволив розглядати досліджувані процеси як систему взаємопов'язаних елементів, кожен з яких вносить свій вклад у загальний розвиток статистичних інститутів. Цей метод надав змогу чітко окреслити процес організації державної та земської статистичної служби в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. та структуру організації їхньої історико-краєзнавчої діяльності.

Важливе значення для дисертаційного дослідження мали спеціально історичні методи. Використання порівняльно-історичного методу, який дозволяє аналізувати сутність явищ через виявлення їхньої схожості та відмінностей, сприяло розкриттю основних напрямків історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Завдяки історичним порівнянням, встановленню паралелей і проведенню зіставлень вдалося виявити як загальні закономірності функціонування статистичних органів, так і їхні унікальні риси, що формувалися у відповідь на особливості історичного

середовища. Об'єктивною підставою для подібних аналізів є розуміння того, що історичний розвиток має циклічний характер: багато явищ зберігають свою внутрішню сутність, змінюючись лише в просторово-часовій варіативності форм, тоді як схожі форми можуть набувати різного змісту. Саме тому порівняльний підхід відкриває можливості для виявлення як загальних, так і відмінних характеристик діяльності статистичних органів у досліджуваний період.

Використання проблемно-хронологічного методу в дисертаційному дослідженні дозволило структурувати матеріал про історико-краєзнавчу діяльність статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. у чіткій послідовності та з логічною завершеністю. Завдяки цьому підходу вдалося виділити ключові вузлові моменти періоду з другої половини XIX – до початку XX ст., всебічно проаналізувати дослідницьку, наукову, видавничу та просвітницьку активність статистичних установ на тлі загальнонаукового та суспільного життя України. Проблемно-хронологічний метод відкриває можливості для виокремлення проблемних блоків і синхронного розгляду конкретних подій, що відбувалися в рамках одного історичного процесу.

Використання методів джерелознавчого та архівознавчого аналізу у дисертаційному дослідженні сприяло накопиченню та глибокому осмисленню конкретних історичних фактів. Використання цих методів дозволило систематизувати інформацію з первинних джерел, а також здійснити аналітичне порівняння різних архівних документів, що стосуються історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів. Завдяки цьому, вдалося отримати об'єктивну картину процесу становлення, розвитку та трансформації діяльності статистичних органів в умовах соціально-політичних змін, що дало можливість виявити раніше непомічені аспекти їхньої діяльності.

Метод бібліографічного аналізу також був важливим інструментом у процесі дослідження. Завдяки йому здійснено виявлення, опис та систематизацію наукових праць, що стосуються статистичної та історико-краєзнавчої діяльності губернських та земських органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Бібліографічний метод дозволив визначити стан наукової розробки

досліджуваної теми, систематизувати історіографію, що складає наукову базу дослідження, а також оцінити внесок попередніх дослідників у формування наукового дискурсу з теми дисертації.

Дисертаційне дослідження має комплексний та міждисциплінарний характер, оскільки опирається на знання з історії України, джерелознавства, історіографії, статистики та історичного краєзнавства. Для дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні, що охоплює період другої половини XIX – на початку XX ст., ми керуємось низкою фундаментальних принципів, що дозволяють забезпечити всебічний, системний та об'єктивний аналіз, який враховує як специфіку об'єкта та предмета дослідження, так й історичного контексту соціально-економічних та політичних умови історичної епохи. Отже, у дисертаційному дослідженні було застосовано такі науково обґрунтовані принципи: принцип комплексності джерел, принцип історичної достовірності, принцип історизму та принцип наукової об'єктивності.

Застосування принципу комплексності джерел є важливим для забезпечення об'єктивності аналізу історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., оскільки дозволяє врахувати широкий спектр архівних документів, періодичних видань, історико-краєзнавчих публікацій, щорічних звітів статистичних органів і інші офіційні матеріали. Це дозволило створити цілісну картину особливостей організації та проведення історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів України в досліджуваний період.

Дослідження здійснювалося на загальнонауковому принципі історичної достовірності. Дослідження діяльності статистичних органів відбувалося в контексті історичної епохи з урахуванням наукових підходів, розроблених в історіографії та джерелознавстві, що забезпечило всебічне та об'єктивне висвітлення етапів розвитку цих інститутів. Застосування цього принципу дозволило охопити весь спектр соціально-економічних, теоретико-методологічних та історичних факторів, які впливали на діяльність статистичних органів і формували краєзнавчу науку в Україні в зазначений період.

Принцип історизму, що вимагає від дослідника вивчення історичних подій та оцінювання їх на основі моральних цінностей і понять відповідного історичного періоду, а не сьогодення, дозволяє скласти об'єктивну історичну картину і сприяє точному аналізу внеску статистичних органів у проведення історико-краєзнавчих досліджень України.

Принцип наукової об'єктивності, який полягає в неупередженому підході до вивчення реальності, забезпечує уникнення будь-яких спотворень, зокрема фальсифікацій, під час здійснення дисертаційного дослідження. Об'єктивність дослідження передбачає використання лише достовірної, перевіреної інформації, залучення неупереджених суджень, незалежних від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій дослідника, відображення всього спектра поглядів на багатогранність дослідницької діяльності статистичних органів, їхню роль у формуванні історичного дискурсу та методологічні підходи до аналізу історико-краєзнавчої інформації. Відтак, процес аналізу історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів був проведений у такій спосіб, щоб максимально зберегти історичну достовірність та об'єктивність висновків. Такий підхід став основою для застосування науково обґрунтованих критеріїв при оцінці історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні, підвищило достовірність результатів, і сприяло глибшому розумінню їхньої ролі в наукових дослідженнях в другій половині XIX – на початку XX ст.

Таким чином, визначивши теоретико-методологічні основи дисертаційного дослідження, що базуються на інтегративній методологічній рамці, яка поєднує принципи школи аналізів та підхід історії повсякденності можемо зробити наступний висновок. У дисертації застосований методологічний інструментарій, що поєднує загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціально історичні методи, а також відповідні наукові принципи. Така комплексна методологія дозволяє розглядати історико-краєзнавчу діяльність статистичних органів як невід'ємну складову розвитку історичної науки України в другій половині XIX – на початку XX ст. Лише комплексне застосування методологічних засад і перелічених методів

дало змогу всебічно охопити всю сукупність доступних джерел, виконати завдання дослідження та досягти поставленої мети.

Висновки до першого розділу

На основі першого розділу «Стан наукового опрацювання, джерельна база та методологія дослідження» можна зробити такі узагальнені висновки.

Визначення стану наукової розробки історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. показало, що історіографія досліджуваної теми формувалась у три взаємопов'язані періоди – імперський, радянський та сучасний. Кожен з цих етапів відображає специфіку часу, власні методологічні підходи та ідеологічні рамки, що дозволяє простежити еволюцію наукового мислення щодо діяльності статистичних установ. Праці імперського періоду заклали фундамент теоретичних та організаційних засад, радянські дослідження – через призму офіційних радянських ідеологічних наративів узагальнили методологію та практичні результати історико-краєзнавчих та статистичних обстежень, а сучасні роботи актуалізують проблематику історико-краєзнавчих досліджень статистичних органів в другій половині XIX – початку XX ст. у контексті сучасного становлення української національної історичної науки.

Аналіз джерельної бази дисертаційного дослідження свідчить про різноманіття використаних матеріалів, що включають в себе як архівні, так і опубліковані документи. Архівні документи дозволяють відтворити організаційну структуру та специфіку роботи губернських статистичних комітетів і земських статистичних установ. Опубліковані джерела, у вигляді документів службового користування, щорічних статистичних збірників та статистико-економічних оглядів, окремих праць діячів губернської та земської статистичної служб, а також пам'ятних книжок та адрес-календарів, окрім вищезазначеного дозволяють проаналізувати результати та значення історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Архівні та

опубліковані документи в сукупності є незамінними джерелами комплексного дослідження умов організації та напрямів історико-краєзнавчих досліджень статистичних установ в досліджуваний період, а також для аналізу загальної реконструкції історичних процесів, соціально-економічних, політичних та культурних аспектів за яких відбувалась діяльність губернських та земських статистичних органів в Україні.

Визначена теоретико-методологічна основа дисертаційного дослідження базується на інтегративній методологічній рамці, яка поєднує принципи школи аналізів та підхід історії повсякденності. Така комплексна методологія дозволила розглянути історико-краєзнавчу діяльність статистичних органів не лише як сукупність числових даних, а як невід’ємну складову розвитку історичної науки в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Використано загальнонаукові, міждисциплінарні і спеціально-історичні методи, а також принципи комплексності джерел, історичної достовірності, історизму та наукової об’єктивності. Застосований методологічний інструментарій забезпечив всебічне наукове висвітлення предмета дослідження, дозволив охопити всю сукупність доступних джерел, виконати завдання дослідження та досягти поставленої мети дисертаційного дослідження.

Таким чином, осмислення стану наукової розробки теми, широкий спектр джерел та комплексне застосування різних наукових методів дозволили відтворити об’єктивну картину історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА ДЕРЖАВНИХ СТАТИСТИЧНИХ ОРГАНІВ І СПЕЦИФІКА ЇХНЬОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

2.1. Становлення системи державної статистики

На початку XIX ст. в Україні вже сформувалися соціально-економічні передумови, які сприяли створенню місцевих статистичних комітетів. Державна система потребувала поглибленого вивчення та контролю соціально-економічних процесів, що розгорталися в суспільстві. Якщо до XIX ст. збирання статистичних даних велося хаотично, без чіткої системи й послідовності, то у вже першій половині XIX ст. ця діяльність стала більш організованою завдяки впровадженню спеціалізованих установ. З середини XIX ст. статистика почала сприйматися як наука, що прагнула дослідити всі аспекти суспільного життя в їхній повноті й взаємозв'язках. Це нове розуміння спричинило появу численних праць «статистичних описів» або «історико-статистичних нарисів». Подібні праці стали основою для систематизації знань про різні регіони на рівні всієї держави, відображаючи розуміння можливостей статистики для державного управління.

Становлення системи державної статистики в українських губерніях фактично розпочалося у 1834 р., коли в Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії було створено статистичне відділення, яке займалося обробкою інформації, отриманої з департаментів та від губернаторів. За висновками М. Варадінова, який досліджував історію Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, головним завданням статистичного відділення при міністерстві було систематичне опрацювання даних про стан усіх структур, що йому підпорядковані, з метою забезпечення максимально точної звітності їхнього функціонування. Так, поставлена мета урядової статистики, мала переважно адміністративний характер, і не була спрямована на розвиток історико-краєзнавчої науки [419, с. 519–520]. Подальші висновки М. Варадінова щодо губернських статистичних комітетів, що підпорядковувались Статистичному відділенню при міністерстві, вказують на те,

що, «їхня залежність від статистичного відділення обумовлювала подібність отриманих результатів, що не сприяло формуванню комплексної державної статистики» [419, с. 672].

Юридичний статус губернські статистичні комітети України набули 20 грудня 1834 р. на основі «Положення про створення губернських і обласних статистичних комітетів», затвердженого від 3 грудня 1834 р. «Положення» було включене до «Найвищих затверджених правил для статистичного відділення при Раді Міністерства внутрішніх справ і статистичних комітетів губерній» [391].

Основні функції новостворених установ були визначені в параграфі № 38 «Найвищих затверджених правил» наступним чином: «Губернський статистичний комітет займається збором даних, їхньою перевіркою та впорядкуванням. Це реалізується шляхом занесення інформації у таблиці, надані статистичним відділенням Ради Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, або через складання на їхній основі докладних і точних описів стану губернії загалом чи окремих сфер управління, господарства, промисловості, торгівлі» [391, с. 282].

При цьому помітно, що уряд не регламентував обсяг та чіткий порядок подання даних до Статистичного відділення при Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії. Методику збору статистичних даних доводилося розробляти на місцях – центральне відомство, по суті, уникало всієї складності налагодження систематичної дослідницької роботи. Відомий статистик Ю. Янсон точно відзначив з цього приводу: «Ніхто і нічого їм ніколи не пояснював, звідки й якими способами вони повинні отримувати ті дані, які від них вимагаються» [568, с. 150]. Можна припустити, що міністр внутрішніх справ Д. Блудов свідомо поставив губернаторів у складне становище з вироблення методології та організації статистичних обстежень. У своєму окружному листі міністр звертав увагу губернаторів, що «до різноманітних нинішніх занять додається ще одна нова справа; та мені приємно думати, що ви заздалегідь уже виконали половину тієї справи. Вам не вдалося б належно керувати дорученою вам губернією, не маючи з цього питання широких статистичних відомостей.... Тому вам буде не обтяжливо

відповідати на запити, які пропонуватиме Міністерство внутрішніх справ» [397, с. 42].

Більш того, параграф № 41 «Правил» передбачав, що засідання губернських статистичних комітетів повинні проводитися щонайменше двічі на місяць. Вся відповідальність за організацію збору адміністративних та економічних відомостей покладалася на «обов'язкових» членів комітетів. До таких членів входили: губернатор (голова), віце-губернатор, керівники відділень державного банку, дворянського і селянського земельного банку, керівники державного майна, директор народних училищ, почесний піклувальник гімназії, прокурор, інспектор лікарського управління, керівник удільної контори, член духовної консисторії, повітові предводителі дворянства, керівники казенної палати [391]. Передбачалося, що залучення такого складу дозволить отримати потрібні Міністерству внутрішніх справ Російської імперії матеріали без створення нових посад. Крім того, губернські статистичні комітети залучали членів-кореспондентів із числа місцевих жителів, які досліджували і передавали інформацію з повітів.

План статистичних робіт Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, розроблений у 1835 р., передбачав збір та впорядкування даних про всі об'єкти, що входять до компетенції зазначеного міністерства [398, с. 52]. Наприклад, він передбачав підготовку губернськими статистичними комітетами максимально точних і детальних описів губерній, областей, міст і окремих визначних місцевостей. Особлива увага приділялася населенню описуваних територій: щільності його розподілу, релігійному віросповіданню, етнічному та статевому складу, соціальній приналежності, а також особливостям природного руху населення тощо. Крім того, Статистичне відділення Міністерства внутрішніх справ Російської імперії планувало отримувати детальну інформацію про стан медичної частини в губерніях, для чого передбачалося збирати докладні дані про ендемічні та епідемічні захворювання, смертність від них і сезонну захворюваність.

У контексті дослідження історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів в Україні варто підсумувати, що попри наявність розвиненої нормативно-правової бази та організаційних засад створення

губернських статистичних установ, їхня робота на початку створення і функціонування була обмеженою. Це пояснюється низкою внутрішніх і зовнішніх чинників, що суттєво впливали на можливість організації якісних історико-краєзнавчих досліджень.

Так в Україні з середини 30-х рр. XIX ст. статистичні комітети були утворені у Волинській, Київській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях. Оцінюючи роботу губернського статистичного комітету за понад двадцять років, можна зазначити, що в більшості губерній засідання комітетів проводилися епізодично і тільки за вказівками з центру. Стало очевидно, що така організація роботи є неефективною. Одним з підтверджень тому може бути відсутність відомостей про діяльність губернських статистичних комітетів в Таврійській, Подільській, Катеринославській, Полтавській губерніях у зазначений час, адже тут статистичні комітети почали функціонувати тільки з другої половини XIX ст.

Перш за все, члени комітетів були перевантажені своїми основними службовими обов'язками, що не дозволяло їм приділяти достатню увагу дослідницькій роботі. До того ж, відсутність чітких методичних інструкцій щодо збору, обробки та систематизації даних призводила до різночитань у підходах і методах, що застосовувались на місцях. Незавершене питання фінансування також значною мірою обмежувало можливості організаційного забезпечення роботи комітетів, а недостатність підготовлених кадрів створювала додаткові труднощі у впровадженні нових методологічних підходів.

У 1837 р. видання «Найвищого затвердженого загального наказу цивільним губернаторам» мало стати важливим кроком у реформуванні роботи статистичних органів. Згідно з цим документом, губернатори мали щорічно збирати та надавати до центральних органів статистико-економічні дані про стан своїх губерній. Проте, як показує наш аналіз, цей нормативний акт не міг усунути структурних і організаційних проблем, адже сам наказ не враховував комплексності завдань, що стояли перед статистичними органами України, і не забезпечував необхідних ресурсів для їхньої належної роботи [390].

Неможливість членів статистичних комітетів, які здебільшого мали постійні обов'язки за основним місцем роботи, приділяти достатньо часу виконанню завдань у межах діяльності комітетів стала одним із ключових чинників, що негативно впливали на ефективність їхнього функціонування. Іншим значним обмеженням була відсутність чітко визначених регламентів і процедур, які забезпечували б систематичність і послідовність роботи. Крім того, третім важливим чинником стала нестача координуючої фігури, яка б формувала єдину мету, спрямовувала діяльність комітетів у визначеному напрямку та здійснювала контроль за досягненням поставлених цілей.

Створення губернських статистичних комітетів розглядалася урядом як один із механізмів ефективнішого збору статистичних даних на місцях. Проте, їхня діяльність на території України стикалася з численними труднощами. Через низку організаційних та структурних проблем статистична робота на місцевому рівні практично не розвивалася, а створені установи виявилися нездатними до виконання своїх функцій [477].

Попри це, розвиток та вдосконалення системи урядової статистики в Україні тривав. Усвідомлення державою необхідності реформування роботи губернських статистичних комітетів залишалося актуальним, а прагнення місцевих науковців долучатися до будь-яких можливостей у проведенні історико-краєзнавчих досліджень за умови належної організації свідчило про перспективність розвитку цього напрямку. Зрештою, вищезазначені труднощі стали поштовхом для подальшого вдосконалення системи урядової статистики в Україні.

У циркулярі міністра внутрішніх справ С. Ланського 1857 р., констатовалася невтішна ситуація: «Трирічний досвід показав, що збирання необхідних для уряду відомостей за зазначеними формами зовсім не досягає своєї мети. Хоча затребувані відомості і отримані були за минулі 1854 р., 1855 р. і 1856 р. з усіх майже губерній, але Статистичний комітет Міністерства не має жодної можливості зробити з них загальних висновків як по всіх, а навіть і по найголовнішим статистичним предметам, які є в згаданих формах. Неясність і плутаність таблиць, отриманих з більшої частини губерній, а за багатьма навіть

невірність у простому підбитті підсумків і видима недбалість і більше – несвоєчасність та неодночасність надсилання різними губернськими комітетами складених ними робіт залучили Статистичний комітет Міністерства, з першого ж, 1854 р., в обтяжливе листування з губернськими комітетами, з питань виправлення та поповнення доставлених ними таблиць» [8].

Тож, у серпні 1859 р. Міністерство внутрішніх справ Російської імперії підготувало пропозиції щодо докорінного реформування місцевих статистичних комітетів, що стало важливим кроком на шляху вдосконалення державної статистичної системи в Україні. Результатом цієї роботи стало ухвалення 26 грудня 1860 р. нового «Положення про губернські та обласні статистичні комітети» [399]. Згідно з цим положенням, губернські статистичні комітети України більше не складалися лише з державних службовців, а були відкриті для участі приватних осіб, що значно розширило коло їхніх членів. Одним із ключових моментів була змінені умов фінансування комітетів, що сприяло активізації їхньої діяльності.

Зміни торкнулися також посади секретаря комітету, який тепер прирівнювався до державного службовця і зобов'язаний був мати університетську освіту. Положення чітко визначало напрями діяльності губернських статистичних комітетів, а також їхню підпорядкованість: з одного боку, комітети очолювали губернатори, з іншого – Центральний статистичний комітет, що функціонував як департамент Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Попри двоїсте підпорядкування, основну роль у діяльності комітетів все ж відігравали губернатори. Вони були відповідальні за реалізацію державної програми розвитку губерній, яка включала не тільки розширення освітніх і культурних можливостей, а й активізацію соціального життя. Одні губернатори обмежувалися виконанням наказів з центру, тоді як інші прагнули розширити свої повноваження і активно підтримувати культурний розвиток.

Новим положенням було також розширено склад комітетів: до списку їхніх членів увійшли губернські та обласні очільники дворянства, інспектори удільного управління, міські голови, представники відомств шляхів сполучення, професори

статистики університетів, члени духовенства та представники гірничих відомств у губерніях із розвиненою гірничою промисловістю.

Згідно з новим положенням, були введені категорії дійсних і почесних членів комітету, що замінили попередніх членів-кореспондентів. Дійсними членами ставали фахівці, які мали значний досвід у проведенні статистичних досліджень. Вони проводили самостійні наукові роботи, використовуючи матеріали комітетів, і робили значний внесок у розвиток статистики та краєзнавства. Почесне членство надавалось особам, які зарекомендували себе у науковому середовищі завдяки своїм працям або мали намір активно підтримувати статистичні дослідження.

Значним досягненням реформи стало підвищення статусу секретаря комітету. Згідно з новим положенням, секретар став рівноправним державним службовцем, і його функції стали більш структурованими та відповідальними. Він не лише перевіряв і упорядковував первинні матеріали, але й займався їхньою обробкою для складання таблиць і звітів, а також відповідав за збереження науково-адміністративних документів. Впровадження Положення 1860 р. «Про губернські та обласні статистичні комітети» дало старт формуванню інституцій, які одночасно виконували функції державної статистики та наукових установ [399]. Комітети почали відігравати подвійну роль: з одного боку, вони забезпечували центральні органи влади інформацією про стан регіонів, а з іншого – стали своєрідними науковими центрами, що сприяли розвитку краєзнавчих досліджень і соціальних ініціатив. Цей подвійний характер їхньої діяльності дозволив об'єднати наукову спільноту навколо дослідження важливих для держави та суспільства питань.

Проведена реформа 1860 р. мала вагоме значення для подальшого розвитку урядової статистичної служби в Україні в другій половині XIX – початку XX ст., адже вона стала каталізатором історико-краєзнавчих досліджень губернських статистичних комітетів. По-перше, запровадження нового положення про губернські статистичні комітети дозволило не лише підвищити професійний рівень їхніх членів, але й створити сприятливі умови для залучення численних науковців

– істориків, етнографів, географів та фахівців у сфері краєзнавства. Зміни, що відбулися внаслідок реформи, розширили коло учасників статистичних дослідницьких обстежень, відкривши двері для представників приватного сектора та наукової спільноти. Губернські статистичні комітети України в другій половині XIX – початку XX ст. почали виконувати подвійну функцію: з одного боку, виконуючі адміністративні функції, вони забезпечували центральні органи державної влади даними про соціально-економічний стан губерній, а з іншого – виступали дослідницькі осередки, історико-краєзнавча діяльність яких сприяла реконструкції історичних процесів та аналізу місцевого культурного розвитку.

По-друге, залучення науковців сприяло формуванню нової методологічної бази, завдяки якій в історико-краєзнавчі дослідження губернських статистичних комітетів України були інтегровані з актуальними статистичними даними, що сприяло не лише більш об'єктивному відображенню історичних та суспільних процесів в Україні, але й стимулювало науковий діалог між державними службовцями та академічними колом дослідників. Реформа 1860 р. стала важливим етапом у трансформації губернських статистичних комітетів, стимулюючи їхнє перетворення з адміністративних структур в осередки наукових історико-краєзнавчих досліджень України в другій половині XIX – початку XX ст. Активне залучення істориків і представників інших наук створили фундамент для розвитку історико-краєзнавчих досліджень, що дозволило побудувати більш комплексну картину історичного розвитку України в досліджуваний період та сприяло інтеграції наукового підходу в державні структури.

Окрім того, згідно «Положення про губернські та обласні статистичні комітети» 1860 р., діяльність губернських статистичних комітетів України була організована на основі чіткого поділу завдань на обов'язкові та необов'язкові, що дозволяло ефективно реалізовувати різні напрямки їхньої роботи. Обов'язкові завдання включали збір і публікацію статистичних даних, які були необхідні для державних потреб. Це охоплювало зібрання інформації про топографічні, історичні, промислові, торгові та аграрні аспекти місцевостей, підготовку звітів і таблиць, що затверджувалися Центральним статистичним комітетом. Також

обов'язковими були надання статистичних відомостей у складі звітів губернських і обласних начальників. Зміни або доповнення обов'язкових даних могли здійснюватися тільки за рекомендацією Центрального статистичного комітету, що забезпечувало їхню відповідність загальнодержавним вимогам [399].

Окрім обов'язкових завдань, існували й необов'язкові, які мали більш широкий характер і включали складання докладних описів губерній, міст і окремих частин цих регіонів. Одним із важливих форм необов'язкової роботи стало видання «Пам'ятних книжок», що були відображенням результатів діяльності комітетів і сприяли систематизації історико-краєзнавчих знань про Україну. Крім того, до необов'язкових завдань входило підготовка монографій та спеціалізованих публікацій, що дозволяло вводити в науковий обіг нові історичні матеріали і краєзнавчі дослідження.

З часом видання «Пам'ятних книжок», що спочатку не мало обов'язкового характеру, стало обов'язковим показником діяльності губернських статистичних комітетів України в другій половині XIX – початку XX ст. Комітети вимушені були звітувати про цей напрям діяльності. Оскільки видавнича діяльність мала значний вплив на популяризацію наукових досягнень, систематизацію знань і надання громадськості важливої інформації про особливості життя населення.

Так, у звіті Харківського губернського статистичного комітету за 1861–1862 рр. повідомлялося, що вже до кінця 1861 р. секретарем комітету Я. Голяховським була підготовлена перша «Пам'ятна книжка Харківської губернії». У звіті за 1863 р. зазначалося, що «в 1861 р. Харківський статистичний комітет, розпочавши випуск першої пам'ятної книжки на 1862 р., планує продовжувати їхні видання щорічно» [230]. Це свідчить про активну ініціативу комітетів у реалізації запланованих видань, попри певні труднощі. При цьому, у Волинської губернії процес становлення урядової статистичної діяльності проходив набагато повільніше. Хоча комітет був заснований ще в 1836 р., до 1861 р. його діяльність фактично не здійснювалась [93]. Перші значущі кроки щодо підготовки «Пам'ятної книжки» були здійснені тільки коли була видана «Пам'ятна книжка за 1886 р.» [62]. Це стало першим виданням, підготовленим Волинським

губернським статистичним комітетом у такому форматі, що стало важливим етапом у розвитку історико-краєзнавчих діяльності установи.

Окрім того, процес підготовки таких ґрунтовних науково-популярних видань, як «Пам'ятна книжка» часто стикався з матеріальними проблемами, що ускладнювало виконання завдань, хоча, незважаючи на це, комітети продовжували працювати над публікацією своїх досліджень, що тепер є джерелом історико-краєзнавчих знань про Україну в другій половині XIX – початку XX ст.

А. Бушен в книзі «Про впорядкування джерел статистики населення в Росії» звертає увагу на цей головний недолік, що заважав розбудові активних наукових досліджень губернських статистичних органів. Він стверджував, що фінансова невизначеність, тобто відсутність чітко окреслених джерел утримання комітетів, істотно підривала їхню ефективність. Через це реальні статистичні дослідження, зокрема ті, що стосувалися населення, не отримували належного розвитку та належної глибини. На думку А. Бушена, зосередження всіх завдань із дослідження суспільних процесів в одних і тих самих установ, що поєднували й адміністративні функції, призводило до того, що справжня статистична робота не лише затягувалася, а й часто ставала поверховою. Бракувало як матеріальних ресурсів, так і необхідної спеціалізованої підготовки, аби перейти від загальних відомостей до ґрунтового аналізу. Лише в окремих випадках, коли члени комітетів мали достатньо фахових знань і витримки, їм вдавалося хоча б частково заглибитися в проблематику, не торкаючись при цьому фундаментальних питань [418, с. 92].

Так, у Катеринославській губернії, згідно з програмою для складання «Пам'ятної книжки», затвердженою міністром внутрішніх справ на 1861 р., видання не відбулося вчасно через відсутність фінансових засобів у комітеті. У звіті зазначено, що прийнято рішення за матеріалами скласти пам'ятну книжку на 1864 р.» [118, с. 4]. Подібні матеріальні труднощі спостерігалися й у Таврійській губернії. Після публікації «Пам'ятної книжки» на 1867 р. аж до 1884 р. жодних нових видань не було. Секретар статистичного комітету почав збір матеріалів для створення видання, але публікації були приватними.

На те, що фінансовий аспект є важливим у дослідницькій діяльності і публікації ґрунтовних робіт із результатами історико-краєзнавчих досліджень вказує й інформація зі звіту Київського губернського статистичного комітету за 1862 р.: «Збірник [1861 р.] розпродано у невеликій кількості, що, з огляду на незначність коштів комітету, позбавило можливості приступити до подібного видання за 1862 рік. На засіданні 13 жовтня року була передана головою комітету на обговорення програма пам'ятної книжки, складена титулярним радником гром. М. Чернишевим. Розглянувши програму пана М. Чернишова, комітет вважив безглуздом замінювати Збірник статистичних відомостей пам'ятною книжкою...» [125, с. 12].

Про певні проблеми в організації діяльності, що відобразилось на підготовці та випуску до друку «Пам'ятних книжок Подільської губернії» в перші роки після проведення реформи свідчить висновок з протоколу Подільського губернського статистичного комітету від 11 січня 1866 р.: «Подільський статистичний комітет на цій ниві відстав від інших комітетів і в той час, коли багато хто з них, крім окремих монографій, встиг видати по дві пам'ятні книжки, ним не видано жодної» [168, с. 63–64].

Реформа 1860 р. стала каталізатором нової хвилі історико-краєзнавчих досліджень, що яскраво відобразилося на прикладі підготовки та випуску губернських статистичних комітетів України пам'ятних книжок. Аналізуючи перші роки після впровадження реформи, можна відзначити наявність системних проблем, пов'язаних з організаційними та фінансовими труднощами у проведенні масштабних історико-краєзнавчих досліджень. Незважаючи на ці первинні перешкоди, члени губернських статистичних комітетів України виявили значну зацікавленість у вирішенні наявних проблем та поступовому налагодженні дослідницької роботи. У подальшому, зусилля щодо удосконалення методів збору та обробки даних сприяли тому, що пам'ятні книжки стали не лише джерелом статистичної інформації, а й важливим історико-краєзнавчим документом, який відображав соціально-економічний та культурний розвиток України в другій половині XIX – початку XX ст. Постійне прагнення до підвищення якості роботи,

незважаючи на фінансові та інші труднощі заклало основу для більш ґрунтовної та ефективної історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних органів.

Інтегроване виконання обов'язкових і необов'язкових завдань забезпечувало комітетам можливість поєднувати адміністративно-управлінські функції з науково-дослідницькою діяльністю, сприяючи збору, аналізу і поширенню важливої інформації про губернії. Таким чином, губернські статистичні комітети стали своєрідними науково-дослідницькими центрами, що виконували функції не тільки адміністративного контролю, а й активної наукової роботи. Вони мали право проводити дослідження в межах своїх губерній на основі «Положення», що надавало їм необхідні повноваження для виконання широкого спектру завдань.

Діяльність у напрямку історико-краєзнавчих досліджень поступово набирала системного характеру. Показовим фактом, що свідчить про місце губернських статистичних комітетів у історичних дослідженнях є обговорено питання їхньої участі в археологічних дослідженнях України на Першому археологічному з'їзді в 1869 р. Учасники з'їзду підкреслили, що статистичні комітети, як єдині наукові установи в губернських містах, повинні стати активними партнерами археологічних організацій. Навіть, було запропоновано створення при комітетах історико-археологічних комісій, музеїв і бібліотек, що мало б сприяти розвитку археологічної науки і збереженню культурної спадщини [555, с. 509].

Отже, дослідження процесу становлення і розвитку системи державної статистики в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., дає змогу зробити наступні висновки.

У першій половині XIX ст. в Україні створення губернських статистичних комітетів стало важливим етапом у розвитку державної статистики загалом. Не зважаючи на те, що початково діяльність цих установ була малоефективною через організаційні проблеми, відсутність чітких інструкцій і кадрову і фінансову недостатність, реформа 1860 р. значно покращила ситуацію. Запроваджене «Положення про губернські та обласні статистичні комітети» вдосконалило систему збору і обробки даних, зробивши її більш структурованою та науково

обґрунтованою. Відкриття комітетів для участі у них приватних осіб та зміни у фінансуванні сприяли активізації їхньої роботи. Попри труднощі з матеріальними ресурсами, підготовка та публікація «Пам'ятних книжок» стала важливим показником результатів діяльності статистичних комітетів, що допомогло систематизувати та популяризувати знання про місцевість, підвищуючи роль статистики як інструменту історико-краєзнавчих досліджень України в другій половині XIX – початку XX ст.

2.2. Специфіка діяльності губернських статистичних комітетів в Україні

Губернські статистичні комітети відігравали вагомую роль у проведенні історико-краєзнавчих досліджень, а також збиранні та аналізі даних про суспільно-економічні процеси в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Діяльність цих статистичних органів в Україні мала низку специфічних рис, зумовлених як загальнодержавними адміністративними вимогами, так і особливостями історичного та культурного контексту, що формувався на тлі українського національного відродження.

З другої половини XIX – на початку XX ст. починається якісно новий етап у розвитку краєзнавства. Сучасний український дослідник О. Гончаров у своїй праці «Науковий потенціал краєзнавства: ретроспективний погляд, сучасний стан та шляхи підвищення ефективності» зауважує, що цей період ознаменувався синтезом статистично-економічних досліджень із фольклорно-етнографічними студіями народного побуту. Водночас традиційні описово-статистичні методи поступово поступилися місцем науковим підходам які спирались на джерела та достовірність у висвітленні подій і фактів. Значну роль у накопиченні краєзнавчих джерел відіграють губернські статистичні комітети [445, с. 130]. Ці державні органи виконували функції, які виходили далеко за межі суто статистичної діяльності. Вони перетворилися на багатоаспектні дослідницькі осередки, що не лише збирали та обробляли статистичні дані, а й займалися історико-етнографічними, економічними та навіть археологічними дослідженнями. Важливо

підкреслити, що краєзнавчі дослідження розглядалися як невід’ємна складова статистичної діяльності у губерніях. Статистика в другій половині XIX – на початку XX ст. була не лише сферою накопичення фактологічного матеріалу, а розвинутою науковою інституцією, яка забезпечувала глибокий аналіз не тільки наявних соціально-економічних, але й історико-краєзнавчих процесів. Систематичне накопичення та обробка даних дозволяли не лише фіксувати реальний соціально-економічний стан українських губерній, а й виявляти історичні закономірності їхнього розвитку, що сприяло комплексному дослідженню України.

Широкий дослідницькій діяльності сприяв склад та структура урядових статистичних органів. Ще з моменту заснування комітетів їхній склад формувався таким чином, щоб забезпечити надходження інформації з усіх адміністративних одиниць губернії. До числа так званих «неодмінних членів» входили губернатор (голова комітету), губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, почесний попечитель гімназії, губернський директор училищ, представники духовенства та інші посадовці.

Одним із ключових джерел історико-краєзнавчої інформації став результат діяльності членів-кореспондентів – авторитетних представників місцевих громад, які передавали емпіричні дані безпосередньо з повітів. В установчих документах наголошувалося, що роль почесних членів комітетів полягала не лише в зборі статистичних відомостей, а й у допомозі комітетам у створенні детальних описів губерній. Чиновники вищого рангу сприяли активному залученню освічених громадян до статистичної роботи, вбачаючи у цьому спосіб підвищення достовірності місцевих даних. Зокрема, міністр внутрішніх справ підкреслював, що діяльність членів-кореспондентів допоможе усунути прогалини в статистичному обліку та забезпечити більш точне відображення економічного і соціального розвитку краю [397, с. 43]. Залучені науковці, краєзнавці та дослідники, мали не лише збирати дані, а й аналізувати їх, надаючи урядовим структурам розширену інформацію про стан господарства, особливості побуту та культурні риси України

Окрім суто статистичної роботи, комітети активно сприяли розвитку краєзнавчих досліджень, що включали археологічні розкопки, етнографічні описи, фіксування культурної спадщини, історичні розвідки та картографування територій. Важливо, що членами-кореспондентами комітетів ставали не лише професійні дослідники, а й місцеві історики-аматори, представники різних соціальних верств, які проживали не лише в губернських центрах, а й у віддалених повітах. Таким чином, робота комітетів дозволяла залучати широку мережу добровільних дослідників, що сприяло створенню ґрунтовної наукової бази для подальших краєзнавчих студій.

У циркулярі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії від 8 квітня 1861 р. за № 397 наголошувалося, що діяльність губернських статистичних комітетів має будуватися не просто за адміністративним принципом, а за принципом роботи наукової установи, яка діє без зайвих формальностей та відповідає рівню вченого товариства, а не чиновницької канцелярії [433, с. 4]. Це розпорядження мало особливе відображення в українських губерніях, де зростала національна свідомість і формувалась місцева інтелігенція, що складалася переважно з земських службовців та дрібного чиновництва.

Як зазначають С. Білан, О. Любовець та В. Хвіст у дослідженні «Місце статистичних органів у національному відродженні України (друга половина XIX – початок XX ст.)», однією з особливостей українського національного відродження була здатність бездержавних народів формувати самобутні моделі духовного, культурного та громадського життя, що позначилося навіть на діяльності тих установ, які спочатку не мали культурно-освітнього спрямування. В умовах відсутності державних структур, здатних системно підтримувати розвиток науки, освіти та культури, українська інтелігенція змушена була самоорганізовуватися у вигляді літературних і наукових гуртків, неформальних об'єднань, які сприяли збереженню та передачі інтелектуальної й культурної спадщини. У цьому контексті статистичні органи, створені передусім для технічного й адміністративного забезпечення, згодом набули й просвітницької функції. Завдяки участі освічених фахівців губернські статистичні комітети не лише збирали та аналізували

економічні й соціальні дані, а й брали активну участь у науково-дослідницькій та культурно-освітній діяльності. Це яскраво ілюструє специфіку українського національного відродження, у межах якого навіть офіційні адміністративні установи поступово долучалися до культурної та освітньої дослідницької діяльності [410, с.144].

У другій половині XIX ст. суспільні зміни зумовили переосмислення культурної та історичної цінності місцевих традицій. У цей період сформувалося усвідомлення необхідності збереження народної культури, історичних особливостей та господарських форм, які поступово занепадали під впливом модернізаційних процесів. Губернські статистичні комітети відіграли ключову роль у збереженні цих надбань, зосереджуючи свою діяльність на ретельному документуванні історичних процесів, звичаїв, побуту та економічних змін в українських губерніях.

Діяльність Харківського губернського статистичного комітету є переконливим прикладом участі місцевих статистичних органів у активізації наукових і краєзнавчих досліджень в Україні другої половини XIX ст. та документуванні звичаїв та побуту українців. Завдяки його ініціативам було започатковано численні дослідження, що охоплювали як економічні аспекти розвитку краю, так і етнографічні особливості населення.

Одним із проєктів комітету стало створення Комісії з дослідження кустарних промислів Харківської губернії. Кустарні промисли є важливою складовою нематеріальної культурної спадщини, втілюють традиційні знання, навички та ремесла, і тісно пов'язані з історією та побутом народу. Так, у 1880 р. ця комісія організувала виставку кустарних виробів на Харківській сільськогосподарській виставці, а й підготувала Циркуляр про участь Харківської губернії у Всеросійській виставці 1881 р. у Москві. Особливе наукове значення мало видання Л. Сокальського «Нарис кустарних промислів у Харківській губернії», яке стало підґрунтям подальших досліджень у цій сфері. У результаті роботи комісії вийшли три випуски «Праці комісії з дослідження кустарних

промислів», присвячені економічному розвитку Сумського (1881 р.) [384], Куп'янського (1883 р.) [385] та Охтирського (1885 р.) [386] повітів.

Не менш значущими були дослідження в галузі етнографії та історичного краєзнавства. У 1887 р., за ініціативи Харківського губернського статистичного комітету, було опубліковано фундаментальний бібліографічний покажчик «Література про Харківську губернію. Бібліографічний покажчик», укладений А. Устиновим [558]. Це видання містило вичерпні дані про праці етнографічного спрямування щодо Харківщини й стало одним із перших систематизованих наукових довідників про регіон. Незважаючи на значний часовий проміжок, воно й досі є важливим джерелом для сучасних дослідників історії та культури регіону. Значний внесок Харківського губернського статистичного комітету в етнографічні дослідження став можливим завдяки тісній співпраці з Харківським університетом. Вчені цього закладу активно залучалися до розробки дослідницьких програм і створення запитальників для збору етнографічних матеріалів. Це сприяло формуванню нових методологічних підходів у вивченні культури, традицій та побуту місцевого населення. Комітет також фінансував публікацію численних краєзнавчо-етнографічних праць, видатних етнографів-аматорів того часу, таких як О. Твердохлебов, М. Лашенков, В. Іванов та інших. Завдяки цій підтримці не лише було популяризовано етнографічні дослідження, а й суттєво підвищено їхній науковий рівень, що вплинуло на подальший розвиток української етнології та краєзнавства.

Характерною рисою українських губернських статистичних комітетів була широка тематика їхньої діяльності, що включала не лише обов'язковий збір статистичних даних про народонаселення, смертність, народжуваність чи професійний склад, а й створення фундаментальних історико-етнографічних описів окремих регіонів. Вони виконували не тільки загальнообов'язкові завдання, встановлені урядом, а й проводили глибокі дослідження регіональної специфіки, що виходили за межі суто демографічного чи економічного аналізу. У багатьох випадках статистичні комітети стали першими осередками краєзнавчих досліджень, які формували основу для майбутньої історичної науки.

Так, одним із визначних етнографічних видань Харківського губернського статистичного комітету стало дослідження «Життя і творчість селян Харківської губернії. Нариси з етнографії краю» під редакцією В. Іванова [229]. Це фундаментальна праця, що стала результатом масштабного збору етнографічних даних у регіоні та демонструвала новаторський підхід до вивчення народного побуту, правових традицій та соціальної структури українського села кінця XIX ст. Вперше у науковій практиці в рамках цього дослідження застосовувалася методика суцільного етнографічного опису губернії, що значно підвищило його наукову достовірність. У передмові до першого тому про Старобільський повіт зазначається, що «наукові та життєві запити» спонукали Харківський губернський статистичний комітет розпочати збір матеріалів з етнографії, зокрема щодо звичаєвого права та побуту регіону [229, с. I]. При цьому комітет зробив акцент на залученні народних учителів до дослідницької роботи, оскільки саме вони, працюючи безпосередньо в сільських громадах, могли найкраще зафіксувати особливості повсякденного життя та культури місцевого населення. Як зазначається автором: «Повідомлення вчительського персоналу Старобільського повіту свідчать про серйозне ставлення цих освітян до справи та їхню відданість народним інтересам. Деякі з повідомлень охоплюють широкі аспекти народного життя і можуть бути визнані зразковими» [229, с. I].

Цінною для розуміння історико-краєзнавчих досліджень губернських статистичних комітетів України стала розлога стаття В. Іванова «Сучасне село Харківської губернії», яка відкриває перший том [465]. Цей розділ є не лише науковим аналізом соціальних, економічних та культурних реалій сільського життя, а й містить унікальні записи місцевих приказок і висловів, які передають дух та світогляд українського селянства. Автор намагався передати ключові соціально-економічні протиріччя, які визначали життя українських селян наприкінці XIX ст. Сприйняття селянами соціальної нерівності автор охарактеризував народної приказкою місцевих жителів Харківщини мовою оригіналу: «бідний із крайності б'ється, середній, щоб не дійти до неї печеться, вищий, щоб прирівнятися до багатого хлопоче, багатий, щоб не був хто рівним,

утекти хоче» [465, с. XII]. Окрім того, у виданні детально розглянуто побут, трудові традиції, господарську діяльність, а також міжетнічні взаємини у багатонаціональному середовищі Харківської губернії. Серед іншого, увага автора приділена аналізу конфліктів на етнічному підґрунті, що особливо актуально в контексті історичної взаємодії українців і росіян на цих територіях. В. Іванову вдалося об'єктивно передати ставлення українців до російського населення, що мігрувало за різних соціально-економічних обставин в промислові та сільськогосподарські райони Харківської губернії в пошуках роботи та місць проживання. За повної відсутності імперських політичних упереджень чи пропаганди, що робить видання цінним джерелом історичних і етнографічних даних, автору вдалось показати реальні культурні відмінності між місцевим українським населенням та російськими мігрантами. В. Іванов достатньо сміливо та відкрито для свого часу передає неприязнь українців до російського населення. «Москаля хоч у розсолі вари, все одно видно, стерво, – москаль», – так автор живою українською мовою передає місцеву приказку [465, с. III].

Аналіз історико-краєзнавчих досліджень статистичних органів в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. свідчить про їхню важливу роль у фіксації етнографічних та культурних аспектів життя населення України. Стаття В. Іванова «Сучасне село Харківської губернії» демонструє, що губернські статистичні комітети виконували не лише технічну, а й дослідницьку функцію, намагаючись всебічно охопити реалії українського суспільного життя. Значний акцент у дослідженнях робився на соціальній структурі суспільства, побуті, трудових традиціях і господарських відносинах. Окрім загального аналізу, видання В. Іванова містить конкретні етнографічні описи понад 50 населених пунктів губернії. У кожному описі подано докладну інформацію про місцеві традиції, систему звичаєвого права, особливості господарювання та соціальну структуру громади. Підхід до збирання даних базувався на анкетуванні та безпосередньому спостереженні, що забезпечило унікальну точність та об'єктивність матеріалів [229]. У праці важливою темою постають міжетнічні відносини населення України, і завдяки відсутності імперської ідеологічної цензури,

дослідження є цінним історичним та етнографічним джерелом, що дозволяє об'єктивно оцінити реалії українського суспільства кінця XIX – початку XX ст.

За сприяння Катеринославського губернського статистичного комітету у 1914 р. разом із Щорічником «Придніпров'я» [102] була опублікована стаття дійсного члена комітету, О. Авчиннікова, «Професор Дмитро Іванович Яворницький. До 30-річчя літературно-наукової діяльності» [404]. Праця є важливим свідченням розвитку історико-краєзнавчої думки в Катеринославській губернії. Автор узагальнює 30-річну діяльність професора Д. Яворницького, відомого українського історика, етнографа та дослідника козаччини. Підкреслюючи його методологічний підхід, що поєднував архівні, етнографічні та музейні матеріали, О. Авчинніков аргументовано демонструє, як творчість Д. Яворницького сприяла формуванню української національної самосвідомості та заклала підвалини історико-краєзнавчих досліджень минулого України. «Всі свої праці Д. І. [Яворницький] присвятив Україні й українському народові. І в Петербурзі, і в Москві, і в далекому Туркестані Д. І. залишався «щирим українцем» і не тільки сам залишався, а й в інших умів пробуджувати почуття національної самосвідомості та любові до своєї батьківщини. Із школи Д. І. вийшов не один переконаним і корисним діячем на ниві української громадськості», – так говорив у своїй статті О. Авчинніков про відомого українського історика [404, с. 212].

При цьому, губернські статистичні комітети активно займалися не лише збором історико-краєзнавчих даних та їхньою публікацією, але й організацією історичних архівів, створенням бібліотек та музеїв, проведенням археологічних розкопок і систематичним збором етнографічного матеріалу. Діяльність цих установ сприяла тому, що дослідники на місцях отримували доступ до систематизованих джерел, що стало поштовхом до розвитку краєзнавчих студій. Важливо відзначити, що українські губернські комітети визначали напрями історико-краєзнавчих досліджень незалежно від централізованих імперських органів і орієнтувалися на глибокий аналіз місцевої історії без нав'язування загальноімперської перспективи.

Так, статистичні комітети не обмежувались виключно місцевими дослідженнями, але й брали участь у заходах більш масштабного рівня, робили внесок у загальну українську історичну науку, популяризуючи, у тому числі, свій край. Про це свідчить участь губернських статистичних комітетів у загальнодержавних Археологічних з'їздах з 1869 по 1914 рр.

Археологічні з'їзди відігравали важливу роль у розвитку і популяризації історичних і краєзнавчих досліджень, що проводились в Україні. Починаючи з 1869 р. вони проводилися кожні три роки, і до 1914 р. відбулося 15 таких зібрань, зокрема: двічі у Києві (1874 р., 1899 р.), в Одесі (1884 р.), в Харкові (1902 р.), у Катеринославі (1905 р.) та у Чернігові (1908 р.). Головною метою цих наукових форумів було об'єднання дослідників для виявлення, вивчення, охорони та популяризації пам'яток історії та культури України. Важливе місце серед учасників з'їздів займали губернські статистичні комітети, які відігравали вагомий роль у документуванні та систематизації пам'яток старовини.

Загалом, археологічний напрям історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів у досліджуваний період охоплював кілька ключових напрямів, до яких належать:

~ організація та активна участь у археологічних з'їздах, що сприяли обміну науковими знаннями й методиками досліджень;

~ проведення комплексного археологічного аналізу власних губерній шляхом використання спеціальних анкет і запитальників, що дозволяло систематизувати дані про історичні пам'ятки;

~ виконання наукових запитів і розпоряджень від провідних наукових установ, зокрема Археологічної комісії та інших академічних осередків, які координували археологічні дослідження;

~ залучення до практичної археології, включно з проведенням польових розвідок і розкопок, що дозволяло безпосередньо фіксувати та вивчати археологічні артефакти.

Уже на I Археологічному з'їзді було визначено, що статистичні комітети як єдині наукові установи, які діяли в кожному губернському центрі, повинні активно

сприяти археологічним дослідженням. Було запропоновано створити при них спеціальні історико-археологічні комісії, музеї та бібліотеки, що мало сприяти розвитку локальної науки та залученню місцевих дослідників до вивчення історичної спадщини регіону. Демократичний характер з'їздів, що дозволяв брати участь усім зацікавленим особам, сприяв активному залученню учених і краєзнавців до археологічної діяльності [555].

Важливість археологічного напрямку історико-краєзнавчих досліджень губернських статистичних органів в Україні підтверджується матеріалами XIV Археологічного з'їзду 1908 р., на якому були представлені ґрунтовні дослідження історичної топоніміки та археологічних пам'яток Чернігівщини. Зокрема, у своїй доповіді «Олегове поле» член-кореспондент від духівництва Чернігівського губернського статистичного комітету, О. Єфимов, аналізував місцевість поблизу Чернігова, яку згадано в «Повісті минулих літ», залучаючи археологічні й літописні джерела для визначення її точного розташування [458]. У другій доповіді він дослідив печери Єлецького монастиря, спираючись на гіпотезу чернігівського єпископа Сергія, який припускав, що ці печери були засновані Антонієм Печерським [457]. Хоча дослідження О. Єфимова в основному ґрунтувалися на літописних свідченнях, він доповнив їх даними польових обстежень і археологічних знахідок, що сприяло подальшому розвитку археологічних досліджень у регіоні.

Діяльність статистичних комітетів була високо оцінена археологом Д. Самоквасовим, який на III Археологічному з'їзді підсумував: «Обсяг важливого матеріалу, що надходить від комітетів, дає підстави сподіватися, що незабаром ми матимемо загальну археологічну карту всієї держави. У губерніях, де до цього часу було відомо 10–15 городищ, їх виявилось від 150 до 300» [554, с. 234].

Губернські статистичні комітети відігравали не лише суто адміністративну та науково-статистичну роль, а й активно долучалися до збереження історико-культурної спадщини. Вони не просто фіксували пам'ятки старовини і старожитності, а й брали на себе функції їхньої охорони. Зокрема, у циркулярі Міністерства внутрішніх справ № 13 від 1886 р. поліційним приставам

наказувалося виокремлювати в окремі списки предмети археологічного значення під час опису майна за судовими рішеннями та передавати їх до губернських статистичних комітетів. У наступному циркулярі № 31 за 1894 р. наголошувалося на необхідності приймати на зберігання та проводити експертизу випадково знайдених археологічних артефактів, а найцінніші з них передавати до Імператорської археологічної комісії для подальшого розміщення у великих музейних установах, перетворюючи ці органи у важливих учасників системи охорони культурної спадщини.

Один із найяскравіших прикладів історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів – створення Археологічного музею Херсонського губернського статистичного комітету. У 1890 р. ініціатором його заснування став секретар Херсонського губернського статистичного комітету, В. Гошкевич, який спочатку розмістив експонати у власній кімнаті, а згодом зміг залучити підтримку меценатів та організацій. Завдяки його зусиллям музей, що отримав назву Музей старожитностей Херсонського краю (нині Херсонський краєзнавчий музей), став значним науковим і освітнім центром. Його колекція поповнювалася за сприяння імператорської археологічної комісії, а також таких відомих дослідників, як Б. Фармаковський та І. Стемпковський. Одним із найцінніших відділів Музею старожитностей був відділ, присвячений запорозькій старовині [447].

Одним із ключових напрямків діяльності Музею старожитностей Херсонського краю була популяризація археологічної спадщини регіону. У передмові до книги В. Гошкевича «Скарби та старожитності Херсонської губернії», виданої у 1903 р. автором зазначалося: «Її мета – ознайомити все освічене населення губернії з багатствами, що віками накопичувалися в нашій землі: грошовими скарбами, які мають як наукову, так і матеріальну цінність, та пам'ятками старовини, що зазвичай не цінуються у побутовому сенсі, але є необхідними для вивчення життя народів, які мешкали тут до нас» [446, с. І].

Однак зростання колекції музею призвело до спроб Одеського товариства історії та старожитностей приєднати його до власного музею. В. Гошкевич

категорично відмовився від цієї ініціативи, що спричинило адміністративний тиск з боку херсонського губернатора М. Вєсьолкіна. Проте останній зрештою визнав моральне право секретаря комітету розпоряджатися музеєм. Цей факт відображає значення особи на посаді секретаря в діяльності статистичних комітетів [472, с. 62].

Попри керівну роль губернатора в діяльності губернських статистичних комітетів, основне навантаження щодо організації роботи та підготовки публікацій несли їхні секретарі. Відповідно до вимог, висунутих до цієї посади, губернатори зобов'язувалися призначати секретарів «з осіб, які мають наукові ступені або, принаймні, закінчили курс у вищому навчальному закладі» [543, с. 31]. Секретарі губернських статистичних комітетів виконували широке коло обов'язків: планували роботу комітету, редагували його діловодство та друковані праці, представляли губернію на численних наукових з'їздах і конференціях, які в той час активно проводилися в різних галузях історичної та краєзнавчої науки. Крім того, вони вели листування зі столичними та місцевими органами влади, відповідаючи на численні запити з питань краєзнавства та історичних досліджень.

Зазначимо, що видання, підготовлені секретарями комітетів, які висвітлювали їхню діяльність (звіти, протоколи тощо), не продавалися, а відправлялися до Центрального статистичного комітету та обмінювалися на аналогічні випуски інших комітетів. Так свій вступ на посаду секретаря Полтавського губернського статистичного комітету і роботу над щорічним звітом губернатора згадує Д. Іваненко: «Поки справ було небагато. Окремої канцелярії та приміщення для статистичного комітету не було, тому моя квартира фактично перетворилася на комітет. Оскільки Іван Федорович Гербаневський уже працював у комітеті [...] я домовився з ним, що він продовжить свою діяльність і допоможе мені, на перших час надаючи необхідні вказівки. Слідуючи цим вказівкам, ми розпочали підготовку матеріалів для складання щорічного губернаторського звіту, що було основним обов'язком секретаря комітету. Я зовсім не знав цієї процедури і не розумів, з чого почати й як правильно підійти до справи. У цьому допоміг Іван Федорович. Він знайшов у архіві комітету «чернетки» всепідданих звітів за попередні роки й дав мені змогу з ними ознайомитися як зразками. Я з цікавістю

почав їх читати – адже було доволі захопливо проникнути в цю закриту сферу та дізнатися, що й як губернатори пишуть безпосередньо правителю» [464, с. 15].

Система обміну виданнями, яка остаточно сформувалася у 1870 – 1880-рр., дозволила губернським комітетам створювати бібліотеки та використовувати досвід інших комітетів у своїй роботі. Наприклад, бібліотека Волинського губернського статистичного комітету у 1887 р. налічувала 502 назви книг у 1268 томах [552, с. 29]. Окрім цього, комітети відігравали значну роль у формуванні та підтримці громадських бібліотек. У 1883 р. була створена виконавчо-організаційна комісія засновників Харківської губернської громадської бібліотеки. До її складу, під головуванням професора Харківського університету М. Бекетова, увійшов і секретар Харківського губернського статистичного комітету В. Касперов. Комісія займалася організаційними питаннями: збором благодійних коштів і книг, популяризацією бібліотеки серед городян, визначенням напрямів роботи тощо.

Губернські статистичні комітети не лише готували масштабні збірники наукових праць, а й продовжували виконувати обов'язкові статистичні роботи. Зокрема, вони щорічно випускали описи міст, повітів і докладні списки поселень. У 1859 р. було видано чергове розпорядження міністра внутрішніх справ, у якому визначалися основні положення програми та порядок збирання інформації для складання «Повного списку населених місць Російської імперії». Вимоги до опису поселень передбачали назву населеного пункту, його соціальний тип (міське чи сільське поселення), правовий статус (приватне, державне, на особливих правах), географічні характеристики з обов'язковим зазначенням найближчого джерела води, кількість дворів і чисельність населення за статевою ознакою. Крім того, список мав містити інформацію про культові споруди, навчальні й благодійні заклади, ярмарки, пристані, поштові станції, промислові підприємства та інші об'єкти інфраструктури. Збір інформації у сільській місцевості покладался на станових приставів, які передавали зібрані дані до губернських статистичних комітетів. Після узагальнення матеріали надсилалися до Центрального статистичного комітету.

Так, відповідно до розпорядження, губернськими статистичними комітетами України були підготовані та передані до Центрального статистичного комітету для опублікування списки населених місць із відомостями про їхнє розташування та населення по: Катеринославській [119], Полтавській [199], Таврійській [228], Харківській [238], Херсонській [304], Чернігівській губерніях [340].

«Списки» є цінним джерелом історико-краєзнавчої, соціально-економічної та природо-кліматичної інформації про губернії. Серед історико-краєзнавчої та соціально-економічної інформації обов'язково містили актуальні карти губерній (додатки 3–8).

Так, наприклад, «Список населених місць Полтавської губернії» 1862 р. містив детальну інформацію про 14 повітів губернії, зокрема Полтавський, Гадяцький, Золотоніський, Зіньківський, Кобеляцький, Костянтиноградський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Перевальський, Пирятинський, Прилуцький, Роменський та Хорольський. У передмові до видання подано історичний огляд розвитку Полтавської губернії, висвітлено ключові історичні етапи в розвитку Полтавської губернії, починаючи від заснування перших поселень. Видання містить інформацію про період козацької автономії, входження до складу Російської імперії та адміністративні реформи XIX ст. Окрему увагу приділено соціально-економічному розвитку, змінам у структурі населення, розвитку сільського господарства та промисловості, а також культурним та освітнім процесам, що відбувалися в губернії. Ця історична довідка є цінним джерелом для розуміння контексту, в якому формувалися та розвивалися населені пункти Полтавської губернії [199].

За таким принципом узагальнено й інформацію про Катеринославську губернію. У виданні «Списки населених місць Катеринославської губернії» 1863 р. подано інформацію про населені пункти регіону, їхню адміністративну підпорядкованість, демографічний стан та соціально-економічний розвиток. Описано основні міста губернії, а також наведено дані по Катеринославському, Олександрівському, Бахмутському, Верхньодніпровському, Новомосковському,

Павлоградському, Ростовському та Слов'яносербському повітах. Надано історичну довідку, де серед іншої історичної інформації привертають увагу свідчення про ліквідацію Запорізької Січі у 1775 р., що спричинило активне заселення цих земель козаками, переселенцями з інших регіонів імперії та іноземними колоністами. У виданні описано роль губернії як важливого військово-адміністративного осередку, що значною мірою визначалося традиціями козацького самоврядування, а також розвитком військових поселень. Приділено увагу етнічному розмаїттю регіону, зокрема створенню грецьких і вірменських автономних округів, що сприяли економічному пожвавленню та культурному розвитку краю [119]. За такою ж структурою оформленні видання «Списків» й Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній України.

Результати роботи губернських статистичних комітетів України над «Списками» показують, що навіть суто адміністративні та службові завдання, що стояли перед губернськими статистичними комітетами, мали значний історико-краєзнавчий потенціал. Описи населених місць, які первинно склалися з метою збору демографічних, соціально-економічних та географічних даних, в результаті містили в собі важливий матеріал про історико-краєзнавчий розвиток України: історичні огляди губерній, особливості заселення територій, соціально-адміністративні перетворення та суспільні процеси. Підготовлені комітетами документи включали історичні довідки, свідчення про минуле України, актуальні карти губерній та цінні етнографічні матеріали. Це підтверджує тезу про те, що історико-краєзнавча діяльність статистичних комітетів виходила за межі звичайного збирання даних – а сприяла збереженню історичної пам'яті, створюючи джерела для подальших історичних і краєзнавчих досліджень.

Проте так і не увійшли до узагальненого видання Центрального статистичного комітету, і не були опубліковані підготовані комітетами відомості по Волинській [94], Київській [158] та Подільській губерніях [169], що збереглися у вигляді неопрацьованих таблиць та матеріалів, переданих губернськими статистичними комітетами зазначених губерній до Центрального статистичного комітету в 1859 р. Якщо централізоване видання «Списків населених місць» під

редакцією Центрального статистичного комітету було єдиним проєктом такого формату, то на рівні окремих губернських статистичних комітетів можна знайти видання цього ж типу.

Зокрема вийшло чотири видання «Списків населених місць Волинської губернії» – 1887 р. [97], 1899 р. [98], 1906 р [95]. та 1911 р. [96]. Незважаючи на те, що ці джерела містять значний інформаційний потенціал, їхньою спільною методологічною недосконалістю є відсутність вступних або пояснювальних розділів, підсумкових висновків і узагальнюючих таблиць, які б відображали сумарну чисельність населених пунктів у межах повітів і всієї губернії [527, с. 827].

Так, Київським губернським статистичним комітетом інформація подібного змісту була також опублікована окремо від Центрального статистичного комітету. У «Списку населених місць Київської губернії» в 1896 р. [159] повідомляється, що це вже третя робота статистичного комітету з оформлення списків населених пунктів, оскільки у 1885 р. були підготоване видання «Особовий склад урядових та громадських установ та алфавітний список населених місць Київської губернії» [124], а в 1891 р. списки населених пунктів були додатком до «Пам'ятної книжки Київської губернії» [131]. Проте видання 1896 р. є найбільш ґрунтовним і комплексним дослідженням статистичного комітету з описання населених пунктів та адміністративних одиниць Київської губернії, у вступі зазначається, що «для надання Списку більшої самостійності, його виділено в окреме видання, що дало змогу розмістити при ньому й короткий нарис Київської губернії» [159, с. 1]. Видання є цінним історико-краєзнавчим джерелом, яке надає всебічну інформацію про адміністративно-територіальний устрій, соціально-економічний розвиток України кінця XIX ст. Воно містить дані про організацію влади, чисельність населення, історію населених пунктів, а також включає додаток у вигляді карти Київської губернії (див. додаток 9).

Прогалина у централізованому відображенні історико-краєзнавчого та адміністративно-територіального розвитку Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. суттєво компенсується дослідницькою ініціативністю секретаря Подільського губернського статистичного комітету, В. Гульдмана. У

1893 р. за його авторства була підготовлена та видана ґрунтовна праця «Населені місця Подільської губернії», яка узагальнює результати дослідницької роботи в галузі історичної географії та демографії. У передмові автор зауважує: «Видання цієї книги має заповнити значну прогалину в літературних відомостях про Подільську губернію. До цього часу губернія не мала алфавітного переліку своїх населених пунктів. Водночас потреба в такому переліку існувала вже давно...». Видання містить вичерпну інформацію про адміністративно-територіальний устрій, соціально-економічні характеристики та географічні особливості населених пунктів Подільської губернії наприкінці ХІХ ст. Унікальність праці полягає в детальній систематизації історико-краєзнавчих матеріалів, зокрема даних про чисельність населення, земельне володіння, наявність промислових і торговельних об'єктів, що робить її важливим джерелом для вивчення соціально-економічної історії України [449, с. 1].

У 1898 р. Подільський губернський статистичний комітет випускає працю В. Гульдмана «Помісне землеволодіння в Подільській губернії» [450]. Праця секретаря статистичного комітету містить багатий фактичний історико-краєзнавчий матеріал Поділля, цінний для історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У дослідженні наведено список поміщиків та їхніх маєтків по всій губернії, зокрема зазначено прізвища власників, їхні титули, походження або місце проживання, а також розмір і структуру земельного володіння. З нього можна почерпнути й відомості генеалогічного характеру: про місцеві дворянські роди та осіб, пов'язаних із певними маєтками; і дані економічної історії: площа панських земель, наявність лісів, рівень господарського освоєння тощо.

Таким чином, охарактеризувавши специфіку історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів в Україні, їхню організаційну структуру та роль у зборі й накопиченні статистичних даних, підсумовуємо, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувся якісний розвиток краєзнавства, який супроводжувався синтезом статистично-економічних досліджень із історико-етнографічними студіями. Губернські статистичні комітети відігравали ключову роль у накопиченні та систематизації краєзнавчих джерел, адже вони не лише

збирали й обробляли статистичні дані, а й активно сприяли археологічним, етнографічним і історичним дослідженням, що дозволило створити ґрунтовну наукову базу для подальших досліджень історії України.

Склад і структура урядових статистичних органів сприяли широкому залученню освічених громадян та представників місцевих громад до наукової діяльності, що забезпечило високу якість та достовірність зібраної інформації. Завдяки підтримці губернських статистичних комітетів були започатковані численні дослідницькі проєкти, зокрема у сфері кустарних промислів, археології, етнографії та історичного краєзнавства. Особливу роль у популяризації історико-краєзнавчих досліджень відіграли Археологічні з'їзди, в яких брали участь губернські статистичні комітети, та комплексні видання «Списки населених місць», що відображали не тільки адміністративно територіальний поділ України в досліджуваний період, але й містили узагальнену інформацію історії населених пунктів, соціально-економічних показників, складу населення. Діяльність губернських статистичних комітетів у сфері збору, систематизації та популяризації знань про старожитності, побут, етнографію та історію окремих регіонів сприяла не лише науковому осмисленню минулого, а й стала важливим внеском у збереження та документування культурної спадщини України. І оскільки, розвиток краєзнавства в другій половині XIX – на початку XX ст. заклав підґрунтя для подальших наукових досліджень України, губернські статистичні комітети виконали значну роль у цьому процесі, сприяючи формуванню системного та більш організованого підходу до вивчення історії України та краєзнавства.

2.3. Результати історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів

Публікація результатів історико-краєзнавчої діяльності відігравала важливу роль у науково-дослідницькій роботі українських губернських статистичних комітетів, забезпечуючи широкий доступ до історичних, економічних та етнографічних даних про Україну другої половини XIX – початку XX ст. Видання

українських губернських статистичних комітетів виступають не лише як джерело адміністративної інформації, а й як джерело для глибокого аналізу розвитку українських губерній, що дає можливість дослідникам відтворювати повноцінну картину соціально-економічного, демографічного та культурного життя України в досліджуваний час. Маючи історичну та наукову цінність, видання губернських статистичних комітетів виступають і як культурна спадщина України.

Видавнича діяльність губернських статистичних комітетів сприяла формуванню мережі дослідників, що займалися краєзнавчими студіями та історичними розвідками і бачили у співпраці зі статистичними органами унікальну можливість публікації своїх робіт для широкого загалу. Так, праці губернських статистичних комітетів утворили цілі комплекси джерел, що й досі залишаються актуальними для дослідників з історії та краєзнавства України. Систематизація цих матеріалів дозволить висвітлити результати дослідницької діяльності статистичних органів, а сучасним історикам – більш комплексно використовувати їх для реконструкції соціально-економічного та культурного минулого України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Пропонуємо класифікацію збірників статистичних даних та видань, створених губернськими статистичними комітетами, з точки зору відображення результатів їхньої історико-краєзнавчої діяльності та наукової значущості як джерел з історії та краєзнавства України другої половини XIX – початку XX ст. Умовно видання можна розподілити на декілька груп, що відрізняються призначенням, змістом, методологією збору та систематизації даних. Це сприяє більш обґрунтованій оцінці історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів України, дозволяючи відокремити фундаментальні дослідження від допоміжних матеріалів.

Першу групу складають *допоміжні або службові* документи, до яких належать «Протоколи засідань», «Звіти» та «Журнали», що друкувалися обмеженими тиражами – від 50 до 100 примірників – і розповсюджувалися виключно між членами комітету. Вони є результатом адміністративної діяльності

комітетів і важливі для розуміння внутрішньої специфіки установ: кадрового складу, управлінських механізмів і методів збору та аналізу статистичних даних.

Другу групу *систематизованих або спеціальних* видань становлять результати виконаних обов'язкових завдань губернських статистичних комітетів України, що покладались на них згідно «Положення про губернські та обласні статистичні комітети» 1860 р. [399] Обов'язкові завдання включали збір і публікацію статистичних даних, які були необхідні для державних потреб. Це охоплювало збір інформації про топографічні, історичні, промислові, торгові та аграрні аспекти місцевостей, підготовку звітів і таблиць, що затверджувалися Центральним статистичним комітетом. Такими виданнями були «Статистико-економічні огляди губерній», які додавалися до щорічних звітів губернаторів, «Списки населених місць» та інші статистичні матеріали. Вони друкувалися тиражем від 100 до 300 примірників і розсилалися до державних установ та наукових товариств та часто містили систематизовані статистичні дані щодо економічного та демографічного розвитку України.

В. Хвіст, О. Любовець та С. Білан у статті «Державні статистичні органи в українських губерніях Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та діяльність» звертають увагу, що в другій половині XIX ст. статистична діяльність значно активізувалася, охоплюючи дедалі ширший спектр соціально-економічних питань. Розвиток статистичних методів у цей період сприяв формуванню окремих галузей економічної статистики, таких як сільськогосподарська, промислова, бюджетна тощо. Це відображалось у залученні губернських статистичних комітетів й до інших форм діяльності, зокрема переписів населення, що мало значний вплив на розуміння економічного становища населення України, зокрема селянства, в другій половині XIX – початку XX ст. [561].

Видання, створені губернськими статистичними комітетами, як результати покладених на них обов'язкових завдань, є цінними для історико-краєзнавчих досліджень, оскільки містять систематизовану інформацію про соціально-економічний, адміністративний, промисловий та аграрний розвиток України. Вони здатні надати комплексне уявлення історичних процесів через об'єктивні

узагальнені статистичні дані та слугують джерелом для дослідників, що займаються вивченням економічної історії України, демографії, культурних та соціальних змін у другій половині XIX – початку XX ст.

Третя група складається з *комплексних видань* і є відображенням результатів необов'язкових форм діяльності губернських статистичних комітетів. Саме ця група є надзвичайно цінними джерелами історичної та краєзнавчої інформації, що висвітлює різні аспекти історичного минулого України, адже містить значний масив фактографічної інформації. До них відносимо «Пам'ятні книжки», «Адрес-календарі», «Довідкові книги», які виходили значно більшими накладками – від 500 до 2500 примірників, а також менш поширені тематичні «Збірники», що присвячувались окремим сільськогосподарським, економічним чи соціальним аспектам розвитку українських губерній. Такі видання могли містити архівні матеріали, результати науково-дослідної роботи, етнографічні, археологічні, історичні та географічні дослідження. Дослідження губернських статистичних комітетів цієї групи слугують важливим джерелом для реконструкції та аналізу історико-краєзнавчих, соціально-економічних, а також культурних процесів, оскільки дозволяють глибше прослідкувати зміни, які відбувалися в українському суспільстві, і є незамінним інструментом для висвітлення історичної динаміки та розвитку України в другій половині XIX – початку XX ст.

«Пам'ятні книжки губерній» – офіційні універсальні довідкові видання, що містять детальну інформацію про губернію станом на певний рік. Ці документи включають дані про адміністративний устрій, економічні, демографічні характеристики, освітні і соціальні установи [486, с. 20]. Підготовка та випуск пам'ятних книжок виконувалися губернськими статистичними комітетами України, які збирали та систематизували відповідні матеріали і готували їх до публікації.

4 жовтня 1855 р. імператором Олександром II було затверджено положення Комітету міністрів щодо порядку цензурування нового видання – «Пам'ятних книжок». Міністр внутрішніх справ отримує право затверджувати видання пам'ятних книжок у губерніях за умови погодження з Міністерством народної

просвіти Російської імперії. У цьому положенні чітко зазначено, що пам'ятні книжки повинні містити виключно ті відомості, які затверджено у відповідних програмах. Таким чином, встановлюється нормативна основа для стандартизації змісту пам'ятних видань, що має на меті уніфікацію процедури видання пам'ятних книжок [395, с. 129–130]. Що ж до основних цілей та завдань їхнього видання, то вперше на загальнодержавному рівні вони були сформульовані лише в циркулярному листі міністра внутрішніх справ С. Ланського від 16 вересня 1859 р., розісланому всім губернаторам та начальникам областей імперії. Головна суть звернення була в тому, що статистичні дані про населення, промислові та виробничі ресурси, а також адміністративний устрій губерній є вкрай важливими даними для розуміння стану територій. Публікація таких даних приносить користь як місцевим жителям, так і широкій громадськості, сприяючи аналізу та уточненню офіційної інформації. Для ефективного поширення цих відомостей пропонується видавати губернські пам'ятні книжки щорічно або раз на два-три роки [400, с. 117–118].

Однією з головних передумов появи «Пам'ятних книжок» стало заснування губернських друкарень, підконтрольних місцевій адміністрації. Саме вони забезпечували друк видань, при цьому збір та обробка інформації покладалася на губернські статистичні комітети. Значний вплив на зміст «Пам'ятної книжки» мав губернатор, який затверджував їхню інформаційну наповненість та навіть сам факт їхнього випуску, про що обов'язково зазначалось на перших же сторінках видання.

Фінансова сторона публікації «Пам'ятних книжок» також мала свої особливості. Вони не створювалися з метою отримання комерційного прибутку, а призначалися передусім для задоволення інформаційних потреб місцевої адміністрації та Центрального статистичного комітету під контролем Міністерства внутрішніх справ. У деяких випадках публікація могла здійснюватися навіть із благодійною метою. Держава надавала пільгові умови для друку цих видань, що дозволяло адміністрації забезпечувати їхню рентабельність. Частина тиражу, у разі потреби, могла надходити у вільний продаж, що дозволяло розширювати аудиторію читачів.

У другій половині XIX ст. уряд вимушений була вжити додаткових заходів для спрощення процедури цензурування видань губернських статистичних комітетів щоб активізувати видавничу діяльність. Одним із ключових моментів цієї реформи став циркуляр міністра внутрішніх справ від 9 листопада 1860 р., який докорінно змінив механізм цензурування «Пам'ятних книжок». Раніше ці видання проходили перевірку в столичних цензурних комітетах, що ускладнювало та сповільнювало їхній випуск. Відтепер відповідальність за цензурування матеріалів покладалася на осіб, які вже здійснювали нагляд за неофіційною частиною «Губернських відомостей» у кожному губернському місті.

У більшості міст, де не було спеціально призначених цензорів, ці функції виконували інспектори народних училищ та викладачі гімназій. Це значно спростило процедуру затвердження друкованої продукції та сприяло оперативному виходу «Пам'ятних книжок» у світ. Згодом аналогічний порядок цензурування було автоматично поширено на «Збірники» та інші видання губернських статистичних комітетів, що сприяло більшій автономії у видавничій діяльності на місцях.

Попри спрощення процедур, централізований контроль над змістом публікацій зберігався. Міністерство внутрішніх справ Російської імперії вимагало попереднього затвердження програм майбутніх «Пам'ятних книжок» та обов'язкового надсилання до міністерства трьох примірників кожного видання після його друку. З 1904 р. губернські статистичні комітети також були зобов'язані передавати примірник кожного опублікованого видання до Центрального статистичного комітету, що забезпечувало контроль за змістом і тематикою публікацій.

Аналізуючи ці особливості цензурування, можна дійти висновку, що часткова децентралізація та передача функцій цензури на місцевий рівень створили умови для більш оперативного видання статистичних даних, у тому числі з історії та краєзнавства України. Відсутність суворої цензури дозволяла авторам торкатися широкого спектра тем, зокрема складних і дискусійних питань історії українських земель. Разом із тим, система контролю не була скасована повністю: наглядові

механізми все ще забезпечували відповідність видань загальнодержавній ідеологічній політиці. Таким чином, хоча певна свобода в наукових дослідженнях існувала, вона все ж залишалася в рамках державного контролю.

Отже, з другої половини XIX ст. в Україні активізується процес видання «Пам'ятних книжок» – офіційних універсальних довідкових видань, що містили відомості про відповідні регіони на певний календарний рік. Ці збірники стали одними з найцінніших публікацій краєзнавчого характеру, оскільки вони надавали докладну інформацію про різні аспекти соціально-економічного, демографічного, культурного та адміністративного розвитку губерній. Особливе значення вони мали для істориків і краєзнавців, адже дозволяли відтворити повсякденне життя регіонів, а також отримати достовірні дані з першоджерел, не спотворені пізнішими редагуваннями.

Структура «Пам'ятних книжок» загалом була типовою, хоча окремі губернії могли вносити певні зміни відповідно до своїх потреб. Класичний формат складався з чотирьох основних розділів: адрес-календар – перелік державних установ із зазначенням їхнього особового складу; адміністративний довідник – інформація про територіальний поділ губерній, що дозволяє простежити адміністративну структуру України з другої половини XIX – початку XX ст.; статистичні огляди – комплекс статистичних таблиць, які містили дані про землеволодіння, сільськогосподарську діяльність, систему освіти, медицину, кількість населення тощо; додатки у вигляді карт та науково-краєзнавчих оглядів – статей, присвячених історії, етнографії, археографічним та бібліографічним дослідженням певної губернії [460, с. 225].

«Пам'ятні книжки» губернських статистичних комітетів України становлять важливе джерело для соціально-економічних та історико-краєзнавчих досліджень. Завдяки багатовекторному змістовому наповненню вони містять точні щорічні статистичні й описові дані про демографічний склад населення, побутові практики, економічні зв'язки та культурні особливості губерній. Ця інформація є надзвичайно цінною як для істориків і краєзнавців у зазначений період, так і для

сучасних історичних і краєзнавчих досліджень, оскільки дає доступ до широкого кола інформації.

Варто зазначити, що кожна губернія по-різному наповнювала змістовну складову власних видань, що свідчить про значну варіативність інформаційного ресурсу, навіть у межах одного адміністративного утворення. Видавничу діяльність здебільшого координували губернські статистичні комітети, проте їхні публікації мали неоднорідну структуру та обсяг інформації. Це зумовлювалося як місцевими особливостями, так і можливостями окремих дослідників та адміністративних органів, які здійснювали підготовку видань. Видавались ці збірники зусиллями губернських статистичних комітетів, правлінь або редакцій «Губернських відомостей», причому редагували їх, здебільшого, секретарі статистичних комітетів. Як слушно зауважує О. Лянсберг: «Особисті якості й освітній рівень цих людей впливали на зміст видань. У тих випадках, коли секретарями комітетів були відомі краєзнавці або досвідчені статистики, пам'ятні книжки були насичені матеріалами з історії, географії, економіки губернії – тим, що визначає цінність видання як джерела для вивчення краю» [488, с. 27].

«Пам'ятні книжки» та «Адрес-календарі» Волинської губернії видавались Волинським губернським статистичним комітетом з 1886 р., за редакціями секретарів комітету, І. Мацкевичем, В. Козубським, і пізніше – Е. Гриневим. Загалом вони мали усталену структуру та містили різноманітні статистичні відомості, включаючи демографічні дані, інформацію про інфраструктуру, сільськогосподарські, економічні та соціальні аспекти життя губернії. Кожна «Пам'ятна книжка» забезпечувала докладний огляд стану губернії за певний рік і могла включати додатки у вигляді археологічних, етнографічних досліджень або географічних описів. Наприклад, у виданні 1887 р. [63] був опублікований додаток Л. Рафальського про Ровенський повіт, що містив результати його подорожей по губернії, допомагаючи краще зрозуміти культурну та природну специфіку регіону. У виданні 1894 р. [69] опублікований «Історичний нарис Волинської губернії», що містить важливі відомості з історії та ключові події Волині. Зокрема, текст розповідає про ранню історію Волині, вказуючи на археологічні знахідки та

історичні згадки про міста, які існували на цих теренах у давнину, такі як Луцьк та Володимир. Загалом, з 1886 по 1917 рр. Волинським губернським статистичним комітетом було опубліковано 32 видання «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря Волинської губернії» комітету [61–92].

«Пам'ятні книжки» та «Адрес-календарі» Катеринославської губернії почали виходити з 1860 р. [109]. Редакторську роль у підготовці та оформленні цих видань відіграли такі особистості, як М. Бистрицький, Я. Гололобов, Г. Богданов, Р. Пугач-Мурашкевич та Н. Подковиров, О. Авчинніков, які забезпечували систематизацію та аналіз даних, включення додатків з ілюстраціями та картами. Зміст «Пам'ятних книжок» Катеринославської губернії був типовий для такого роду видань та містив цінну інформацію щодо економічного, соціального та адміністративного стану губернії. У ньому публікувалися відомості про ярмарки, діяльність навчальних закладів, стан сільського господарства, запаси продовольства, кримінальну статистику, адміністративно-територіальний поділ губернії, а також статистичні описи міст, лісів, торговельних шляхів і державних земель. Так, «Пам'ятна книжка Катеринославської губернії на 1864 р.» [110] охоплювала три основні розділи: «Адрес-календар», «Статистичні відомості про губернію» та «Різні відомості». Значну частину видання займали економічні огляди, рух торгівлі та судноплавства по Дніпру, Дону та Азовському морю. Окремі розділи були присвячені соціальним питанням, зокрема кількості арештантів і витратам на їхнє утримання, порядку страхування майна від пожежі, охороні земельних угідь від пошкоджень. Важливим джерелом для краєзнавчих досліджень були описи міст губернії, місцевих благодійних закладів і кліматичних спостережень, здійснених у губернській лікарні у 1862–1863 рр. Завершальний розділ включав господарсько-промислові матеріали, що відображали економічну динаміку регіону [110].

Розуміння важливості видань статистичних комітетів для історико-краєзнавчих досліджень засвідчує рішення Катеринославського губернського статистичного комітету, опубліковане у «Пам'ятній книжці» на 1900 р.: «...приступити до дослідження сучасного становища Катеринославської губернії і

розвитку різних сторін її життя з тим, щоб представити загальну картину її перебігу за якнайбільший час згідно з наявними в розпорядженні комітету матеріалами». Головним редактором і упорядником збірки був секретар статистичного комітету Катеринославської губернії, Я. Гололобов, який наголошував на необхідності щорічного видання «Пам'ятних книжок». Такого роду видання відігравали важливу роль у формуванні системного уявлення про історичний розвиток регіону та сприяли накопиченню достовірної інформації для подальших наукових досліджень [104, с. 2]. Проте, з 1860 р. по 1917 р. було опубліковано тільки 19 видань «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря» Катеринославської губернії [99–117].

Наукову цінність мають також «Пам'ятні книжки» та «Адрес-календарі», видані Київським губернським статистичним комітетом, за редакторства М. Чернишева, В. Мозгового і Д. Навротського. «Пам'ятні книжки» Київської губернії вирізняються усталеною логічною структурою, що комплексно відображає адміністративний, соціальний та культурний розвиток губернії. Перший розділ, зазвичай, містив відомості про імператорський дім та вищі державні установи, часто із додатками у вигляді портретів. Наступна частина була присвячена календарним даним: церковним і світським святam, астрономічним спостереженням. Важливе місце у структурі «Пам'ятних книжок» посідав блок, присвячений адміністративному устрою: розподіл губернії на судові, військові, освітні, медичні та інші округи, із деталізованою інформацією про місцеві установи, їхній персонал і територіальні повноваження.

Завершальну частину видань зазвичай становив довідковий блок, де були зібрані дані про міністерства та відомства, поштові й телеграфні маршрути, ярмарки, базари, а також важливі телефонні чи адресні довідники. Подекуди додавалися різноманітні додатки з картами, планами міст або короткими історичними та статистичними оглядами. Так, «Пам'ятна книжка Київської губернії» за 1894 р. містить дані про ринки, ярмарки, промислові підприємства та їхніх власників, а також інформацію про чисельність населення за віросповіданням [134].

На прикладі «Пам'ятних книжок Київської губернії» можна провести спостереження про посилення комерційної активності в регіоні, а також про зміну ролі видань, які крім офіційних статистичних видань ставали й майданчиком для реклами місцевих підприємств, що є не типовим, але цінним джерелом для дослідження економічних і соціокультурних процесів того часу. Так, в «Пам'ятних книжках Київської губернії» рекламні оголошення майже не фігурували в ранніх виданнях, проте надалі кількість рекламних сторінок поступово зростала: від 3 – 4 сторінок у 1893–1897 рр. до вже 54 сторінок в 1913–1914 рр. Загалом, з 1856 р. по 1915 р. було опубліковано 37 видань «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря» Київської губернії [120–124; 126–157].

В історії «Пам'ятних книжок Подільської губернії» перше видання було заплановано на 1858 р. Після розгляду програми видання в Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії було схвалено її випуск, а цензурування доручено Київському цензурному комітету. Проте друк затягнувся, і книга побачила світ лише в грудні 1859 р. «Пам'ятна книжка Подільської губернії на 1859 рік» містила чотири основні розділи [163]. Перший розділ включав «Історичні спогади» про Подільську губернію та Кам'янець-Подільський». Тут також подавалися списки православних церков та монастирів Подільської єпархії із зазначенням їхнього посвячення, часу й матеріалу будівництва, конфесійної приналежності, а також перелік католицьких храмів і монастирів Кам'янця-Подільського. Крім того, вміщувалися списки подільських губернаторів та православних архієреїв. Другий розділ складався з адресного календаря, а третій – містив статистичні дані про губернію. У виданні наводилися статистичні відомості про територію, межі, щільність населення, клімат, географічні особливості, соціальний та релігійний склад населення. Окрім цього, були включені довідкові дані: географічні координати міст губернії, відстань від Кам'янця-Подільського до губернських і прикордонних міст імперії, розклад поштових відправлень та прибуття кореспонденції. Четвертий розділ містив «Подільські спогади за останні три роки» (перелік ключових подій у житті регіону та урядові постанови, що стосувалися губернії у 1855–1857 рр.) і «Настанови для простого народу про запобігання

хворобам та їхнього лікування простими засобами за відсутності лікаря». Окремо слід відзначити, що видання 1859 р. містило рідкісні фотографії Кам'янця-Подільського, зроблені фотографом Маркевичем, який прибув із Парижа з новітньою фотокамерою. Одна світлина відображала панораму міста з боку Гунської криниці (див. додаток 10) , інша – з Польських фільварків (див. додаток 11). Фотографії були надруковані лише в частині тиражу, використовуючи папір кращої якості. Примірники з ілюстраціями продавалися за 1 рубль, без них – за 75 копійок [163]. Варто зазначити, що Подільська губернія випередила сусідні Херсонську та Волинську губернії у виданні таких довідників, де перші «Пам'ятні книжки» були опубліковані відповідно у 1863 та 1885 рр. Проте, з 1859 р. по 1911 р. було опубліковано тільки 8 видань «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря» Подільської губернії [161–167; 170].

У 1888 р. вийшла друком «Довідкова книжка Подільської губернії», складена секретарем губернського статистичного комітету В. Гульдманом. У передмові до він писав: «Відсутність настільної книжки, яка б містила сучасні довідкові та статистичні відомості про Подільську губернію, спонукала мене до складання «Довідкової книжки» у такому обсязі, щоб у ній знайшло місце як найголовніше з загальних відомостей, необхідних у більшості випадків для кожного, так і особливо повні відомості про губернію» [185, с. III].

«Пам'ятні книжки» та «Адрес-календарі» Полтавської губернії, видані в період із 1865 р. по 1916 р., становлять цінне джерело для історико-краєзнавчих досліджень. Ці видання систематично охоплювали відомості про демографію, землеволодіння, адміністративний устрій, освітні та культурні установи, а також події та явища, що впливали на розвиток губернії в різні історичні періоди. Редакторами видань в різний час були: П. Бодянський, М. Григор'єв, Д. Трощинський, Д. Іваненко та М. Снесський.

«Пам'ятна книжка Полтавської губернії за 1865 р.», укладена членом-секретарем губернського статистичного комітету П. Бодянським, відзначається значним обсягом історико-краєзнавчих матеріалів, які надають уявлення про адміністративний, релігійний розвиток та культурну спадщину Полтавщини в

другій половині XIX ст. Центральне місце у структурі видання приділили під розділ «Матеріали для статистики Полтавської губернії», що містив низку історичних статей, присвячених походженню та розвитку територій губернії, персоналіям генерал-губернаторів, громадянських губернаторів і єпархіальних архієреїв, що дає змогу прослідкувати етапи формування владної вертикалі. Значну увагу приділено опису історичних пам'яток і давніх культурних об'єктів. Зокрема, укладачі описали Шведську могилу, Хрестовоздвиженський монастир, Спаську церкву й кілька монументів, пов'язаних з подіями Північної війни 1700–1721 рр. та Полтавською битвою 1709 р. Ці матеріали містили не лише історичні довідки, а й деталізовані описи стану об'єктів, що допомагає відтворити культурний ландшафт губернії другої половини XIX ст. [190].

Більш пізні редакції «Пам'ятних книжок Полтавської губернії» мають типову структуру для цього типу видань і складаються з основного розділу, що містить загальні адміністративно-правові та історико-краєзнавчі дані, календарних і довідкових матеріалів, а також статистичних таблиць із соціально-економічними показниками. Загалом, з 1865 р. по 1916 р. було опубліковано 31 видання «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря» Полтавської губернії [171–198; 200–202].

Видання «Пам'ятна книжка» та «Адрес-календар» Таврійської губернії охоплювали період від 1867 р. до 1917 р. та представляли собою комплексні довідкові матеріали, що містили численні додатки – ілюстрації, карти, креслення та таблиці. Для розуміння історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів України в другій половині XIX – початку XX ст. цінним є вступ до першої «Пам'ятної книжки Таврійської губернії», виданої Таврійським губернським статистичним комітетом під редакцією секретаря К. Ханацького у 1867 р [223]. У вступі до видання акцентується увага на труднощах, з якими стикнулися укладачі при його підготовці. Незважаючи на технічні проблеми, пов'язані з нестачею шрифтів і друкарських засобів, процес роботи над книгою тривав, а наявність власних друкарських ресурсів у комітеті сприяла її випуску. Значно складнішою виявилася інша сторона публікації – групування та перевірка

офіційних даних, складання й обробка матеріалів, численні етапи коректури, що вимагали багаторазової перевірки кожного відбитка. Ці завдання здебільшого виконувала одна людина, що свідчить про великий обсяг індивідуальної праці й відповідальність за якість поданої інформації.

Укладачі наголосили, що не всі матеріали змогли увійти в перший випуск через фінансові обмеження та значний обсяг тексту, тому частину підготовлених відомостей перенесли на другий випуск, який планувалося розпочати також у 1867 р. Серед цих матеріалів особливу увагу привертають документи, що стосуються подорожі імператриці Катерини II до Криму, зібрані з архівних джерел, офіційні розпорядження щодо адміністративного облаштування півострова, розподілу земель та інших державних питань. Значний інтерес викликають статистичні дослідження, зокрема огляд господарства та побуту населення різних районів губернії, відомості про німецькі колонії та інших переселенців, а також детальний аналіз продуктивності регіону за різними галузями економіки. Звернена увага й на природно-географічні аспекти, наприклад, детальний опис визначних місцевостей Криму. Важливо, що при підготовці видання використовувалися не лише офіційні звіти, але й матеріали, надані місцевими істориками та статистиками, що свідчить про комплексний підхід до збору даних. Деякі відомості були запозичені з неопублікованих праць колишнього секретаря Таврійського губернського статистичного комітету і водночас редактора неофіційної частини «Таврійських губернських відомостей», Ф. Домбровського, а також досліджень українського історика, А. Скальковського, який надав маловідомі, а в деяких випадках навіть унікальні матеріали, зокрема про ногайські колонії. Укладачі звернули увагу й на якість друку: книга була видана з використанням нових шрифтів, на якісному папері, з максимальним усуненням друкарських помилок [223].

«Пам'ятна книжка Таврійської губернії» за 1867 р. відрізняється від подібних видань своєю структурою, вона більше нагадує великий історико-краєзнавчий збірник, ніж звичайне адміністративно-статистичне видання. Це підтверджується її змістом: окрім стандартних статистичних та економічних даних,

до книги увійшли фундаментальні історичні дослідження, такі як «Заняття Криму» А. Скальковського, «Християнство в Криму» Ф. Хартахая та «Історико-статистичний оглядовий опис Таврійської губернії». Наявність цих розвідок свідчить про прагнення авторів не лише відобразити сучасний стан регіону, а й проаналізувати його історичне становлення, етноконфесійний склад та економічний розвиток [223].

Подібні видання з історії Криму мають вагоме значення для української історіографії, адже багато архівних матеріалів можуть бути знищені або втрачені, тоді як друковані історико-статистичні збірники залишаються стійким джерелом інформації. Окрім текстових матеріалів, до «Пам'ятної книжки» увійшли ілюстрації, серед яких фото-літографічні зображення палацу імператриці в Лівадії, міста Ялти, а також Успенського скиту в Бахчисараї. Ці матеріали є особливо цінними, оскільки дають уявлення про архітектуру та урбаністичний ландшафт Криму XIX ст. [223].

Подальші видання 1892–1902 рр. виконували функцію календарно-довідкових матеріалів, які оновлювали інформацію про державне управління, економічний розвиток і соціальну структуру регіону. Видання 1914–1917 рр., під редакцією секретаря Таврійського губернського статистичного комітету Г. Часовнікова свідчили про систематичне оновлення та доповнення матеріалів, що відображають еволюцію адміністративної структури, економічних процесів і культурного життя краю. З 1867 р. по 1917 р. Таврійським губернським статистичним комітетом було опубліковано 25 видань «Пам'ятної книжки» та «Адрес-календаря» Таврійської губернії [203–227].

За кількістю опублікованих «Пам'ятних книжок» та «Адрес-календарів» Харківський губернський статистичний комітет є найбільш результативним серед всіх комітетів українських губерній. Редакційна робота спочатку здійснювалася Я. Голяховським, а згодом перейшла до О. Подвисоцького, потім до І. Киткевича пізніше до П. Єфименка, В. Іванова й інших. Хоча комітет з часом зупинив свій вибір саме на форматі «Адрес-календаря» це не робить його менш цінним та наповненим історико-краєзнавчим матеріалом. Так, «Харківський календар на

1871 р.» [242] є надзвичайно комплексним статистико-інформаційним довідником, що відображав різноманіття адміністративних, релігійних, історичних, соціально-економічних та культурних аспектів життя Харківської губернії того періоду.

Видання структуровано на декілька великих розділів, серед яких – календарні дані (у тому числі церковне обчислення, святих та єврейські свята); історичний огляд; детальна статистика з численних таблиць, що охоплюють дані про населення, земельні ресурси, господарську діяльність, чисельність ремісників, заводів і фабрик, також показники торгівлі та ярмарок; розділи, присвячені поштовим, телеграфним і транспортним відомостям. Окремо представлено адресно-календарний довідник службовців, що дозволяє відтворити структуру державного управління, а також додаток із картою Харківської губернії, що дозволяє дослідникам аналізувати історичні процеси в контексті просторової динаміки. Такий всебічний зміст свідчить про високий рівень організації та систематизації інформації, що робить видання надзвичайно цінним джерелом для дослідників історії, адміністративного устрою та соціально-економічних процесів у Харківській губернії другої половини XIX ст. Загалом, видань під назвою «Пам'ятна книжка» та «Адрес-календар» Харківської губернії Харківським губернським статистичним комітетом було опубліковано 56 випусків з 1862 р. по 1917 р. [231–237; 239–287].

Згодом, за редакцією Харківського губернського статистичного комітету почав виходити «Харківський збірник: науково-літературний додаток до Харківського календаря», у якому відобразилось прагнення комітету популяризувати наукові дослідження з історії краю. Видання таких матеріалів, як «Археологічні, етнографічні та топографічні нотатки про Харківську губернію» та «Історія Харківського Слобідського козацького полку», відображають Окрім історичних досліджень, на сторінках «Харківського збірника» відбувалось перевидання раритетних текстів, які зберігають етнографічні відомості про Україну, наприклад, перевидання «Топографічного опису Харківського намісництва зі вступом та примітками Д. Багалія» та «Опису весільних

українських народних обрядів у Малоросії та у Слобідській Українській губернії» Г. Калиновського [405, с. 64].

Деякими губернськими статистичними комітетами в Україні «Пам'ятні книжки» публікувались під іншими назвами. Так, першим виданням Херсонського губернського статистичного комітету, що передувало появі «Пам'ятних книжок», були «Праці Херсонського губернського статистичного комітету» 1863 р. [305–306]. Це фундаментальний статистичний збірник, що містив аналітичні та довідкові матеріали про Херсонську губернію з другої половини XIX ст. Перша частина охоплювала звітність, економічні огляди, географічні та історичні нариси, аналіз промисловості, судноплавства, рибальства, сільського господарства, а також демографічні, соціальні та кримінальні статистичні дані. Друга частина – адрес-календар із переліком адміністративних, військових, духовних, освітніх та благодійних установ. Додатки містили біографії видатних діячів, описи пам'ятників і статистичні таблиці. Видання є ключовим історико-краєзнавчим джерелом для дослідження соціально-економічного розвитку регіону.

У «Працях» представлені статті, що охоплюють широкий спектр питань, від географічного положення та демографічних характеристик до розвитку промисловості, торгівлі, військових поселень та культури. Так, у статті «Географічне положення, межі та простір Херсонської губернії» описані територіальні особливості, природні умови та адміністративний поділ регіону. «Короткий історичний погляд на Херсонську губернію» дозволив простежити етапи заселення краю, його соціально-економічну трансформацію та вплив адміністративних реформ. «Нарис рибальства на Дніпрі і Дніпровському лимані» розкриває популярні серед місцевого населення традиційні промисли та їхню економічну значущість. Окремий інтерес становить праця «Новоросійське військове поселення кавалерії», де аналізується структура, функції та соціальна роль військових поселень, що були важливим інструментом імперської колонізаційної політики [305–306]. Усі ці матеріали дають унікальну можливість реконструювати історико-краєзнавчий та соціально-економічний розвиток

Херсонщини, глибше зрозуміти історичні процеси, що визначали минуле цього краю.

Подібний підхід спостерігається й у подальших виданнях Херсонської губернії. У «Пам'ятній книжці Херсонської губернії» за 1864 р. міститься стаття військового топографа А. Чиркова «Короткий історичний нарис міста Херсона», що простежує історію заснування та розвитку міста до 60-х років XIX ст. [295]. «Пам'ятна книжка» 1910 р. включає «Коротку записку про стан Херсонського губернського правління», що містить списки губернаторів і губернських предводителів дворянства за 1803–1903 рр., що є важливим джерелом для дослідження еволюції місцевої адміністрації [297]. Загалом, Херсонським губернським статистичним комітетом було опубліковано 11 видань під назвою «Пам'ятна книжка» та «Адрес-календар» Херсонської губернії [293–303].

Серія збірників, що випускались Чернігівським губернським статистичним комітетом протягом другої половини XIX – початку XX ст., охоплює «Пам'ятну книжку» та «Календарі» Чернігівської губернії. Ці видання представляли собою значний інформаційний ресурс та забезпечували детальний історичного розвитку, огляд адміністративної структури, соціально-економічного та культурного життя губернії. Серед редакторів найбільш визначним є К. Корвін-Піотровський, кандидат політичної економії та статистики Дерптського імператорського університету, членом-секретар Чернігівського губернського статистичного комітету. Видання були збагачені різноманітними додатками, які покращували інформаційну цінність матеріалів, наприклад, часто включали картографічні матеріали, такі як плани міст та карти губернії.

Одне з найґрунтовніших видань Чернігівського губернського статистичного комітету перша і остання «Пам'ятна книжка Чернігівської губернії» за 1862 р. вирізнялася широким залученням історико-етнографічного матеріалу. Крім статистичних зведень про демографічну ситуацію, промисловість та торгівлю, видання містило й наукові історико-краєзнавчі розвідки. Зокрема, у розділі «Часткові статистичні дослідження» опубліковано працю П. Маєвського «Біловезька німецька колонія», що містить дані про історію заснування колонії,

господарський устрій, побут та мову її мешканців [339]. Це свідчить про зростання інтересу до етнографічного вивчення регіону та прагнення губернських комітетів до комплексного аналізу соціальних процесів. З 1862 р. по 1915 р. Чернігівським губернським статистичним комітетом було опубліковано 32 видання, серед яких «Пам'ятна книжка Чернігівської губернії», «Губернські та повітові установи Чернігівської губернії: пам'ятна книжка на 1878 рік: особовий склад службовців» та «Календарі Чернігівської губернії» [307; 309–339].

У 1872 р. виходять другим «Записки Чернігівського губернського статистичного комітету» [308], що фактично є збіркою історичних нарисів про населені пункти Чернігівщини. До видання увійшли значні матеріали, що висвітлюють історію та традиції деяких населених пунктів Чернігівської губернії. Серед них виділяється етнографічний нарис про село Попова-Гора, а також описи сіл Красне Конотопського повіту та Липів Ріг. Дослідження містили цінну інформацію про побут та культурні особливості місцевого населення, спираючись на детальні описи та історичні дані. Окрім цього, видання містить історико-краєзнавчі дослідження, як от «Рух населення Чернігівської губернії у 1866 р.», «Риси побуту і звичаїв XVII–XVIII ст.» та «Список водяних млинів Чернігівського полку» О. Лазаревського. Ці публікації мають значення для істориків та краєзнавців, адже вони надають рідкісні дані про культурні традиції, соціально-економічне становище, адміністративні зміни та демографічну динаміку на території України протягом різних історичних періодів [308].

Таким чином, систематизація результатів історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів дозволяє визначити їхнє місце та роль у формуванні джерельної бази для історичної науки та краєзнавства України в другій половині XIX – на початку XX ст. Так, результати історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів України можна умовно розподілити на декілька груп, що відрізняються змістовним наповненням та призначенням. До першої групи відносимо документи службового користування, що є цінним джерелом для розуміння організації історико-краєзнавчих досліджень губернських статистичних комітетів та відображають внутрішню структуру установ. Другу

групу складають результати виконаних обов'язкових завдань губернських статистичних комітетів України, що передбачали збір і публікацію статистичних даних у формі «Статистико-економічних оглядів губерній», «Списків населених місць» та інших статистичних матеріалів. І найбільшим комплексом матеріалів, що відображають результати історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів є видання третьої групи, до яких ми відносимо «Пам'ятні книжки», «Адрес-календарі», «Довідкові книги», а також менш поширені тематичні «Збірники».

Видання «Пам'ятних книжок» та інших статистичних збірників, що стали основними результатами історико-краєзнавчої роботи губернських статистичних комітетів, відіграли роль не лише у збереженні важливих даних для істориків і краєзнавців, але й у формуванні першоджерел, що дозволяють реконструювати реалії життя в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Видавнича діяльність губернських статистичних комітетів не лише задовольняла потреби тогочасної адміністрації, але й створювала умови для реалізації наукових досліджень істориків і краєзнавців України.

Висновки до другого розділу

На основі другого розділу «Структура державних статистичних органів і специфіка їхньої історико-краєзнавчої діяльності в Україні» можна зробити такі узагальнені висновки.

У результаті дослідження процесу становлення і розвитку державної статистики в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. встановлено, що становлення системи відбувалося в контексті соціально-економічних та адміністративних трансформацій, зумовлених необхідністю централізованого контролю за демографічними, економічними та культурними процесами. Доведено, що функціонування губернських статистичних комітетів у другій половині XIX ст. стало ключовим етапом у розвитку державної статистики та сприяло формуванню системного підходу до збору та аналізу даних. Виявлено, що

статистичні комітети відігравали подвійну роль: з одного боку, вони забезпечували органи державної влади необхідною інформацією про стан розвитку губерній, а з іншого – виступали осередками історико-краєзнавчих досліджень. Цьому сприяла нормативно-правова база діяльності губернських статистичних комітетів, зокрема «Положення про губернські та обласні статистичні комітети» 1860 р., яке значно розширило повноваження комітетів та сприяло залученню до їхньої діяльності представників наукової спільноти.

Охарактеризовано специфіку діяльності губернських статистичних установ в Україні, обумовлену як адміністративно-територіальними особливостями, так і загальними процесами українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. Вони не лише виконували адміністративні функції збору та обробки статистичних даних для потреб державного управління, але й ставали осередками науково-дослідницької діяльності. Важливою особливістю їхньої роботи була тісна співпраця з місцевими громадськими діячами, дослідниками та краєзнавцями, які активно долучалися до збору історико-краєзнавчої інформації, проводили дослідження про етнічний склад населення, економічний розвиток, соціальні процеси та культурні особливості України в другій половині XIX – на початку XX ст. Губернські статистичні комітети активно долучалися до вивчення етнографічних, археологічних та історичних особливостей українських губерній, брали участь у Археологічних з'їздах, що сприяло формуванню комплексної наукової бази історико-краєзнавчих досліджень України в досліджуваний період, історичної топоніміки, матеріальної культури та демографічного складу українських губерній.

Систематизація результатів історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів дозволяє оцінити їхню роль у формуванні джерельної бази для історичної науки та краєзнавства України в другій половині XIX – на початку XX ст. Виявлено, що видання державних органів статистики українських губерній сприяли накопиченню та систематизації результатів їхньої історико-краєзнавчої діяльності а також етнографічних, географічних та соціально-економічних досліджень України в другій половині XIX – на початку XX ст. Видання таких

праць, як: «Пам'ятні книжки», «Адрес-календарі», «Збірники», сприяло популяризації краєзнавчих досліджень та введенню в науковий обіг значного масиву фактографічної інформації про історичний, економічний та соціальний розвиток українських губерній. Доведено, що значна частина видань губернських статистичних комітетів містила не лише статистичну інформацію адміністративного та економічного характеру, а й важливі історико-краєзнавчі дані, що відігравали важливу роль у вивченні місцевої історії, збагаченні культурних знань та формуванні національної свідомості населення.

У підсумку, дослідження структури та форм історико-краєзнавчої діяльності державних статистичних органів в Україні показало, що губернські статистичні комітети виконували не лише адміністративно-статистичні завдання, а й значною мірою сприяли розвитку історико-краєзнавчих досліджень, накопиченню джерельної бази та формуванню системного підходу до вивчення історії України другої половини XIX – початку XX ст. Їхня діяльність стала важливим чинником у розвитку історичної науки та краєзнавства, що сприяло збереженню та популяризації культурного та історичного минулого України.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІЙ НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ СТАТИСТИЧНИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ

3.1. Організація земської статистичної служби

Аналіз діяльності губернських статистичних комітетів як органів державної статистики та земських статистичних установ, створених при органах самоврядування в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні свідчить про наявність глибокої внутрішньої єдності в їхній функціональній природі. Попри розмежування між державним та самоврядним статусом, обидва типи статистичних установ були невід’ємною частиною системи збору знань про український простір, а їхня діяльність – складовою історико-краєзнавчого дослідження України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Державні статистичні комітети функціонували у вертикально підпорядкованій структурі Міністерству внутрішніх справ Російської імперії та, відповідно, Центральному статистичному комітету. Їхня робота мала чітко окреслені нормативні рамки, спрямовані, перш за все, на забезпечення потреб державної адміністрації в систематизованій статистичній інформації. Натомість земські статистичні установи, що виникли в результаті реформи місцевого самоврядування, формально належали до самоврядної сфери. Однак, як показує законодавча практика, ступінь їхньої реальної автономії був обмеженим. Згідно з реформами 1890-х рр., губернатори отримали право не лише контролювати законність, а й оцінювати доцільність управлінських рішень земств – у тому числі у галузі статистичних обстежень, функціонування та персонального складу земських статистичних установ бюро та фінансування їхніх історико-краєзнавчих досліджень [411, с. 189].

Значна частина постанов земських зборів, у тому числі річні кошториси та проекти дослідницьких програм, підлягали затвердженню губернатором чи Міністром внутрішніх справ [411]. Це позбавило земства свободи дій, водночас змусило їх функціонувати в чіткій адміністративній правовій площині, де роль

інструмента збору даних в інтересах державної адміністрації виконували губернські статистичні комітети, тоді як земства здійснювали дослідження з огляду на потреби місцевого самоврядування та регіонального розвитку. Загалом, друга половина XIX – початок XX ст. в Україні характеризується активною розбудовою громадянського суспільства, місцевого самоврядування, добровільних громадських товариств, які стали важливим елементом соціально-економічного та культурно-національного розвитку. Однак, незважаючи на їхню активність, діяльність цих об'єднань була обмежена державними законами, які регулювали їхню діяльність. Це вказує на певну обачність імперської влади щодо розвитку місцевого самоврядування та громадянських ініціатив, прагнучі контролювати та обмежувати їхню автономію [544; 546]. Примітно, що навіть за умов адміністративного тиску, земства активно використовували доступні законні механізми, аби реалізовувати власні ініціативи, зокрема в галузі статистичних обстежень – історико-краєзнавчих досліджень, демографічних переписів, економічної та господарської статистики.

Губернські статистичні комітети в більшості своїх звітів спирались на дані, отримані від співробітників місцевої поліції, повітових та волосних правлінь [473]. Тоді як статистичні установи земств – на розгалужену мережу кореспондентів, застосування експедиційних методів польового анкетування, соціальних опитувань та описів господарств.

Єдність місця та ролі державних і земських статистичних органів у історико-краєзнавчих дослідженнях України в другій половині XIX – на початку XX ст. полягає в тому, що, попри свою підпорядкованість адміністративній структурі та імперського дискурсу Російської імперії, що формував уявлення про так звану «історичну Росію», ці установи виконували значну роль у вивченні та збереженні української історії та культурної спадщини. Вони мали безпосередній доступ до історико-краєзнавчих досліджень України в той час, коли на державному рівні такі дослідження були заборонені. Завдяки чому губернські та земські статистичні органи України мали можливість досліджувати становище українського суспільства, фіксувати й накопичувати важливий

історико-краєзнавчий, етнографічний та соціально-побутовий матеріал, який став основою для подальших наукових розвідок та збереження культурної спадщини і національної ідентичності. Така діяльність статистичних органів значною мірою сприяла розвитку краєзнавчої науки в Україні, адже вони стали не лише носіями важливих даних, а й важливими учасниками збереження національної пам'яті. Хоча їхні основні функції були зумовлені потребами імперського управління, статистичні органи в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. мали значну роль у накопиченні історико-краєзнавчого матеріалу, який пізніше став основою українського національного відродження.

Земська статистика в Україні виникла в другій половині XIX ст. як відповідь на практичну необхідність отримання інформації про економічний стан населення. При цьому статистичні дослідження, проведені земствами, були направлені на різні аспекти розвитку суспільства. Органи земської статистики мали надзвичайно велике значення для затвердження статистики як знаряддя соціального пізнання, розробки найбільш раціональних прийомів статистичної роботи. Величезний матеріал, що збирався та розроблявся земськими статистиками протягом десятиліть, виявився надійною фактичною основою для глибоких досліджень економіки пореформених українських губерній.

Формування земств як органів місцевого самоврядування в Україні було викликано процесом реформуванням усіх сфер суспільства у 60 – 70-х рр. XIX ст., як логічне продовження селянської реформи 1861 р. Поява цих органів у 1864 р. мала на меті приведення системи управління місцевим господарством у відповідність із потребами розвитку економіки, соціальної сфери та адміністративного устрою [392]. Земства стали важливим інструментом децентралізації влади, забезпечуючи більш ефективне вирішення місцевих питань освіти, медицини, будівництва доріг та інших суспільних потреб. Таким чином, були запроваджені представницькі органи земського самоврядування – земські збори та земські управи губерньського та повітового рівня. У законодавчих актах було закріплено основні засади, на яких ґрунтувалося формування та функціонування новоутворених органів місцевого самоврядування. До ключових

принципів належали всестановість, що передбачала залучення до діяльності земств представників різних суспільних верств, незалежність від державної адміністрації, виборність і періодична змінюваність посадових осіб, а також відкритість і публічність їхньої діяльності [451, с. 8].

Формування складу земських органів відбувалося за специфічною процедурою, що включала певні обмеження. Так, участь у виборах мали право брати лише чоловіки, які досягли 25-річного віку, за умови відповідності майновому або освітньому цензу. Як наслідок, більшість обраних членів земств становили представники дворянсько-землевласницької верстви, що обумовлювало спрямованість їхньої діяльності переважно на вирішення господарських та культурно-освітніх питань місцевого значення.

Діяльність земств охоплювала не лише вирішення питань місцевого самоврядування, а й виконання державних розпоряджень, забезпечення організації суспільного життя населення та підготовку звітності про стан соціально-економічного розвитку українських губерній [550, с. 99]. Одним із ключових аспектів функціонування земств, як органів самоврядування була їхня фінансова спроможність, що значною мірою залежала від місцевих податкових надходжень. Розмір податків встановлювався на основі оцінки нерухомого майна та його прибутковості, для коректного визначення якого необхідно було здійснювати ґрунтовні статистичні дослідження, що, у свою чергу, сприяло становленню земської статистичної служби.

Статистичні обстеження соціально-економічного стану населення України стали проводитися земствами з початку 70-х років XIX ст. і здійснювалися переважно силами самих земських управ. Однак із середини 70-х років у більшості губерній почали створюватися спеціалізовані статистичні бюро, що сприяло вдосконаленню методів збору, аналізу та узагальнення інформації. В Україні впровадження земських статистичних установ відбувалося поступово і нерівномірно: спершу у Чернігівській (1876 р.), згодом у Харківській (1880 р.), Полтавській і Херсонській (1882 р.), Катеринославській (1883 р.),

Таврійській (1884 р.), а пізніше – у Волинській, Київській та Подільській губерніях (1911 р.) [463, с. 132].

На початковому етапі свого існування земська статистика мала переважно фінансовий характер, виконуючи функцію оцінки економічного стану населення. Однак згодом її завдання суттєво розширилися. Земські статистичні органи почали системно аналізувати економічні процеси в губерніях, збираючи дані про соціально-демографічний склад населення, стан сільського господарства, промисловість і рівень добробуту українців. Завдяки цьому земська статистика перетворилася на важливий інструмент дослідження економічного життя та соціального розвитку України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Незважаючи на певні виклики, пов'язаними із узгодженням фінансування та організацією діяльності, земства змогли сформувати ефективну систему статистичних досліджень і водночас стати важливими осередками громадсько-політичного та культурного розвитку. Статистичні дослідження, проведені земствами, охоплювали різні сфери життя населення. Органи земської статистики зробили чималий внесок для затвердження статистики як знаряддя соціального пізнання, займались розробкою інструментарію та практичних методів збору та обробки статистичної інформації.

Величезний матеріал, зібраний земськими статистиками, дає інформацію для глибоких досліджень різних аспектів розвитку пореформених українських губерній. Для розуміння місця земських статистичних бюро у системі статистичної служби в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. варто зазначити, що в цей час вже виокремилось три напрями розвитку практичної статистики: державно-адміністративна, відомча і земська. Якщо, державно-адміністративна статистика, що, як зазначалось, була представлена Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, займалася питаннями населення, господарської діяльності, і, перш за все, сільським господарством [504, с. 22].

Наділене офіційним законодавством широким колом обов'язків з налагодження культурно-господарського життя в регіонах, земства з моменту

свого утворення зіткнулися з проблемою відсутності повної та точної інформаційної бази для забезпечення власної діяльності. Окрім цього, згідно з правовою основою свого заснування, важливим завданням земських установ стало самостійне забезпечення фінансової стабільності земства через формування повноцінних кошторисів земських прибутків і витрат. «Положення про губернські та повітові земські установи» 1864 р. поклало функцію підготовки губернського та повітових кошторисів відповідно на губернську та повітові земські управи [400, с. 412].

Перші земські збори доручили управам невідкладно зайнятися ретельним обліком і належною оцінкою нерухомого майна. Їхня неспроможність забезпечити інформаційну підтримку земських установ спричинила необхідність членів земських управ стати першопрохідцями оціночно-статистичних робіт у регіоні.

90-і рр. XIX ст. стали порівняно новим етапом у розвитку статистичної справи в Україні. Це пояснювалося тим, що, по-перше, до 1893 р. не було видано жодних спеціальних державних законодавчих актів, які б регламентували діяльність земських статистичних закладів. Тому в цей час роль упорядника земської статистики відігравали губернські земські збори. Але вже після 1893 р. уряд розпочав законодавчо регламентувати діяльність земської статистики. 8 червня 1893 р. урядом були затверджені «Правила оцінки нерухомого майна для оподаткування земськими зборами», які суттєво вплинули на діяльність земських статистичних органів. Відповідно до цього нормативного акта, вже існуючі земські статистичні установи отримали нові завдання, зокрема визначення прибутковості нерухомого майна, що стало важливим аспектом проведення оцінних робіт у межах фіскальної політики земств. Окрім цього, було започатковано створення нових оціночно-статистичних закладів, які перебували під наглядом державних структур, зокрема оціночних комісій. Відповідальність за організацію, відкриття та фінансування цих установ покладалася безпосередньо на земства, що підтверджувало їхню ключову роль у здійсненні місцевого самоврядування та управлінні фінансовими ресурсами на місцях [511].

Варто зазначити і те, що земська статистика являла собою результат значної підготовчої роботи, яка проводилася дослідниками соціально-економічного життя країни ще в 30 – 40-х рр. XIX ст. [442, с. 148]. Крім того, до відкриття земських установ існувала вже згадувана урядова статистика, у вигляді губернських статистичних комітетів, що збирали необхідні для адміністрації відомості про окремі галузі народного господарства. Але урядова статистика, по-перше, не повідомляла даних для визначення вартості об'єктів земського оподаткування, а, по-друге, її дані були не тільки не повними, але й могли бути неточними. Так, урядові губернські статистичні комітети, не досліджуючи землеволодіння по окремих ділянках земель, які належали тому або іншому власнику, обмежувалися вивченням окремих територій повітів (так званих «дач»). Відповідно до встановленого порядку, кожна волость надавала губернському статистичному комітету відомості за шістьма основними таблицями, які охоплювали широкий спектр демографічних, економічних та господарських показників. Зокрема, до них входили дані про кількість дворів і мешканців у поселеннях за станами, чисельність населення за віросповіданням, кількість худоби, кількість будівель (окрім церков) у міських поселеннях, кількість фабрик і заводів у волості, а також чисельність ремісників у містах.

Особливістю цього підходу було прагнення до всеосяжного збору інформації, що сприяло створенню докладних статистичних описів. Однак структура звітності передбачала велику кількість рубрик та деталізованих категорій, що призводило до значного обсягу підсумкових документів. Такий формат дозволяв формувати ґрунтовні узагальнені відомості про господарське і соціальне становище, хоча міг мати певні труднощі у використанні для поточних аналітичних потреб [436, с. 49]. Така статистична програма була універсальною для всієї держави і не завжди враховувала специфіки губерній України. Це відрізняло урядову статистику від земської статистичної служби, яка орієнтувалася на більш оперативні та практично спрямовані дані, необхідні для прийняття рішень на місцевому рівні. Проте, урядові та земські статистичні заклади мали і спільні риси, наприклад, залежність діяльності обох видів статистики від бюрократизму, який

панував у органах як влади офіційної так і самоврядування. Схожі тенденції стосовно співіснування між земською та урядовою статистикою простежувались всією територією, де вони були створені.

Як стверджував економіста та громадського діяча, О. Пешехонов, у своїй праці «Криза земської статистики»: «важливою причиною недостатньої уваги з боку земців до дійсних потреб статистичної справи є посилення бюрократичних та станових тенденцій в земському середовищі – тенденцій, які є протилежними духу й складу земсько-статистичної організації. Деякі земські діячі застосовують багато зусиль, аби перетворити бюро на канцелярії та викорінити в статистиках ідеї і погляди, які їм не подобаються» [512, с. 187].

Проте в Україні, на ґрунті земської статистичної справи, сформувались унікальні умови для проведення історичних і краєзнавчих досліджень. За словами Ф. Щербини, «до статистики тягнулась бунтівнича інтелігенція, ті, хто зле уживався з існуючими тяжкими порядками, кого нудили несправедливість і сваволя...» [567, с. 273].

У сучасному дослідженні Г. Ліневича «Статистичні дослідження земств для наукового забезпечення розвитку сільського господарства на українських землях (друга половина XIX ст. – 1918 р.)» [485] простежується еволюція земських статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Від початкового обліку демографічних та економічних даних вони перейшли до комплексного аналізу соціально-економічного розвитку, вдосконалюючи методи оцінювання землекористування, добробуту населення, продуктивності сільського господарства та промисловості, що сприяло формуванню науково обґрунтованого підходу до управління суспільно-економічними процесами. Окрім господарської сфери, земські статистичні органи України активно досліджували соціальні аспекти – рівень освіти, охорону здоров'я та зайнятість населення. Це дозволило використовувати статистичні дані не лише для оцінки поточного стану економіки, а й для прогнозування її розвитку, що перетворило земську статистичну службу на науково-аналітичний інструмент для прийняття управлінських рішень.

Перші роки роботи земських органів характеризувались емпіричним дослідженням природних умов і господарської діяльності. У різних губерніях, таких як Чернігівська, Полтавська, Херсонська та Харківська, земства детально вивчали системи землекористування, врожайність сільськогосподарських культур та природно-географічні умови. Цей етап став базовим для краєзнавчих досліджень, адже він допоміг визначити ключові фактори, що впливали на економічний розвиток України та формували аграрну політику. Зібрані дані дозволили земствам створити перші детальні господарські карти регіонів, розподілу місцевого промисловості, сільського господарства та аграрних зон. Ці дослідження створили основу для більш детального вивчення історії України, оскільки дали уявлення про економічні та соціальні процеси на місцевому рівні.

Діяльність земських статистичних органів відіграла вагомую роль у становленні історико-краєзнавчих досліджень в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Від початкового етапу збору інформації про природні умови, господарську діяльність і демографічні процеси земства поступово перейшли до комплексного аналізу соціально-економічного розвитку України. Результатом цієї роботи стали детальні описи адміністративно-територіального устрою, етнографічних особливостей, економічних зв'язків та історичних змін у структурі землекористування українських губерній. Завдяки земським статистичним звітам сформувалася документальна база для вивчення господарської та соціальної історії українських губерній України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Вже на початку 1880-х рр. статистичним відділом при Харківській губернській земській управі було видано серію випусків, які характеризували стан землеволодіння і землекористування в губернії. Публікації мали не лише економічне значення, а й соціально-політичне, адже порушували гострі та вкрай важливі для українського селянства питання, зокрема проблему малоземелля, низького рівня життя, майнового розшарування населення тощо. Харківське земство було не єдиним, що публікувало такі матеріали. Наприклад, велике значення для поширення краєзнавчого руху в Херсонській губернії мало запровадження інституту постійних кореспондентів статистичного відділення. На

початку 1888 р. загальна кількість кореспондентів складала 187 осіб, серед яких були місцеві землевласники (30%), вчителі (29%), священники (14%), селяни (7%) тощо [492, с. 120]. Вони мали сприяти розвитку земської статистики і місцевих досліджень у цілому. Деякі з них надсилали цікаві спостереження з народного побуту та господарства.

Земські установи в Україні виконували дві ключові функції у формуванні інформаційного простору та розвитку громадянського суспільства. По-перше, вони виступали як механізм репрезентації соціально-економічних інтересів різних суспільних верств, акумулюючи та оприлюднюючи дані про актуальні проблеми розвитку України в другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема питання аграрного устрою, промислового потенціалу, рівня життя населення тощо. Це сприяло не лише поширенню об'єктивної інформації, а й створенню передумов для обґрунтованої соціально-економічної політики земств на місцевому рівні [487, с. 35].

По-друге, земства відігравали важливу роль у процесах суспільної консолідації та формуванні громадської думки. Обмін інформацією між земствами різних губерній України сприяв утворенню спільного інформаційного поля, що допомагало цим органам самоусвідомлювати себе як впливову суспільну силу. Публікація статистичних і аналітичних матеріалів, обговорення ключових соціальних питань, ініціювання громадських дискусій сприяли посиленню ролі земств як центрів суспільного впливу. Крім того, відкритий доступ до матеріалів їхньої діяльності сприяв залученню загальнодержавної преси до висвітлення земських ініціатив, що не лише підвищувало рівень публічності цих органів, а й розширювало суспільний резонанс їхніх рішень [407].

Отже, висвітлення процесу організації земської статистичної служби в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. показало, що формування земських статистичних органів відіграло важливу роль у розвитку системи місцевого самоврядування та становленні наукових підходів до збору й аналізу історико-краєзнавчих та соціально-економічних даних. Земські статистичні органи розвивалися від невеликих управлінських структур, які виконували переважно

фіскальні функції, до потужних аналітичних центрів, що займалися всебічним дослідженням культурного, господарського й соціального життя українських губерній. Їхня діяльність забезпечувала земства необхідною інформацією для прийняття управлінських рішень, сприяла обґрунтованому плануванню місцевого розвитку та формуванню громадської думки.

Зібраний земськими статистичними органами матеріал дає змогу глибше дослідити розвиток пореформених українських губерній, зрозуміти економічні та соціальні процеси, що визначали їхній поступ. Завдяки земським статистикам сформувалася унікальна система локального дослідження територій, що заклала основи для подальших історико-краєзнавчих і соціально-економічних досліджень України.

Земські статистичні бюро та відділення активно досліджували аграрний сектор, демографічні процеси, стан промисловості, рівень освіти та добробут населення. Земські статистики використовували прогресивні методи збору та обробки даних, що дозволяло їм не лише фіксувати поточний стан регіонів, але й прогнозувати подальший розвиток економіки та суспільства. Окрім того, на основі їхніх досліджень були створені перші комплексні статистичні описи, які не лише слугували джерелом для прийняття господарських рішень, а й стали базою для історико-краєзнавчих досліджень в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

3.2. Чернігівський тип статистики в історико-краєзнавчих дослідженнях земських статистичних установ

Земської статистична відіграла важливу роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень України в другій половині XIX – на початку XX ст., які базувалися на комплексному підході до збору та аналізу статистичних даних. Українські земські статистики зробили вагомий внесок у вдосконалення методів збору інформації, адаптуючи як емпіричні, так і теоретичні засади статистичної

науки до потреб комплексних історико-краєзнавчих та соціально-економічних досліджень українських губерній.

В Україні, починаючи з другої половини XIX ст., сформувався особливий тип земської статистики, що зумовлювався прагненням українських земств не лише забезпечити адміністративні органи необхідною інформацією, а й створити науково обґрунтовану систему дослідження соціально-економічного розвитку губерній. Так, у 1876 р. одночасно розпочали свою діяльність земські статистичні бюро Чернігівської та Московської губерній. Саме їхня робота дала підстави для виокремлення двох різних типів земських статистичних досліджень – московського та чернігівського, що відповідали особливостям місцевого економічного розвитку [492, с. 120].

Чернігівський тип земської статистики, який набув поширення серед земських статистичних органів українських губерній у другій половині XIX ст., органічно відображав особливості соціально-економічного розвитку України, де ключову роль відігравало сільське господарство. Чернігівський тип статистичних обстежень протиставлявся московському – який фокусувався на дослідженні трудових ресурсів, економічних процесів фабрично-заводської промисловості, товарного обміну, ринкових відносин та фінансових потоків. Від самого зародження земської статистичної служби ці два напрями знайшли відображення у наукових працях і теоретичних розробках другої половини XIX ст., формуючи методологічні підходи до збору, аналізу та інтерпретації статистичних даних. Так, Ю. Янсон у праці «Теорія статистики» 1887 р., аналізуючи організацію земської статистичної служби, вже відокремлював два напрями її розвитку і підсумовував, що московський тип статистики зводився до обрахунку – «людей», а чернігівський – «землі» [568]. З цією думкою можна погодитись, оскільки московська школа статистики, розвинута під керівництвом В. Орлова та його учнів, орієнтувалася більше на аналіз економічних взаємозв'язків між підприємствами, зайнятістю робітничого класу, рівнем заробітної плати, міграційними процесами та фінансовими операціями. Центральною метою такого підходу було отримання

максимально точних даних про рух капіталу, товарообіг, прибутковість підприємств і соціально-економічне становище міського населення.

На відміну від цього, чернігівський тип земської статистичної служби України мав на меті вивчення сільськогосподарського виробництва, земельних ресурсів, аграрних відносин та соціально-економічного становища селян. Важливим аспектом цієї школи було дослідження природно-географічних умов, класифікація ґрунтів, рівень продуктивності землеробства, орендних відносин та системи землекористування. У межах чернігівської статистичної традиції проводилися детальні обстеження аграрних господарств, що включали аналіз структури посівних площ, ефективності використання земель, динаміки врожайності, стану сільськогосподарської техніки та доступу селян до ринку [485].

Чернігівський тип земської статистики став ключовим для України не лише з точки зору економічного аналізу, а й як основа для історико-краєзнавчих досліджень, що сприяли ґрунтовному вивченню соціально-економічного та культурного розвитку українських губерній. Зібрані статистичними бюро матеріали охоплювали широке коло питань: від історичних змін у землеволодінні до особливостей побуту селянських громад, що дозволяло простежити еволюцію суспільних відносин та господарських практик. Завдяки ретельному опису природно-географічних умов, класифікації ґрунтів, аналізу історичних форм землекористування та господарювання, чернігівський тип статистики заклав фундамент для подальших краєзнавчих і демографічних досліджень. Результати земських обстежень не лише слугували основою для розробки реформ і аграрної політики, але й формували історичне уявлення про зміни в українському суспільстві протягом другої половини XIX – початку XX ст. Опубліковані праці статистичних відділів містили унікальні фактичні матеріали, які стали джерельною базою для істориків, етнографів та дослідників української традиційної культури. Саме завдяки тісному зв'язку з реаліями повсякденного життя українського села кінця XIX – початку XX ст. чернігівський тип статистики набув поширення серед земських статистичних установ України. Його методи дозволяли не лише оцінювати економічний стан, а й глибоко аналізувати соціальну структуру

сільських громад, історичні форми землекористування та побутові умови населення.

По-перше, це проявляється у тому, що земські статистичні органи України зосереджували увагу на комплексних дослідженнях аграрного життя: вивчали землеволодіння, врожайність, системи господарювання, демографічний склад сільського населення та рівень його добробуту. По-друге, вони активно займалися соціальними та етнографічними аспектами, такими як майнове розшарування селян, забезпеченість землею, рівень освіти, традиційні промисли та умови проживання, що робило їхню діяльність близькою до краєзнавчих та історико-етнографічних досліджень. По-третє, зібрані матеріали відігравали важливу роль не тільки у фінансовій політиці земств (оподаткуванні, місцевих бюджетах), а й у формуванні загального уявлення про розвиток українського села.

Таким чином, специфіка досліджень українських земських статистичних органів чітко відповідала чернігівському типу обстежень, де головну роль відігравали дослідження аграрного сектора та соціально-економічного становища селян. Це суттєво відрізняло їх від московської статистики, зорієнтованої на промисловість, фінансові потоки та аналіз трудових ресурсів.

Ключову роль у формуванні методологічної основи статистичних обстежень чернігівського типу в Україні відіграли діячі Чернігівського статистичного відділення Чернігівської земської управи: П. Червінський, П. Шликевич, В. Варзар та О. Русов. Процес складання програм для проведення обстежень передбачав ретельне вивчення попереднього досвіду інших земських статистичних установ та державних статистичних комітетів, зокрема програм збору відомостей про сільське господарство і промисловість, запропонованих Північно-Західним і Південно-Західним відділами російського географічного товариства [518]. Важливу роль у розробці методології Чернігівського статистичного відділення відіграли праці М. Зібера [462], який запропонував систему показників, що лягла в основу балансового методу та методу групування. Основним методом збору даних став експедиційний спосіб – особисті роз'їзди статистиків, які проводили спостереження та опитування безпосередньо на місцях,

що дозволило здійснювати детальні обстеження окремих територіальних одиниць (дач), забезпечуючи глибоку деталізацію інформації про землю, її використання та економічні аспекти селянського життя. Саме через цей підхід земська статистика в Чернігівській губернії отримала назву «територіального», а сам методологічний підхід закріпився під назвою «чернігівського» типу. Результати перших досліджень містили розгорнуті описи землеволодіння, промислів, кліматичних умов, соціальної структури населення та інших аспектів сільськогосподарського життя. Численні публікації, підготовлені за результатами цих обстежень, стали важливим теоретико-методологічним і практичним орієнтиром для дослідницької діяльності інших земських статистичних бюро в Україні [564; 345; 346; 536].

Формування чернігівського типу статистики в Херсонському земському статистичному бюро губернії було зумовлене методологічними засадами, запозиченими з Чернігівського земства, а також діяльністю видатних статистиків, серед яких ключову роль відігравав основоположник чернігівського типу, О. Русов. Від початку діяльності в 1882 р. херсонські статистики запозичили колегіальну організаційну модель та територіальний підхід до обстежень, які раніше впроваджувалися в Чернігівському земстві. Разом із О. Русовим у роботі установи брали участь: економіст і статистик, А. Бориневич; видатний український письменник, етнограф-фольклорист, Б. Грінченко; український історик, земський і громадський діяч Л. Падалка [492, с. 121].

Основним напрямом діяльності Херсонського земського статистичного відділення стало фронтальне обстеження всіх повітів Херсонської губернії, результатом якого стало шеститомне видання «Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії» [344]. Дослідження поєднувало економічний, демографічний та історико-краєзнавчий аналіз, включало вивчення землеволодіння, аграрних систем, соціальної стратифікації селянства, побутових умов та етнографічних особливостей населення. Однією з рис херсонської земської статистики стало активне використання історичних джерел, архівних документів та етнографічних матеріалів, що поглиблювало історико-краєзнавчу складову статистичних праць. Характерною ознакою роботи відділення була класифікація земель за

продуктивністю, визначення рівня забезпеченості селян земельними угіддями, аналіз господарських процесів та оцінка природних ресурсів регіону. Усе це відповідало ключовим принципам чернігівського типу статистики, зосередженого на комплексному аналізі землеробства, соціального становища населення та історичних умов його розвитку.

За подібним прикладом відбувалась і розбудова Катеринославської земської статистичної служби, коли до Катеринославській губернії для розробки нової системи оціночної статистики в 1896 р. губернські земські збори запросили відомого статистика І. Авдєєва, який, маючи досвід роботи у Херсоні, надав розгорнуту консультацію щодо можливих методів організації робіт [372, с. 312]. Він визначив два основні підходи: статистико-економічний та територіальний. Останній, застосований у Чернігівському та Херсонському земствах, був визначений І. Авдєєвим, як більш ефективний завдяки своїй простоті та нижчим витратам. Після обговорення було ухвалено рішення запровадити саме цей метод, враховуючи позитивний досвід Херсонського земства.

Всі статистичні роботи в Катеринославському земському статистичному бюро мали здійснюватися безпосередньо на місцях, керівництво процесом передавалося повітовим оціночним комісіям та управам, а організація та обробка даних зосереджувалися на рівні губернської земської управи. Перед початком польових досліджень передбачалося здійснити попередній відбір необхідних даних з адміністративних установ, згруповані за господарсько-економічною однорідністю [356, с. 121]. Застосування чернігівського підходу в Катеринославській губернії стало ще одним підтвердженням того, що українські земства обрали власну модель статистичних досліджень, зорієнтовану на комплексний аналіз соціально-економічних процесів і використання як емпіричних, так і документальних джерел для отримання максимально об'єктивної інформації.

У межах академічної теорії статистики в другій половині XIX – на початку XX ст. розрізняли два основних джерела даних: первинну та вторинну статистику. Первинна статистика включала безпосереднє спостереження й опитування, що

вважалося основним методом отримання інформації про соціально-економічні явища. Вторинна статистика ґрунтувалася на використанні і впровадженні у аналіз документованих джерел, таких як промислова і адміністративна звітність та інші офіційні документи.

На відміну від академічної статистики, яка розглядала призначення земських статистичних бюро, виключно у дослідженнях первинної статистики, українські земські статистики поєднували обидва підходи, що дозволяло отримати більш комплексне уявлення про історичний, краєзнавчий та соціально-економічний розвиток України другої половини XIX – початку XX ст. Видатні українські статистики, зокрема В. Варзар, О. Русов і Ф. Щербина, активно застосовували не лише методи спостереження та опитування, але й аналіз офіційної документації, що велась у волосних правліннях, земських установах, земельних комітетах і нотаріальних конторах [500, с. 72]. Це дозволяло отримати деталізовані дані про історію, демографію, аграрний сектор, промисловість та торгівлю.

Тож, разом із чернігівським типом обстежень, відмінність українських земських статистичних досліджень була й в орієнтації на глибоку, всебічну наукову розробку кожної сфери суспільного життя України. Це може пояснюватись специфічними умовами діяльності, коли у зв'язку з відсутністю систематичних державних досліджень, земства отримали можливість організувати ретельний збір даних на місцях. Вони залучали широкий спектр джерел, комбінуючи методи опитування, безпосереднього спостереження та аналізу наявної офіційної документації та наукової літератури.

Так, статистичне бюро при земській управі Таврійської губернії під керівництвом К. Вернера здійснило одне з наймасштабніших статистичних досліджень другої половини XIX ст. в Україні. Протягом 1884–1887 рр. було проведено подвірний перепис усіх повітів губернії, який став основою для фундаментального видання «Збірник статистичних відомостей по Таврійській губернії» [358–363]. Дослідження охопило ключові аспекти соціально-економічного розвитку регіону, зокрема територіальну організацію, демографічні показники, землеволодіння, аграрну економіку, промисловість і торгівлю. У

подальшій діяльності бюро було видано «Пам'ятну книжку Таврійської губернії» за 1889 р. [355], яка узагальнювала результати подвірного перепису, доповнюючи їх даними з офіційних джерел, зокрема Центрального статистичного комітету, Департаменту землеробства і сільської промисловості, торговельних оглядів, статистичних збірників шляхів сполучення та інших відомств. «Пам'ятна книжка Таврійської губернії» видана земським статистичним бюро відзначається, перш за все, комплексним аналізом економічного та соціального становища на основі переписів та залучення наявної офіційної документації та наукових досліджень Таврійської губернії. У передмові до видання зазначалося: «Пропонований IX том «Збірника статистичних відомостей» завершує розробку і публікацію даних, отриманих у 1884–1887 рр. шляхом подвірного перепису. У цьому ж томі згруповані й більш детально опрацьовані матеріали, вилучені з офіційних статистичних видань і деяких праць, малодоступних для широкої публіки. Цей значний обсяг матеріалу дозволив нам торкнутися і розробити такі питання, які земська статистика раніше зовсім не охоплювала, але які є необхідними для повнішого уявлення про продуктивні сили губернії та її населення. Тому ми назвали нашу працю не підсумки статистичних досліджень, а «Пам'ятна книжка Таврійської губернії» [355, с. 6].

Структура «Пам'ятної книжки Таврійської губернії» цілком відповідала чернігівському типу статистичних обстежень і включала такі розділи: територіальна статистика, демографічні характеристики, землеволодіння і землекористування, аграрна економіка, промисловість, торгівля та громадське господарство. Особливістю роботи стало активне залучення до дослідження сторонніх фахівців: В. Іванов підготував розділ про клімат, А. Павлінов дослідив виноградарство та виноробство. Додатки містили розгорнуті статистичні таблиці та алфавітний список населених пунктів губернії. Методологічні засади досліджень Таврійського бюро значною мірою базувалися на принципах чернігівської школи земської статистики. Проведений подвірний перепис, орієнтація на глибокий аналіз аграрного сектору, увага до етнографічних та соціально-економічних аспектів

сільського населення, використання історичних матеріалів – усе це засвідчувало застосування підходів, закладених у Чернігівському земстві.

Полтавське земське статистичне бюро, засноване з ініціативи Полтавської губернської земської управи у 1882 р., на початковому етапі функціонувало як типова адміністративна установа з обмеженим штатом. Його структура передбачала наявність завідувача, чотирьох статистиків із помічниками та двох рахівників. Проте, з розширенням масштабів статистичних досліджень та зростанням їхньої важливості, бюро поступово перетворилося на потужний аналітичний центр. На початку ХХ ст. чисельність його постійного штату зросла до 50 осіб, які працювали у спеціалізованих відділах, зокрема відділі оціночних робіт, подвірного перепису та поточної статистики. Крім того, для забезпечення діяльності бюро на місцевому рівні залучалися понад 400 тимчасових реєстраторів і 844 кореспонденти, що значно розширювало можливості збору та аналізу статистичних даних [490, с. 127]. Ця трансформація засвідчувала суттєві зміни у функціональному призначенні Полтавського земського статистичного бюро, яке з технічної установи поступово перетворилося на науковий центр краєзнавчих та історичних досліджень. Його діяльність вийшла за межі суто статистичного обліку та складання звітності, охоплюючи комплексне вивчення соціально-економічних, культурних та історичних аспектів Полтавщини. Керівниками бюро у різні роки були видатні діячі української статистичної науки, зокрема О. Русов та Г. Ротмістров, які відіграли ключову роль у розвитку статистичних методів і розширенні напрямів досліджень. Завдяки їхній науковій ініціативі бюро стало не лише центром збору та аналізу даних, а й важливим інтелектуальним осередком, що сприяв розвитку краєзнавчих досліджень і статистичної науки в Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

До здобутків бюро відноситься видання «Зведеного збірника з опису Полтавської губернії за 1882–1889 рр.», ґрунтовної науково-статистичної праці, що містила комплексну інформацію про географічні, демографічні та економічні особливості Полтавської губернії [367]. Аналіз змістового наповнення видання дозволяє дійти висновку, що його структура та методологічні підходи відповідають

характеристикам чернігівського типу земської статистики. Збірник включає розгорнуті розділи, присвячені географічному опису регіону, аналізу соціально-демографічних процесів, особливостям землекористування, а також економічним і соціальним аспектам сільськогосподарської діяльності. Значна увага зосереджена на дослідженні землеволодіння, динаміки цін на землю, умов її оренди та продажу, що свідчить про чітке дотримання методології аграрно-економічного аналізу, притаманного чернігівському типу земської статистики. Важливим є й той факт, що серед укладачів видання був О. Русов, який власне відіграв ключову роль у становленні цього підходу до статистичних досліджень в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Не менш важливими є історико-краєзнавчі матеріали, розміщені у виданні: історичні аспекти заселення губернії, етнографічні матеріали, опис природно-географічних умов, що свідчать про прагнення бюро не лише зібрати статистичні дані, а й здійснити комплексний історико-краєзнавчий аналіз Полтавської губернії.

Необхідність створення ефективної земської статистичної служби для комплексного обстеження Харківської губернії постала ще в перші роки діяльності Харківського губернського земства. Воно констатувало значні проблеми в системі оподаткування земель: податки стягувалися хаотично, без належної оцінки, через що значні площі залишалися необкладеними, тоді як на інші землі податкове навантаження було завищене [466, с. 93].

У відповідь на ці виклики земські статистичні дослідження, здійснені оціночно-статистичним відділом Харківської губернської земської управи у Харківській губернії з другої половини XIX – початку XX ст. набули системного характеру. Важливим результатом цієї роботи стали регулярні випуски «Статистичного щорічника», що виходили в 1906–1918 рр. [381]. Основною рисою цих видань була систематизація даних, що охоплювали ключові показники розвитку аграрного сектору та ринкової економіки. У випусках публікувалися комплексні дослідження врожайності хлібних і кормових культур, змін у землеволодінні, динаміки орендних і продажних цін на землю, а також вартості худоби. У «Статистичному щорічнику» 1913 р. [381] увагу було приділено аналізу

базарних цін на сільськогосподарську продукцію, що свідчило про зростаючу увагу до механізмів ринкового регулювання та економічного життя регіону.

Оціночно-статистичне відділення Харківської губернської земської управи, будучи частиною загальноукраїнської системи земської статистики, методологічно тяжіли до чернігівського типу. Це виявлялося в пріоритетності досліджень земельного фонду, його класифікації та оцінки, що було характерним для земських статистичних бюро України. Водночас, не можна заперечувати, що у збірниках простежується вплив московського типу статистики, особливо у сфері ринкових досліджень, динаміки товарного виробництва та фінансових потоків. Харківська губернія, як один із найбільших промислових центрів України, поєднувала обидва підходи, однак у загальному аналітичному підході переважав чернігівський напрям, що було зумовлено провідною роллю сільського господарства у соціально-економічній структурі регіону.

У Київській, Подільській та Волинській губерніях земства як органи самоврядування були запроваджені з певними обмеженнями у 1904 р. відповідно до «Положення про управління земським господарством у дев'яти західних губерніях» від 2 квітня 1903 р. [389], а остаточне поширення земських реформ на ці території відбулося згідно з указом Сенату від 14 березня 1911 р. [393]. Тому, утворені на базі губернських земських управ, оціночно-статистичні відділи та бюро Київської, Волинської та Подільської губерній розгорнули активну дослідницьку діяльність тільки на початку XX ст. Основним напрямом утворених відділень була оцінка земельного майна, збирання статистико-економічних відомостей та аналіз поточної статистики. Відділи зосереджувалися на вивченні землеволодіння, урожайності, господарських структур та соціально-економічних процесів у селянському середовищі.

Так, у Київській губернії фундаментальним виданням оціночно-статистичного відділу Київської земської управи був «Збірник статистичних відомостей по Київській губернії» [357], що містив дані про урожайність, соціально-економічний стан населення, дозволяючи аналізувати динаміку змін у сільському господарстві та рівень життя селян. У Подільській губернії ключовим

було дослідження статистика В. Фролова «Характеристика селянського господарства та земельного фонду Подільської губернії» [560], що охоплювало комплексний аналіз структури селянських господарств і розподілу земельного фонду. Статистичним бюро Волинської губернської земської управи здійснювалися регулярні поточні статистичні спостереження, зокрема були видані «Зведені матеріали з сільськогосподарської поточної статистики за 1910 – 1913 рр.» [366], що містили показники стану землеробства, врожайності, динаміку виробництва та економічну активність селянських господарств, дозволяючи простежити ключові тенденції в аграрному секторі Волині та оцінити ефективність місцевих моделей господарювання.

Оцінюючи методологічні підходи цих установ, можна стверджувати, що їхня діяльність ґрунтувалася на принципах чернігівського типу статистики. Основна увага зосереджувалася на дослідженні землеробства, соціально-економічного становища селян, класифікації земель та господарських структур. Описовий характер матеріалів, використання польових обстежень та комплексний аналіз аграрних процесів підтверджують спадковість методів, започаткованих Чернігівським губернським земством. Таким чином, статистичні установи Київської, Волинської та Подільської губерній продовжили традицію земського статистичного соціально-економічного аналізу, характерного для інших земств України в другій половині XIX – початку XX ст.

Взявши за основу класифікацію, запропоновану сучасним дослідником Г. Ліневичем [484], всю сукупність історико-краєзнавчих публікацій і статистичних досліджень, здійснених земськими статистичними органами України, можна систематизувати за такими категоріями:

1. Праці з описової статистики – дослідження, що містять узагальнені характеристики соціальної структури населення, економічного розвитку, демографічних тенденцій і культурних особливостей окремих повітів і губерній загалом.

2. Праці з поточної статистики – періодичні аналітичні огляди, присвячені аналізу змін у соціально-економічному становищі регіонів, динаміці рівня життя, зайнятості, міграційних процесів та розвитку місцевого самоврядування.

3. Матеріали губернських земських зборів – офіційні документи, що включають звіти, протоколи засідань, доповіді щодо управлінських рішень та перспектив краєзнавчих досліджень.

4. Узагальнювальні роботи та довідкові видання – праці, що висвітлюють методологічні аспекти соціально-економічних досліджень, містять комплексні історико-статистичні описи регіонів, а також ювілейні та пам'ятні видання.

5. Періодичні земські видання – регіональні газети, тижневики та щомісячники, що публікують актуальну інформацію щодо соціально-економічного становища населення, місцевих ініціатив та статистичних показників розвитку територій [484, с. 367].

Перша категорія досліджень представлена працями з описової статистики, що містять узагальнені характеристики населення, господарської діяльності, демографічних змін та культурних особливостей окремих повітів і губерній загалом. Саме завдяки цим дослідженням вдалося закласти фундамент для комплексного розуміння історико-краєзнавчого та соціально-економічного розвитку України другої половини XIX – початку XX ст., забезпечивши джерельний матеріал для подальших наукових досліджень.

Яскравим прикладом таких праць є результати перших земських статистичних досліджень у Чернігівському та Борзнянському повітах Чернігівської губернії. Вони були відображені у відповідних звітах: «Матеріали для оцінки земельних угідь, зібрані Чернігівським статистичним відділенням при губернській земській управі» 1877 р. [345] та «Матеріали для оцінки земельних угідь, зібрані експедиційним способом Статистичним відділенням при Чернігівській губернській земській управі» 1877 р. [347]. Вони засвідчують становлення в Україні чернігівського типу земської статистики, який відзначався ретельним описом економічних і соціальних характеристик досліджуваних територій та став взірцем для аналогічних досліджень в інших губерніях.

Особливу цінність становлять узагальнювальні праці видатних українських статистиків і економістів, що зробили значний внесок у розвиток методології земської статистики. Серед них – праця О. Русова, зокрема «Кілька висновків із статистичних праць по Чернігівській і Херсонській губерніях» 1888 р. [536]. Значний вклад зробив також історик Л. Падалка, автор досліджень «Основні моменти в господарському розвитку Херсонського краю» 1890 р. [509] та «Історичний нарис розвитку Херсонської земської сільськогосподарської статистики» 1890 р. [508]. Питання соціально-економічного становища селян розглядали Т. Осадчий у своїх працях «Щербаківська волость. Історико-етнографічний і господарсько-статистичний опис» 1891 р. [506] та «Селянське землеволодіння в Херсонській губернії» 1894 р. [505].

Друга категорія видань зародилася із поточної статистики, які дозволяли простежувати історичну динаміку розвитку сільського господарства, демографічні тенденції та соціально-економічні показники, коли після завершення описових статистичних обстежень земські установи зіткнулися з необхідністю здійснення регулярного моніторингу змін у соціально-економічному житті регіонів. Одним із перших детальних досліджень у цій категорії стала праця А. Бориневича «Минулий 1886/87 сільськогосподарський рік у Херсонській губернії» 1888 р. [416], що висвітлювала основні тенденції розвитку господарства та економіки Херсонщини. Важливими узагальненими дослідженнями, що містять цінну соціально-економічну інформацію стали щорічні статистичні огляди, що готувались за результатами одного року земськими статистичними органами. Так, одні з перших подібні збірники виходили в Полтавській губернії під назвою «Огляд сільського господарства в Полтавській губернії» [350; 351]. Видання цієї категорії, незважаючи на спільні методологічні підходи, відрізнялися за обсягом і деталізацією, що значною мірою залежало від фінансування. До цієї категорії відносимо, наприклад, «Збірник статистичних відомостей по Київській губернії» 1907 – 1909 рр. [357] та «Статистично-економічні огляди Херсонської губернії» 1908 р. [373; 374].

Видання поточної статистики надавали аналіз змін у економічному житті губерній: демографії, промисловості, сільському господарстві. У них досліджувалася зміни в структурі землеволодіння, рівень життя населення та особливості місцевої економіки. Такі статистичні збірники стали важливим джерелом інформації для подальших наукових досліджень та управлінських рішень. Вони дозволяли виявляти актуальні проблеми соціально-економічного розвитку губерній та пропонувати шляхи їхнього вирішення.

Третя категорія видань включає матеріали губернських і повітових земських зборів, що містять офіційні документи, звіти, протоколи засідань, доповіді щодо управлінських рішень та перспектив краєзнавчих досліджень. Ці джерела є важливими для вивчення історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні. Наприклад «Журнали засідань чергових Чернігівських губернських земських зборів» [342], або «Звіт про діяльність оцінювально-статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи» [354]. До цієї категорії відносимо також офіційні листування між земствами різних губерній та іншими установами для обміну досвідом та виданнями [34; 37; 38; 39].

До *четвертої* категорії джерел можна віднести узагальнювальні дослідження та довідкові публікації, що містять методологічні основи статистичних досліджень, загальні характеристики та результати роботи земських статистичних установ за певні періоди. Ці публікації не лише окреслювали принципи збирання й аналізу статистичних даних, а й сприяли розвитку наукових підходів у цій галузі.

Значним внеском у розвиток статистичної думки є анонімна стаття «Катеринославське земство і статистика» [455], опублікована в 1900 р. у катеринославському часописі «Дніпровський поголос». У ній аналізується специфіка діяльності земських установ у сфері статистики на початку XX ст. Автор наголошує на податкових проблемах, що змушували земства поглиблювати статистичні дослідження. Окремо підкреслено відсутність необхідних статистичних даних, що ускладнювало економічний розвиток регіону, а також

критикується скорочення статистичних програм у 1898 р., пропонуючи їхнє розширення для ефективнішого управління ресурсами [455, с. 50–51].

Серед праць, що узагальнюють досвід земської статистичної діяльності, варто відзначити роботу С. Велецького «Двадцять п'ять років діяльності земства у Полтавській губернії (1866–1892 рр.)». Це дослідження містить аналіз функціонування земських установ Полтавщини, їхню роль у дослідження господарства та соціальної сфери [423].

Суттєве значення для розвитку статистики мала праця українського економіста М. Зібера «Досвід програми збирання статистико-економічних даних». Це дослідження стало першим у своїй сфері, що класифікувало промислове виробництво за типами й розглядало вплив економічних процесів на соціальні групи. Його методологічні підходи мали вплив як на подальші дослідження в галузі соціально-економічної статистики, так і на історико-краєзнавчі студії, оскільки запропоновані ним принципи збору та систематизації даних дозволяли не лише аналізувати загальні економічні тенденції, а й виявляти локальні особливості життя населення [462].

У 1902 р. у виданні «Літературно-науковий вісник» була опублікована праця статистика Катеринославського статистичного бюро губернської земської управи, Ю. Павловського «Спостереження та враження земського статистика». Перебуваючи на початку ХХ ст. в експедиції селами Олександрівського повіту, автор записував свої спостереження, діалоги з місцевими жителями та загальні враження від дослідження українського селянства. «Олександрівський повіт, як і вся Катеринославщина, виключно степова країна. Це осередок славетного Запорожжя з батьком Великим Лугом. Понад степовими річками, що ледве лисніють вузькими стежечками води розкинулися великі села виключно українські, поміж ними окремими оазами порозкидані хутори заможних селян та Німців колоністів, що викупили більшу частину земель сього повіту», – так описував автор досліджувані села [507].

Ю. Павловський описує життя українців в селі, рівень освіти, а також сприйняття соціально-політичних змін. Автор відзначив, що його спостереження

можуть створити в читачів враження про високу національну свідомість серед селян, чого не очікували б від простих людей. Такі прояви української самосвідомості він спостерігав, переважно, серед заможних селян, які мали доступ до кращих умов життя та освіти, на відміну від тих, хто був біднішим. Автор описав, як серед найзаможніших селян можна було знайти окремі приклади глибокої національної самосвідомості та інтересу до долі свого народу. Проте, з іншого боку, він також згадує випадки, коли селяни, прагнули якнайшвидше асимілюватися з російською культурою, намагаючись стати «благородними» – хоча б за мовою спілкування. Загалом, не дивлячись на те, що прояви української самосвідомості серед селян ще була поодинокими, Ю. Павловський вважав, що це свідчить про початок національної активності, що надихалася зусиллями невеликої, але зростаючої інтелігенції [507, с. 6–7]. Історико-краєзнавча цінність цієї статті полягає у відображенні економічного і соціального стану українського селянства на початку ХХ ст. Автору вдалось зафіксувати унікальні звичаї, повсякденне життя і зміні соціальної структури та культурної самосвідомості місцевого населення. Такі спостереження допомогли статистику усвідомити глибину і значення національного відродження, що розвивалось в Україні, та його потенційний вплив на майбутнє розвитку українського суспільства [507, с. 6–7].

До *п'ятої* категорії джерел належать загальні періодичні видання земських статистичних установ, які відігравали важливу роль у поширенні результатів статистичних досліджень та інформуванні громадськості про соціально-економічні процеси регіону. Прикладом періодичних видань земських статистичних органів в Україні є «Земський збірник Чернігівської губернії», де наголошувалося на важливості збору статистичних даних [348] та висвітлювалися підсумки статистичних досліджень [387]. Сюди ж відносимо «Щорічник Полтавського губернського земства» [375–380], щомісячник «Збірник Херсонського земства» [364], «Статистичний щорічник» оціночно-статистичного відділення Харківської губернської земської управи [381], «Збірник статистичних відомостей по Таврійській губернії» [358–363].

Історико-краєзнавчі та соціально-економічні дослідження, що проводили земські статистичні органи в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., охоплювали широкий спектр тем і не обмежувалися лише п'ятьма основними категоріями. Зокрема, галузь кустарних промислів становила важливу частину народного господарства, що зумовило необхідність її системного аналізу. Одним із провідних дослідників кустарного виробництва був В. Варзар, який наголошував на важливості детального перепису господарств для розуміння економічного становища кустарів [422]. Разом з іншими фахівцями, такими як О. Русов, П. Червінський та Ф. Щербина, він розробляв методологію аналізу кустарної діяльності та класифікацію виробництв. В. Варзар відіграв ключову роль у формуванні промислової статистики, організувавши переписи 1900 р., 1908 р. і 1913 р. Його методологічні підходи заклали основу для подальшого розвитку статистичних досліджень. На XI з'їзді природознавців і лікарів він представив доповідь «Статистика фабрично-заводської промисловості», де вперше запропонував комплексний аналіз промисловості з урахуванням соціальних факторів. Спираючись на дані Чернігівського земського статистичного бюро, він визначив підприємство як економічну одиницю та запропонував його класифікацію. Це дослідження стало важливим кроком у розвитку статистики кустарних промислів [557].

Подвірні та господарські переписи в Україні стали важливим напрямом соціально-економічних досліджень земських статистичних органів. Переписи охоплювали дані про заняття населення, економічний і соціальний статус, землеволодіння, використання сільськогосподарської техніки, продуктивність земель та інші аспекти життя і господарської діяльності українців. У 1910 р. відбувся третій загальний земський перепис Полтавської губернії, у 1911–1912 рр. були описані три повіти Таврійської губернії, а в 1913 р. переписи проведено в Чернігівській і Харківській губерніях [501, с. 158].

У окремий напрям краєзнавчих та соціальних досліджень земських статистичних органів оформилася статистика народної освіти. Наприклад на Херсонщині земство активно розвивало цей напрям, зокрема, проводило

обстеження початкових шкіл (1872 р., 1886 р.), впроваджувало реєстрацію культурно-освітніх явищ (з 1891 р.), а також видавало щорічні огляди народної освіти (1892–1915 рр.). Місцеві дослідники, такі як М. Борисов, М. Чернявський, зробили важливий внесок у розробку методології розвитку народної освіти [493].

Земська санітарна статистика виникла з появою земських лікарень і займалася вивченням санітарних умов життя, захворюваності, народжуваності та смертності. Вона також досліджувала вплив соціально-економічних факторів, таких як розмір житла і рівень заможності, на здоров'я населення. Ф. Щербина запропонував картку подвірного санітарного обліку для аналізу цих даних, що включала інформацію про склад сім'ї, захворюваність, смертність і умови житла. На XI з'їзді природознавців і лікарів картка була прийнята за основу для санітарної статистики [500, с. 74].

Досягнення українських земських статистиків були на високому рівні, що дозволяло їм вносити інновації в статистичні дослідження. Вони не обмежувалися простим збором табличної інформації, а прагнули зробити статистику потужним інструментом для глибокого аналізу життя населення. Українські статистики активно брали участь у з'їздах, де представляли свої доповіді, обмінюючись досвідом та впроваджуючи нові методи. Їхні роботи виходили за межі традиційного емпіричного підходу, сприяючи розвитку статистики як наукової дисципліни для вивчення соціальних і економічних процесів.

У 1867 р. в Петербурзі був започаткований з'їзд природознавців та лікарів. На IX з'їзді була створена й підсекція «Статистика», до роботи якої запросили представників академічної, урядової та земської статистики [556]. Українські статистики активно брали участь у засіданнях, де обговорювали актуальні теми статистичної та краєзнавчої науки, зокрема виступили О. Русов з доповіддю «Як економізувати сили земських статистиків та полегшити їхню працю», Ф. Щербина – «Дослідження степових областей», «Бюджетна статистика», «Подвірні санітарні переписи», а також В. Варзар з темою «Статистика фабрично-заводської промисловості» [500, с. 71].

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що чернігівський тип земської статистики, що сформувався в Україні в другій половині XIX ст. набув поширення серед українських земських статистичних органів, органічно відображав особливості соціально-економічного розвитку України, де ключову роль відігравало сільське господарство. Цей тип земської статистики, характеризується комплексним підходом до аналізу соціально-економічних, культурних та історичних аспектів регіонального розвитку. Це показує, що українська земська статистична служба формувалась на засадах власної методології та зосереджується на детальному вивченні аграрних відносин, землеволодіння, життєвих умов селянства та культурної спадщини губерній, забезпечуючи таким чином джерельну базу для історико-краєзнавчих досліджень.

Матеріали, зібрані земськими статистичними органами, поділяються на кілька основних категорій: описову статистику з узагальненими соціальними і економічними даними, поточну статистику для відстеження динаміки економічного розвитку, офіційні документи, а також довідкові та узагальнювальні наукові праці і періодичні видання, які демонструють методологічні підходи і результати досліджень. Земські статистичні органи України активно розробляли комплексні підходи до вивчення економічного та соціального розвитку регіонів, що знайшло відображення й у різноманітних напрямках діяльності. Крім основних категорій статистичних досліджень, вони вивчали кустарне виробництво, народну освіту та санітарні умови, що сприяло розробці політик у цих сферах та покращенню життєвих умов населення. Така діяльність стала важливим фактором соціально-економічного планування та культурного розвитку України, виявляючи глибокий вплив статистики на різні аспекти громадського життя. Земські статистичні обстеження становлять вагомий внесок для досліджень української історії та краєзнавства, оскільки їхні дані сприяють реконструкції комплексної картини соціальних та культурних процесів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст.

3.3. Внесок українських земських статистиків у проведення історико-краєзнавчих досліджень

Для розуміння історико-краєзнавчої діяльності земських статистичних органів особливий інтерес становлять життя та творчість окремих особистостей, які безпосередньо впливали на розвиток земської статистики, адже їхня діяльність виходила далеко за межі суто адміністративних чи технічних завдань. Вони не лише ініціювали масштабний збір статистичних даних про соціально-економічний стан України, але й розробляли нові методологічні підходи до їхнього аналізу та інтерпретації. Завдяки їхнім зусиллям земська статистика перетворилася на важливий інструмент дослідження суспільних процесів, що дозволяло не просто фіксувати існуючий стан справ, а й виявляти структурні проблеми, прогнозувати тенденції розвитку та обґрунтовувати необхідність реформ. Діяльність земських статистиків була тісно пов'язана із українським національним відродженням другої половини XIX – початку XX ст., сприяючи утвердженню української ідентичності через дослідження демографічного складу населення, традиційних форм господарювання та народної культури, а через накопичення наукового матеріалу – і збереженню культурної спадщини.

Крім того, багато з цих діячів поєднували статистичну роботу з активною громадською та політичною діяльністю, розглядаючи зібрані дані як основу для вдосконалення місцевого самоврядування, впровадження соціальних реформ та захисту інтересів місцевого населення. Вони використовували результати досліджень для аргументації необхідності змін у сфері землеволодіння, податкової політики, розвитку освіти, медицини та покращення умов життя селянства.

Історико-краєзнавчі дослідження в Україні значною мірою спиралися на дані, зібрані земськими статистиками, завдяки їхній діяльності накопичувався унікальний краєзнавчий матеріал, який дозволяв глибше аналізувати життя українських губерній, простежувати динаміку розвитку українських земель та виявляти локальні особливості. Одним із найяскравіших прикладів запровадження новітніх методів у розвиток земської статистики стало започаткування

чернігівського типу статистичних обстежень, який сформувався під керівництвом українського громадського діяча та земського статистика, П. Червінського, та поширився в земських службах України. Разом із ним основоположниками чернігівського типу земської статистики були такі видатні особистості статистичної та економічної думки України, як: О. Русов, земський статистик та економіст; В. Варзар, економіст та основоположник промислової статистики та О. Шликевич, статистик і земський діяч. Чернігівські земські статистики започаткували новий формат комплексного аналізу місцевого життя, який базувався на масштабних подвірних і поселищних переписах селянських господарств. [434, с. 136]. Інформацію збирали експедиційним методом, який передбачав безпосередню роботу фахівців на місцях та спілкування з місцевими жителями. Узагальнення цих матеріалів дозволяло не тільки фіксувати сучасний стан регіонів, а й виявляти тенденції їхнього розвитку [452, с. 164].

У 1870-х рр. під керівництвом В. Варзара були проведені перші промислові переписи, які стали унікальним явищем у статистичній науці того часу [434, с. 136]. Окрім переписів селянських господарств, чернігівські земські статистики проводили разові обстеження різних сфер життя, що також значною мірою сприяло накопиченню краєзнавчих даних. Дослідження охоплювали не лише аграрний сектор, а й промисловість, торгівлю, дорожню інфраструктуру, культуру, освіту та медицину.

О. Русов, відомий також як «батько української земської статистики», відіграв вагомий роль у становленні історико-краєзнавчих досліджень статистичних органів в Україні. Його діяльність поєднувала методичний підхід до статистичних обстежень із глибоким аналізом соціально-економічних умов, що дозволило створити унікальну систему дослідження українських губерній. Народившись у Києві та здобувши освіту в Київському університеті, О. Русов розпочав свою наукову та дослідницьку діяльність у 1876 р. як статистик Чернігівської земської управи. Саме тут він розробив нову методику статистичних досліджень, що суттєво вплинула на подальший розвиток земської статистики в Україні [532].

Одним із перших значних внесків О. Русова у краєзнавчі студії став його економічний опис Ніжинського повіту, опублікований у 1880 р., який здобув визнання імперського Російського географічного товариства [535]. У цьому ж році він опублікував програму для дослідження економічних та соціальних умов розвитку українських сіл, акцентуючи увагу на їхній специфіці та відмінностях від російських [539]. Дослідження особливостей українського села і життя українського населення виявилось і в подальшій роботі. У 1881 р. як член статистичного відділення він брав участь у масштабному дослідженні в Херсонській губернії, що завершилося у 1885 р. публікацією шеститомної праці «Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії» [344].

У 1895 р. О. Русов повернувся до Чернігова, щоб завершити ще одну фундаментальну працю – двотомний «Опис Чернігівської губернії», опублікований у 1898–1899 рр. [538]. Праця стала важливим джерелом для вивчення історії Чернігівщини, оскільки включала аналіз демографічних змін, земельного устрою, традиційного господарства та етнографічних особливостей краю. Його роботи слугували основою для подальших історико-краєзнавчих досліджень, допомагаючи глибше зрозуміти економічні та соціальні процеси, що відбувалися в українському селі [563]. Напрацьовані ним методики, що поєднували статистичний підхід із ґрунтовним історико-економічним аналізом, стали основою для подальшого розвитку статистичних і краєзнавчих досліджень в Україні.

У другій половині XIX – на початку XX ст. земські статистики не лише досліджували соціально-економічні процеси, а й робили спробу глибшого аналізу історичних змін у житті місцевих громад. Земські діячі розглядали статистику як інструмент для реконструкції минулого, що дозволяло оцінити вплив економічних, соціальних та культурних факторів на розвиток України.

О. Шликевич, український статистик і земський діяч у Козелецькому повіті на Чернігівщині, став засновником методу «комбінаційних таблиць». У цих таблицях різні показники господарської діяльності селянських родин групувалися в логічні поєднання, що дозволяло простежити взаємозв'язок між умовами ведення господарства та досягнутими результатами. Такий підхід давав змогу не лише

оцінити поточний економічний стан, а й прогнозувати продуктивність сільського господарства, враховуючи різні фактори, серед яких й умови життя селян. Такий підхід допомагав простежити взаємозв'язок між історичними подіями, економічними трансформаціями та змінами у побуті населення, тобто не тільки зафіксувати стан регіону на певний момент часу, а й побачити загальну картину його розвитку в історичній ретроспективі [437, с. 60].

Особливе значення для історико-краєзнавчих досліджень мала праця О. Шликевича «Краще чи жилося в Малоросії сто років тому?» [565], опублікована у «Земському збірнику Чернігівської губернії» у 1890 р. У цій історичній праці автор не просто порівнював економічні показники різних епох, а й аналізував зміни у структурі сільського господарства, традиційних промислів та побуту місцевого населення. Використання історичних джерел у поєднанні з емпіричними даними надавало дослідженню ширший контекст, роблячи його важливим внеском у вивчення історії України та українського селянства.

Про О. Шликевича, О. Русов писав так: «Живо сприяв О. Шликевич усім тим заходам, де наука могла б служити щоденним потребам народу. Ми не говоримо вже про те, що він закоханий був у математику та статистику, і в історії розвитку у нас останньої науки його ім'я останеться звісним як вигадчика тих особливо талановитих вироблених їм комбінаційних таблиць по Козелецькому повіту, які зробили свого роду епоху у земській статистиці. Не можна при кінці замітки про цю людину поминути й тих щирих відносин до українського національного руху, якими він себе виявляв» [540, с. 289]. Діяльність О. Шликевича показує, як земська статистика поступово перетворювалася на потужний історико-краєзнавчий інструмент. Вона не лише відображала сучасний стан регіонів, а й дозволяла простежити тривалі історичні тенденції. Завдяки цьому її матеріали стали невід'ємною складовою українських краєзнавчих досліджень, сприяючи глибшому розумінню економічного, соціального та культурного розвитку окремих територій.

Важливу роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень відіграв і Полтавський земський статистичний осередок, який на початку XX ст. став взірцем

для всієї України. Під керівництвом Г. Ротмістрова Полтавське статистичне бюро здобуло репутацію однієї з провідних статистичних установ завдяки ґрунтовним дослідженням, інноваційним методам та публікації цінних праць. У 1903 р. за редакцією Г. Ротмістрова бюро узагальнило результати попередніх досліджень і підготувало «Зведений збірник з опису Полтавської губернії за 1882–1889 роки» з передмовою О. Русова, який був завідувачем Полтавського статистичного бюро до 1902 р. і доклав основні зусилля щодо підготовки матеріалів збірника [367].

Г. Ротмістров, продовжуючи традиції свого наставника О. Русова [540], відіграв важливу роль у становленні історико-краєзнавчих досліджень Полтавщини. Його діяльність виходила далеко за межі керівництва статистичним бюро, охоплюючи як наукові, так і громадські ініціативи. Г. Ротмістров був представником Полтавщини у Товаристві українських прогресистів, напівтаємної української політичної організації, яка виступала за конституційне правління та автономію України, та активно долучався до інтелектуального та суспільного життя, сприяючи поширенню ідей національного відродження.

Особливе значення для краєзнавства стали організовані Г. Ротмістровим переписи населення Полтавщини 1910 р., проведені за розробленою ним методикою, що відповідала найсучаснішим на той час вимогам статистичної науки. Результати цих переписів не лише дозволили глибше зрозуміти соціально-економічні особливості регіону, а й стали основою для подальших загальних переписів, що свідчить про наукову значущість роботи Г. Ротмістрова. Його дослідження земельного кадастру Полтавщини (1911–1913 рр.) дало змогу проаналізувати структуру землеволодіння та простежити аграрні трансформації в регіоні, що стало важливим джерелом для вивчення соціально-економічної історії краю. Важливою ініціативою Г. Ротмістрова було започаткування та редагування губерньського «Статистичного довідника» [382], який містив цінні узагальнення про демографічний, економічний та соціальний розвиток Полтавщини, закладаючи фундамент для подальших краєзнавчих студій.

На особливу роль земських статистиків у процесі українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. вказує той факт,

що їхня діяльність нерідко привертала увагу органів влади, зокрема поліції, яка вбачала в їхній роботі загрозу державному порядку. Так, у 1880-х рр. Херсонське відділення складалося переважно з осіб, що перебували під негласним наглядом поліції. Департамент поліції уважно контролював його діяльність, розглядаючи збирання статистичних даних як можливий засіб поширення «неблагонадійних ідей». Адміністрація висловлювала занепокоєння, що під прикриттям офіційних завдань може вестися агітаційна робота, що й стало підставою для репресивних заходів. Унаслідок тиску наприкінці 1886 р. найбільш активні діячі були усунуті від роботи, а окремі з них – Ф. Василевський, А. Грабенко, О. Русов – опинилися під гласним наглядом поліції [492, с. 125].

Попри адміністративні утиски, діяльність херсонських статистиків мала глибокий вплив на українське національне відродження. Вони не лише збирали та узагальнювали дані, а й закладали основи для подальших краєзнавчих досліджень. Зібрані ними матеріали використовувалися для опису соціального, економічного та етнографічного стану України, а їхні праці стали цінними джерелами для наступних поколінь істориків. Земська статистика Херсонщини підтверджує тезу, що наукова робота може виходити за рамки суто адміністративної діяльності та ставати важливим чинником суспільних перетворень. Саме тут зародився один із важливих осередків українського краєзнавства, який не лише фіксував минуле, а й сприяв осмисленню національної ідентичності.

При дослідження постатей, які зробили внесок у розвиток земської статистики в Україні, важливо згадати не лише тих, хто безпосередньо працював у земських установах українських губерній, а й діячів, які своїми дослідженнями та науковими працями сприяли осмисленню та розвитку цієї сфери. Ф. Щербина є яскравим прикладом такого внеску. Ф. Щербина, як український діяч у галузі земської статистики, є вагомою постаттю в історико-краєзнавчих дослідженнях України, завдяки своєму українському походженню та фундаментальним працям з історії земського самоврядування. Проукраїнську позицію Ф. Щербини та його внесок в національне відродження підкреслюють у своїх статтях дослідники В. Козоріз [476], Л. Маленко [495], Р. Польовий [520].

Одним із найвагоміших напрямів діяльності Ф. Щербини була його робота в українських статистичних установах. У 1914 р. він дослідив історію місцевого самоврядування та його соціальну роль, що стало основою для його фундаментальної праці «Історія Полтавського земства» [566]. У передмові до цього видання він наголошував на важливості земських реформ та відзначав роль земських діячів у боротьбі з бюрократичною інертністю та фінансовими труднощами. «Перші земці були сильні ідеєю, гарячим переконанням у величезній користі для батьківщини майбутньої земської діяльності. Їхня беззаперечна заслуга саме в тому й полягала, що вони зуміли, зважаючи на дуже важкі умови, викликані безгрошів'ям і рутиною колишніх порядків, відразу ж знайти правильні основи для вироблення стрункої системи самоврядування, що спиралася на невідкладні вимоги дійсності», – писав він [566].

Ф. Щербина розглядав діяльність земств як важливий чинник розвитку суспільства, а їхню історію – як невід'ємну частину формування національної самосвідомості. Його наукові праці стали основою для подальших досліджень розвитку місцевого самоврядування в Україні. Про багатосторонність діяча, як дослідника і творчої особистості говорять й його літературні здобутки. Сторона діяльності Ф. Щербини представлена віршами та поемами: «Чорноморці», «Богдан Хмельницький», «Петро Кубанець». [495, с. 411]. Як земський статистик, Ф. Щербина також активно займався вивченням історії Кубанського козацтва, що знайшло відображення у таких його працях, як «Історія самоврядування у кубанських козаків» (1884) та «Історія Кубанського козацького війська» (1888). Його дослідження є цінним джерелом для вивчення національно-визвольних рухів та історії українських козацьких громад [520].

Після 1921 р. Ф. Щербина переїхав до Праги, де відіграв важливу роль у розвитку української науки в еміграції. Він став професором Українського вільного університету та Української господарської академії в Подєбрадах, а в 1923–1924 рр. був ректором Українського вільного університету. Його діяльність сприяла збереженню української наукової традиції за кордоном та підтримці

інтелектуальної еліти, що опинилася в еміграції. У 1925 р. була в еміграції опублікована праця «Статистика: Історія статистики і статистичних установ» [567].

Отже, оцінивши роль окремих земських статистиків в історико-краєзнавчих дослідженнях України, підсумовуємо, що їхня наукова та дослідницька діяльність в другій половині XIX – початку XX ст. мала важливе значення для розвитку історико-краєзнавчої, економічної та статистичної науки. Такі діячі, як О. Русов, О. Шликевич, Г. Ротмістров, Ф. Щербина та інші, об'єднавши статистичні дослідження з глибоким вивченням історії та культури регіонів, заклали основи для систематичного дослідження історії місцевих громад і розвитку краєзнавства. Їхня діяльність не обмежувалася лише збором даних, а також охоплювала впровадження нових методів дослідження, які дозволяли отримати більш точні та обґрунтовані знання про соціальну та економічну ситуацію в різних регіонах України. Це допомогло сформулювати чіткіше розуміння історичної динаміки, що мало важливе значення для подальших наукових студій. Варто зазначити, що земські статистики активно взаємодіяли з громадським простором, беручи участь у національному русі та сприяючи розвитку реформ в сферах освіти, місцевого самоврядування і соціальної політики. Їхні дослідження мали не лише наукове, але й громадсько-культурне значення, адже допомагали формувати основи для подальших змін у суспільстві.

Висновки до третього розділу

На основі третього розділу «Історико-краєзнавчій напрям діяльності земських статистичних органів в Україні» можна зробити такі узагальнені висновки.

Організація земської статистичної служби в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. відіграла значну роль у становленні системи місцевого самоврядування та розвитку наукових підходів до збору й аналізу історико-краєзнавчих і культурно-побутових даних. Спочатку земські статистичні органи функціонували як невеликі адміністративні структури з переважно

адміністративними завданнями, але поступово вони трансформувалися у дослідницькі й аналітичні центри, що досліджували різні аспекти економічного, соціального та культурного життя українських губерній. Діяльність статистичних бюро та відділень забезпечувала земства необхідною інформацією для прийняття обґрунтованих управлінських рішень, сприяла ефективному плануванню регіонального розвитку та формуванню громадської думки.

Аналізуючи розвиток земської статистики, можна відзначити поширення чернігівського типу статистичних досліджень, що сформувався в Україні у другій половині XIX ст. Цей підхід відображав особливості соціально-економічного життя країни, де основною галуззю залишалося сільське господарство. Він характеризувався комплексним аналізом не лише господарських, а й культурних та історичних аспектів розвитку України. Земські статистичні дослідження в Україні формувались на засадах власної методології, заснованій на чернігівському типі статистичних обстежень, та зосереджувались на детальному вивченні аграрних відносин, землеволодіння, життєвих умов селянства та культурних особливостей губерній, забезпечуючи таким чином джерельну базу для історико-краєзнавчих досліджень.

Всю сукупність історико-краєзнавчих публікацій і статистичних досліджень, здійснених земськими статистичними органами України, можна систематизувати за такими категоріями: праці з описової, праці з поточної статистики, матеріали губернських земських зборів, узагальнювальні роботи та довідкові видання, та періодичні земські видання. Дані, отримані в результаті земських статистичних обстежень, є важливими для дослідження української історії та краєзнавства, оскільки дозволяють реконструювати загальну картину соціальних і культурних процесів другої половини XIX – початку XX ст.

Оцінюючи внесок земських статистиків у розвиток історико-краєзнавчих досліджень України, стверджуємо, що їхня наукова та дослідницька діяльність другої половини XIX – початку XX ст. мала значний вплив на розвиток історичної, економічної та статистичної науки. Такі діячі, як О. Русов, О. Шликевич, Г. Ротмістров, Ф. Щербина та інші, не лише здійснювали збір даних, а й розробляли

власні наукові напрями та методи, з детальним аналізом історичних і культурних особливостей України. Вони заклали основу для систематизованих комплексних досліджень українського суспільства, що стало важливим кроком у наукове оформлення історії та краєзнавства України в другій половині XIX – на початку XX ст. Крім того, діяльність видатних земських статистиків часто не обмежувалася суто науковими питаннями – вони брали активну участь у громадському житті, сприяли національному руху та підтримували реформи в галузях освіти, місцевого самоврядування та соціальної політики. Їхні дослідження мали не лише наукову, а й важливу суспільно-політичну значущість, оскільки стали підґрунтям для подальших змін і реформ у суспільстві.

ВИСНОВКИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена зростанням інтересу до процесів формування національної пам'яті та ідентичності в сучасній Україні. Вивчення діяльності державних і земських статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. дозволяє краще зрозуміти механізми накопичення, систематизації та поширення історико-краєзнавчих знань про українське суспільство, його культурні, етнографічні та соціально-економічні особливості. Попри різницю в адміністративному підпорядкуванні, результати історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів, зокрема збір, систематизація та аналіз статистичних даних, стали тією джерельною базою, на яку, зокрема, спиралось українське національне відродження на початку XX ст.

Результати наукового дослідження в площині виявлених джерел та здобутків історіографії (імперської, радянської, сучасної) мають важливе значення для об'єктивного висвітлення історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Імперська історіографія діяльності статистичних органів в Україні почала формуватися в період фіксації їхньої діяльності, з другої половини XIX ст. Наукові праці імперського періоду відзначались наявним аналізом методологічних аспектів та організаційних засад роботи губернських статистичних комітетів і земської статистичної служби. Автори цих праць звертали увагу на низку організаційних питань у діяльності статистичних органів – від недостатнього кадрового забезпечення і застарілих методів збору даних до невизначеності в розподілі повноважень між установами. Критичне осмислення функціонування статистичних органів у історіографії імперського періоду формувало методологічну основу для подальших реформ і стало важливим джерелом теоретичних засад для розуміння появи та розвитку історико-краєзнавчих досліджень губернських та земських статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Історіографія радянського часу зосереджувалася на узагальненні досвіду імперської статистики. Дослідники аналізували методологічні та організаційні засади, що були в основі діяльності губернських та земських статистичних установ, і критично оцінювали методи збору та обробки даних. Однак дослідження означеної проблематики через партійно-класовий підхід спотворювало історичну дійсність і приводило до хибності отриманих результатів, що обмежувало можливості об'єктивної оцінки їхнього внеску в історико-краєзнавчі дослідження.

Після відновлення незалежності України в 1991 р. відбулось переосмислення ролі статистичних органів у історії України другої половини XIX – початку XX ст. Сучасні історики та краєзнавці акцентують увагу на внеску статистичних губернських та земських установ у розвиток локальних історичних, етнографічних та соціально-економічних досліджень. Новітні праці засновані на широкому архівному матеріалі та комплексному аналізі результатів діяльності як самих статистичних установ, так і їхніх членів.

Проведений аналіз історіографії показав, що незважаючи на наявність локальних вузькотематичних досліджень, які показують діяльність державних та земських статистичних органів у другій половині XIX – початку XX ст., в сучасній історіографії відсутні узагальнювальні праці, які системно охоплювали б проблематику історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів у масштабах всієї України в досліджуваний період. Необхідність цілісного та об'єктивного вивчення цієї важливої складової в діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. й зумовило наукове дослідження.

Джерельна база вивчення історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. побудована на комплексному аналізі широкого кола джерел і є достатньою для досягнення мети та реалізації завдань дослідження. Вона представлена різними документами як за характером так і за змістом. Використання широкої та різноманітної джерельної бази створює умови для комплексного аналізу історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів, дозволило виявити як загальноукраїнські тенденції, так і специфіку їхньої діяльності в окремих губерніях.

Комплексний підхід, який поєднує загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціально історичні методи, становить ефективну основу для аналізу історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Інтегративна методологічна рамка, що об'єднує принципи школи аналізів та підхід історії повсякденності, дозволяє не лише розглядати статистичну діяльність як сукупність числових даних, але й сприймати її як невід'ємну складову розвитку історико-краєзнавчої науки України. Застосування методів діахронної періодизації, типологізації, ретроспективного аналізу, порівняльно-історичного та проблемно-хронологічного аналізу, а також методів архівознавчого, джерелознавчого та бібліографічного аналізу сприяє всебічному осмисленню структурних і функціональних особливостей роботи статистичних органів. Водночас, концептуальний підхід до історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст., який визначає її як процес вивчення статистичними органами динаміки розвитку історичних, краєзнавчих, етнографічних та соціально-економічних процесів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст., дозволяє розглядати статистичні установи як важливі наукові, культурні та краєзнавчі осередки. Лише комплексне застосування цих теоретико-методологічних засад дало змогу забезпечити об'єктивність аналізу, досягти мети та виконати завдання дослідження.

Процес становлення і розвитку системи державної статистики в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. на ранніх етапах створення місцевих статистичних комітетів характеризувався відсутністю системності та чіткості методологічних настанов, що ускладнювало якісний збір, обробку та аналіз історико-краєзнавчих та соціально-економічних даних. Прийняття «Положення про губернські та обласні статистичні комітети» 1860 р. стало переломним моментом у розвитку системи державної статистики. Реформа дозволила розширити коло учасників комітетів, удосконалити методи збору і обробки даних та оптимізувати фінансове забезпечення, що, у свою чергу, підвищило якість історико-краєзнавчих досліджень.

Губернські статистичні комітети в Україні в другій половині XIX – початку XX ст., попри численні організаційні та методологічні труднощі, виконували подвійну функцію. З одного боку, як органи державної статистики, вони забезпечували ефективний збір, обробку та систематизацію статистичних соціально-економічних даних, що було необхідним для центральної адміністрації та державного управління. З іншого боку, вони опосередковано виступали учасниками українського національного відродження, сприяючи накопиченню та поширенню джерельного матеріалу для розвитку історико-краєзнавчої науки. З другої половини XIX ст. у діяльності комітетів простежується перехід від традиційних описово-статистичних методів до наукових підходів, які спиралися на системний аналіз та об'єктивність у висвітленні фактів. Губернські статистичні комітети перетворилися на наукові осередки, які, окрім суто статистичних досліджень, почали проводити історичні, етнографічні та археологічні студії, сприяючи розвитку історії та краєзнавства як окремого напрямку науки. Особливістю організаційної структури комітетів була широка залученість місцевої інтелігенції, не лише професійних науковців, а й аматорів-краєзнавців, що дозволило забезпечити високу точність зібраних даних. Участь секретарів із вищою освітою, які відповідали за організацію, координацію та наукове редагування матеріалів, сприяла високій якості статистичних та краєзнавчих публікацій. Важливим досягненням комітетів з другої половини XIX ст. стала систематична підготовка «Пам'ятних книжок» та «Адрес-календарів», що відображали головні результати історико-краєзнавчої та обліково-статистичної діяльності комітетів. Губернські статистичні комітети в Україні також активно сприяли археологічним дослідженням, створенню місцевих музеїв та бібліотек, що підтверджується створенням Археологічного музею Херсонського губернського статистичного комітету.

Результати історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів, були важливими у формуванні джерельної бази для історичної науки та краєзнавства України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Систематизація видань дозволила умовно поділити їх на три групи:

1) *допоміжна* службова документація, що розкриває внутрішню організаційну специфіку та механізми роботи комітетів. Ці матеріали мають допоміжний, але важливий характер для розуміння структури та діяльності губернських статистичних комітетів;

2) *спеціальні або систематизовані* – видання, що виконувалися відповідно до обов'язкових завдань, зокрема «Статистико-економічні огляди губерній», «Списки населених місць», які є систематизованими джерелами, що фіксують демографічні, економічні та соціальні процеси регіонів України. Вони забезпечували державні потреби, і формували суттєвий науковий потенціал;

3) *комплексні* – найбільш значущі з науково-дослідницького погляду видання: «Пам'ятні книжки», «Адрес-календарі», «Довідкові книги» та тематичні «Збірники». Ці публікації були результатом дослідницької активності статистичних комітетів та їхньої співпраці з місцевими краєзнавцями й науковцями. Вони містили інформацію та дослідження про соціально-економічний розвиток України, статистичні дані, історичні нариси, етнографічні описи та археологічні дослідження, що робить їх надзвичайно цінними для історико-краєзнавчих студій.

«Пам'ятні книжки» як окремий вид публікацій губернських статистичних комітетів вирізнялися широким охопленням інформації. Вони містили не лише традиційну статистику, а й історичні огляди, матеріали про економічний стан регіонів, дані про місцеву культуру, етнографію, соціальний побут і географічні особливості українських губерній. Кожна губернія формувала видання відповідно до власних особливостей та дослідницьких можливостей, що дозволяє сучасним історикам і краєзнавцям використовувати їх для реконструкції соціально-економічних та культурних процесів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Земська статистика виникла в другій половині XIX ст. після впровадження у 1864 р. земської реформи, у відповідь на необхідність отримання об'єктивної інформації про економічний стан і соціальний розвиток пореформених українських губерній. Аналіз діяльності державних і земських статистичних установ в Україні

в другій половині XIX – на початку XX ст. засвідчив, що, попри різний адміністративно-правовий статус, ці структури мали спільну функціональну основу та були важливою складовою системи збору знань про український історичний, краєзнавчий та культурний простір. Державні статистичні комітети працювали в межах жорсткої вертикалі імперського управління, виконуючи завдання на користь державної адміністрації, тоді як земства, формально належачи до сфери самоврядування, перебували й надалі під впливом і контролем губернаторської влади. Водночас і ті, і ті установи здійснювали збір і накопичення важливого історико-краєзнавчого, етнографічного та соціально-побутового матеріалу, що стало основою для подальших наукових досліджень. Незважаючи на обмеження історико-краєзнавчих досліджень в умовах імперського дискурсу, статистичні органи відіграли вагомий роль у збереженні національної пам'яті й сприяли розвитку краєзнавчої науки в Україні.

Початково статистична діяльність земств мала фіскальний характер, спрямований на оцінку майна для місцевого оподаткування. Проте поступово спектр її завдань суттєво розширився: земства почали системно аналізувати економічні, соціальні та культурні процеси у губерніях, перетворивши земську статистику у тому числі на інструмент історико-краєзнавчих досліджень. Земські статистичні органи, активно залучаючи місцевих кореспондентів (землевласників, учителів, священиків та інших представників громади), забезпечували збір унікальних даних, важливих для реконструкції повсякденного життя українських губерній.

Земська статистична служба в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. сформувала потужну наукову основу для історико-краєзнавчих досліджень завдяки розробці комплексного підходу до збору й аналізу соціально-економічних даних. Українські земські статистичні органи внесли значний вклад у вдосконалення методів статистичних досліджень, адаптуючи теоретичні й практичні досягнення до реальних потреб українських губерній. Особливе місце в розвитку земської статистики посідає чернігівський тип, що відображав специфіку економічного розвитку українських земель, де питання сільського

господарства та землі було домінуючим. Методологічну основу чернігівського типу статистики заклали видатні українські діячі П. Червінський, П. Шликевич, В. Варзар, О. Русов та інші. Їхній експедиційний метод збору інформації дозволяв докладно аналізувати земельні ресурси, господарські системи й соціальну структуру населення на місцях. Такий підхід став взірцем для інших земських бюро в Україні, і був домінуючим в земських статистичних дослідженнях усіх українських губерній.

Окремі земські статистики зробили вагомий внесок як у становлення українських специфічних засад земської статистичної служби, так і в розвиток історико-краєзнавчих досліджень України другої половини XIX – початку XX ст. загалом.

О. Русов, відомий як «батько української земської статистики», зробив визначальний внесок у розробку нових методик статистичних досліджень, впроваджуючи в земську практику принципи комплексного вивчення соціально-економічного та етнографічного життя населення українських губерній. П. Червінський основоположник чернігівського типу статистики, відіграв значну роль у розвитку експедиційного методу збору інформації, започаткувавши комплексні подвірні переписи, які стали джерелом докладних даних про стан українського села. О. Шликевич – основоположник методу комплексного аналізу, який дозволив простежити динаміку соціально-економічних змін у історичній ретроспективі. Використання ним «комбінаційних таблиць» дало можливість глибше аналізувати взаємозв'язок господарських умов і продуктивності сільського господарства, а також впроваджувати ефективні рішення для місцевого розвитку. Ф. Щербина, будучи не лише статистиком, але й істориком і краєзнавцем, поглиблював зв'язок між статистичними дослідженнями та історичною наукою. Його праці поєднували емпіричні дослідження та аналіз історичних документів, сприяючи формуванню комплексної картини історії України. Важливим аспектом діяльності земських статистиків була також їхня активна громадська позиція та боротьба з бюрократичними перепонами, що підтверджує їхня участь у суспільно-політичних рухах та спробах реформувати місцеве самоврядування. Завдяки

діяльності провідних статистиків земська статистика перетворилася на потужний аналітичний і науковий інструмент, що забезпечив комплексне історико-краєзнавче дослідження українського суспільства в другій половині XIX – на початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. ЦДІАК України. м. Київ. Ф. 442. «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Оп. 1. Спр. 375. Звіти начальників Київської, Подільської та Волинської губерній за 1871 р. – 212 арк.
2. ЦДІАК України. м. Київ. Ф. 442. «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Оп. 37. Спр. 651. Звіти начальників Київської та Подільської губерній за 1860 р. – 269 арк.
3. ЦДІАК України. м. Київ. Ф. 442. «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Оп. 55. Спр. 446. Звіт Волинського губернатора про стан губернії за 1875 р. – 78 арк.
4. ЦДІАК України. м. Київ. Ф. 442. «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Оп. 57. Спр. 183. Справа щодо подання губернаторських звітів про стан губерній за 1877 р. – 179 арк.
5. ЦДІАК України. м. Київ. Ф. 442. «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Оп. 542. Спр. 18. Справа про подання Київського губернатора з копією все-підданського звіту за 1888 р. – 58 арк.
6. ЦДІАК України. м. Київ. Ф. 442. «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Оп. 633. Спр. 496. Справа про подання Київським губернатором огляду Київської губернії за 1902 р. – 58 арк.
7. ЦДІАК України. м. Київ. Ф. 442. «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Оп. 643. Спр. 1. З документів, що стосуються різних предметів. Зі звіту губернатора Волинської губернії за 1912 р. – 460 арк.
8. ЦДІАК України. м. Київ. Ф. 442. «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Оп. 33. Спр. 1578. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 12 грудня 1857 р. про збір і опрацювання губернськими статистичними комітетами даних, що від них вимагаються. 12 грудня 1857 р. – 40 арк.

9. Державний архів Житомирської області. Ф. 67. «Волинське губернське правління м. Житомир, Волинської губернії». Оп. 1. Спр. 309. Огляд Волинської губернії за 1885 рік. – 75 арк.

10. Державний архів Житомирської області. Ф. 67. «Волинське губернське правління м. Житомир, Волинської губернії». Оп. 1. Спр. 310. Огляд Волинської губернії за 1886 рік. – 100 арк.

11. Державний архів Житомирської області. Ф. 67. «Волинське губернське правління м. Житомир, Волинської губернії». Оп. 1. Спр. 311. Огляд Волинської губернії за 1888 рік. – 41 арк.

12. Державний архів Житомирської області. Ф. 67. «Волинське губернське правління м. Житомир, Волинської губернії». Оп. 1. Спр. 312. Огляд Волинської губернії за 1889 рік. – 41 арк.

13. Державний архів Житомирської області. Ф. 67. «Волинське губернське правління м. Житомир, Волинської губернії». Оп. 1. Спр. 313. Огляд Волинської губернії за 1891 рік. – 65 арк.

14. Державний архів Житомирської області. Ф. 67. «Волинське губернське правління м. Житомир, Волинської губернії». Спр. 314. Огляд Волинської губернії за 1895 рік. – 68 арк.

15. Державний архів Житомирської області. Ф. 67. «Волинське губернське правління м. Житомир, Волинської губернії». Оп. 1. Спр. 315. Огляд Волинської губернії за 1906 рік. – 73 арк.

16. Державний архів Житомирської області. Ф. 206. «Статистичне бюро Волинської губернської земської управи м. Житомир, Волинської губернії». Оп. 1. Спр. 7. Постанова бюро про видачу авансів службовцям бюро на поїздки та службові справи. 1912–1914 рр. – 10 арк.

17. Державний архів Житомирської області. Ф. 206. «Статистичне бюро Волинської губернської земської управи м. Житомир, Волинської губернії». Оп. 1. Спр. 21. Доповіді та зведення управи із сільськогосподарської статистики про результати експертних оцінок, окремі роботи з оцінки земель та дослідження ґрунтів у Воронізькій губернії. – 32 арк.

18. Державний архів Житомирської області. Ф. 206. «Статистичне бюро Волинської губернської земської управи м. Житомир, Волинської губернії». Оп. 1. Спр. 38. Доповіді про роботи зі сільськогосподарської статистики. 1915 р. – 1916 р. – 55 арк.

19. Державний архів Житомирської області. Ф. 206. «Статистичне бюро Волинської губернської земської управи м. Житомир, Волинської губернії». Оп. 1. Спр. 50. Постанови з'їзду земських, міських і урядових представників про проведення сільськогосподарського перепису. Посвідчення реєстраторів на виконання робіт попереднього обстеження в Ізюмському повіті. Списки землевласників і орендарів Ізюмського й Куп'янського повітів. – 43 арк.

20. Державний архів Житомирської області. Ф. 206. «Статистичне бюро Волинської губернської земської управи м. Житомир, Волинської губернії». Оп. 1. Спр. 52. Постанови інспектора про порядок перепису й інші матеріали щодо проведення сільськогосподарського перепису у Волинській губернії. Статистичні відомості про кількість населення, господарства та поголів'я худоби в селянських господарствах за повітами губернії. 2 лютого – 12 березня 1916 р. – 410 арк.

21. Державний архів Київської області. Ф. 804. «Київський губернський статистичний комітет, м. Київ». Оп. 1. Спр. 25. Статистичні відомості про фабрично-заводську промисловість Київської губернії, 1901 р. – 43 арк.

22. Державний архів Київської області. Ф. 804. «Київський губернський статистичний комітет, м. Київ». Оп. 1. Спр. 61. Про суми Київського губернського статистичного комітету, їхній розподіл та звітність. – 12 арк.

23. Державний архів Київської області. Ф. 804. «Київський губернський статистичний комітет, м. Київ». Оп. 1. Спр. 66. Про призначення при Губернському статистичному комітеті особливого посадовця зі статистичної частини м. Києва. – 1 арк.

24. Державний архів Київської області. Ф. 804. «Київський губернський статистичний комітет, м. Київ». Оп. 1. Спр. 78. Програма пам'ятної книги 1862 р. Список населених пунктів управління державного майна Київської губернії. – 122 арк.

25. Державний архів Київської області. Ф. 804. «Київський губернський статистичний комітет, м. Київ». Оп. 1. Спр. 80. Про поширення видань комітету. – 1 арк.

26. Державний архів Київської області. Ф. 804. «Київський губернський статистичний комітет, м. Київ». Оп. 1. Спр. 87. Про сприяння імператорській Археологічній комісії у вилученні пам'яток давнини. 28 травня 1863 р. – 1 арк.

27. Державний архів Київської області. Ф. 804. «Київський губернський статистичний комітет, м. Київ». Оп. 1. Спр. 295. Про зібрання відомостей про народні юридичні звичаї та південноросійські забобони. 26 квітня 1867 р. – 9 арк.

28. Державний архів Київської області. Ф. 804. «Київський губернський статистичний комітет, м. Київ». Оп. 1. Спр. 301. Про командування секретаря Гудим-Левковича з питань Київського губернського комітету. 18 жовтня 1867 р. – 1 арк.

29. Державний архів Київської області. Ф. 804. «Київський губернський статистичний комітет, м. Київ». Оп. 3. Спр. 146. Історико-географічні та економічні відомості про населені пункти Радомисльського повіту за 1915 р. – 72 арк.

30. Державний архів Київської області. Ф. 804. «Київський губернський статистичний комітет, м. Київ». Оп. 3. Спр. 154. Відомості про склади та археологічні розкопки в Київській губернії за 1916 р. – 12 арк.

31. Державний архів Харківської області. Ф. 51. «Харківський губернський статистичний комітет». Оп. 1. Спр. 55. Переписка з установами та приватними особами щодо діяльності Харківського губернського статистичного комітету. 1861–1866 рр. – 91 арк.

32. Державний архів Харківської області. Ф. 51. «Харківський губернський статистичний комітет». Оп. 1. Спр. 250. Переписка з установами губернії щодо поширення друкованих статистичних видань, надання статистичних відомостей у губернії та адміністративно-господарських питань (4 січня – 7 грудня 1914 р.). – 41 арк.

33. Державний архів Харківської області. Ф. 304. «Харківська губерньська земська управа. Оціночно-статистичний відділ». Опис. 1. Спр. 2067. Статистична

таблиця та картограма сільсько-господарських районів Охтирського повіту Харківської губернії. – 36 арк.

34. Державний архів Харківської області. Ф. 304. «Харківська губернська земська управа. Оціночно-статистичний відділ». Оп. 1. Спр. 2012. Листування із земствами інших губерній та іншими установами з обміну досвідом та виданнями. 1905 р. – 207 арк.

35. Державний архів Харківської області. Ф. 304. «Харківська губернська земська управа. Оціночно-статистичний відділ». Оп. 1. Спр. 2020. Відомості про кількість і розподіл землі за угіддями, системою рільництва, вигонами та лісовими ділянками у поселеннях Ізюмського, Куп'янського, Лебединського та Сумського повітів, зібрані у 1908 р. – 145 арк.

36. Державний архів Харківської області. Ф. 304. «Харківська губернська земська управа. Оціночно-статистичний відділ». Оп. 1. Спр. 2011. Журнал губернського земського управління з оціночно-статистичного відділення з 1 по 30 червня 1905 р. – 171 арк.

37. Державний архів Харківської області. Ф. 304. «Харківська губернська земська управа. Оціночно-статистичний відділ». Опис. 1. Спр. 2015. Листування із земствами інших губерній та іншими установами з обміну досвідом роботи та виданнями. 23 січня–20 вересня 1908 р. – 207 арк.

38. Державний архів Харківської області. Ф. 304. «Харківська губернська земська управа. Оціночно-статистичний відділ». Оп. 1. Спр. 2016. Листування із земськими управами інших губерній про обмін статистичними виданнями для бібліотек управ (10 січня – 8 листопада 1908 року). – 102 арк.

39. Державний архів Харківської області. Ф. 304. «Харківська губернська земська управа. Оціночно-статистичний відділ». Оп. 1. Спр. 2024. Листування з Харківським та іншими товариствами сільськогосподарськими та іншими організаціями з обміну досвідом роботи та виданнями (19 січня – 1 грудня 1908 року). – 87 арк.

40. Державний архів Харківської області. Ф. 304. «Харківська губернська земська управа». Оціночно-статистичний відділ». Оп. 1. Спр. 2035. Статистичні

відомості про земські майна та про землеволодіння в деяких повітах Харківської губернії, також про початкові школи; відомості про виконані земством оціночних робіт з 1905 по 1911 рік та листування про організацію виставки в м. Слов'янську, що висвітлює економіку Ізюмського повіту. – 95 арк.

41. Державний архів Харківської області. Ф. 304. «Харківська губернська земська управа. Оціночно-статистичний відділ». Оп. 1. Спр. 2059. Доповідь управи чергової сесії губернських земських зборів 1916 р. з матеріалами повітових земств про організацію статистичних робіт у повітових земських управах (11 березня – 9 січня 1917 року). 1916 рік. – 326 арк.

42. Державний архів Херсонської області. Ф. 5. «Херсонська губернська земська управа». Оп. 1. Спр. 63. Історичний нарис розвитку херсонської земської сільськогосподарської статистики. 1888 р. – 57 арк.

43. Державний архів Херсонської області. Ф. 5. «Херсонська губернська земська управа». Оп. 1. Спр. 17. Матеріали про організацію статистики в Херсонському губернському земстві. 1910 р. – 52 арк.

44. Державний архів Херсонської області. Ф. 5. «Херсонська губернська земська управа». Оп. 1. Спр. 13. Переписка з редакцією та повітовими управами щодо виписки та пересилки «Збірника Херсонського земства» (23 грудня 1893 р. – 9 січня 1895 р.). – 78 арк.

45. Державний архів Херсонської області. Ф. 5. «Херсонська губернська земська управа». Оп. 1. Спр. 14. Проспекти та списки періодичних видань і переписка з Міністерством фінансів та повітовими земськими управами щодо їхніх видань (8 січня 1893 р. – 5 січня 1895 р.). – 186 арк.

46. Державний архів Херсонської області. Ф. 5. «Херсонська губернська земська управа». Оп. 1. Спр. 27. Звіти про діяльність управи за 1911 р. – 98 арк.

47. Державний архів Херсонської області. Ф. 5. «Херсонська губернська земська управа». Оп. 1. Спр. 29. Доклад про діяльність органів статистики за 1910 р. – 58 арк.

48. Державний архів Херсонської області. Ф. 5. «Херсонська губернська земська управа». Оп. 1. Спр. 30. Опис документів статистичного бюро за 1910 р. – 27 арк.

49. Державний архів Хмельницької області Ф. 244. «Подільський губернський статистичний комітет, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії». Оп.1. Спр. 44. Перший загальний перепис населення Російської імперії по Кам'янецькому повіту. 1895 р. – 242 арк.

50. Державний архів Хмельницької області Ф. 244. «Подільський губернський статистичний комітет, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії». Оп. 1. Спр. 45. Відомості першого перепису населення за Кам'янецьким повітом за 1895 р. – 175 арк.

51. Державний архів Хмельницької області Ф. 244. «Подільський губернський статистичний комітет, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії». Оп. 1. Спр. 47. Перший загальний перепис населення Російської імперії по Вінницькому повіту. 1895 р. – 282 арк.

52. Державний архів Хмельницької області Ф. 244. «Подільський губернський статистичний комітет, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії». Оп. 1. Спр. 48. Перший загальний перепис населення Російської імперії по Вінницькому повіту. 1895 р. – 270 арк.

53. Державний архів Хмельницької області Ф. 244. «Подільський губернський статистичний комітет, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії». Оп. 1. Спр. 54. Акти перепису населення м. Кам'янець-Подільського переписної ділянки № 3 за 1895 р. – 174 арк.

54. Державний архів Чернігівської області. Ф. 154. «Чернігівський губернський статистичний комітет. м. Чернігів». Оп. 2. Спр. 1. Постанова центрального статистичного комітету до друку в місцевих губернських відомостях статистичних матеріалів, складених офіцерами генерального штабу. 27 травня 1858 р. – 3 арк.

55. Державний архів Чернігівської області. Ф. 154. «Чернігівський губернський статистичний комітет. м. Чернігів». Оп. 2. Спр. 3. Переписка з

центрального статистичного архівом про надсилання грошових звітів губернського статистичного комітету. 1–12 грудня 1858 р. – 4 арк.

56. Державний архів Чернігівської області. Ф. 154. «Чернігівський губернський статистичний комітет. м. Чернігів». Оп. 2. Спр. 5. Протокол засідання Чернігівського губернського статистичного комітету від 25 жовтня 1862 р. – 3 арк.

57. Державний архів Чернігівської області. Ф. 154. «Чернігівський губернський статистичний комітет. м. Чернігів». Оп. 2. Спр. 6. Статистичні відомості про рух населення, кількість фабрик, заводів і др. по посаду Чуровичи, м. Новозибкову та ін. поселень Новозибківського повіту за 1872 р. – 53 арк.

58. Державний архів Чернігівської області. Ф. 154. «Чернігівський губернський статистичний комітет. м. Чернігів». Оп. 1. Спр. 36. Бланки для опису хуторських господарств, селян і козаків в поселеннях Новозибківського повіту. – 38 арк.

59. Державний архів Чернігівської області. Ф. 154. «Чернігівський губернський статистичний комітет. м. Чернігів». Оп. 1. Спр. 34. Списки службовців установ і вчителів навчальних закладів повітів Чернігівської губернії. – 532 арк.

60. Державний архів Чернігівської області. Ф. 154. «Чернігівський губернський статистичний комітет. м. Чернігів». Оп. 2. Спр. 38. Статистичні відомості загального сільськогосподарського перепису 1916 р. про посіви і збір хліба та інших сільськогосподарських культур по селам і волостям. – 25 арк.

Опубліковані джерела

Видання губернських статистичних комітетів України

Волинський губернський статистичний комітет

61. Адрес-календарь Волынской губернии на 1892 год / под ред. И. Ф. Мацкевича. Житомир: тип. губ. правл., 1891. 258 с.

62. Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. Ф. Мацкевича. Житомир: тип. губ. правл., 1885. 355 с.

63. Памятная книжка Волынской губернии на 1887 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. Ф. Мацкевича. Житомир: тип. губ. правл., 1886. 855 с.

64. Памятная книжка Волынской губернии на 1888 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. Ф. Мацкевича. Житомир: тип. губ. правл., 1887. 573 с.

65. Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. Ф. Мацкевича. Житомир: тип. губ. правл., 1888. 369 с.

66. Памятная книжка Волынской губернии на 1890 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. Ф. Мацкевича. Житомир: тип. губ. правл., 1889. 394 с.

67. Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. Ф. Мацкевича. Житомир: тип. губ. правл., 1890. 487 с.

68. Памятная книжка Волынской губернии на 1893 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. Ф. Мацкевича. Житомир: тип. насл. С. П. Бродовича, 1893. 391 с.

69. Памятная книжка Волынской губернии на 1894 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. Ф. Мацкевича. Житомир: тип. губ. правл., 1894. 504 с.

70. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. Ф. Мацкевича. Житомир: тип. губ. правл., 1895. 503 с.

71. Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. Ф. Мацкевича. Житомир: Волын. губ. тип., 1896. 508 с.

72. Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. В. Н. Козубского. Житомир: Волын. губ. тип., 1897. 611 с.

73. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. В. Н. Козубского. Житомир: Волын. губ. тип., 1898. 502 с.

74. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. И. Леонтьева. Житомир: Волын. губ. тип., 1899. 549 с.

75. Памятная книжка Волынской губернии на 1900 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. И. Леонтьева. Житомир: тип. Угер і Блох, 1900. 631 с.

76. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. И. Леонтьева. Житомир: Волын. губ. тип., 1900. 607 с.

77. Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. И. Леонтьева. Житомир: Волын. губ. тип., 1901. 507 с.

78. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. Издание Волынского губернского статистического комитета; составлена под редакцией секретаря комитета И. И. Леонтьева. Житомир: Волын. губ. тип., 1902. 575 с.

79. Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. И. И. Леонтьева. Житомир: Волын. губ. тип., 1904. 480 с.

80. Памятная книжка Волынской губернии на 1905 год. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волын. губ. тип., 1904. 466 с.

81. Памятная книжка Волынской губернии на 1906 год. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волын. губ. тип., 1905. 392 с.

82. Памятная книжка Волынской губернии на 1907 год. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волын. губ. тип., 1906. 546 с.

83. Памятная книжка Волынской губернии на 1908 год. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волын. губ. тип., 1907. 606 с.

84. Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волын. губ. тип., 1908. 526 с.

85. Памятная книжка Волынской губернии на 1910 год. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волын. губ. тип., 1909. 589 с.

86. Памятная книжка Волынской губернии на 1911 год. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волын. губ. тип., 1910. 623 с.

87. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 год. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волын. губ. тип., 1911. 651 с.

88. Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волын. губ. тип., 1912. 643 с.

89. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волын. губ. тип., 1913. 556 с.

90. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волын. губ. тип., 1915. 509 с.

91. Памятная книжка Волынской губернии на 1916 год. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волын. губ. тип., 1916. 236 с.

92. Памятная книжка Волынской губернии на 1917 год. Издание Волынского губернского статистического комитета / под ред. Е. Д. Гринева. Житомир: Волын. губ. тип., 1916. 370 с.

93. Протокол заседания Волынского губернского статистического комитета. 25 июня 1861 г. // Волынские губернские ведомости. 1861. № 5.

94. Сведения о населенных местах Волынской губернии, собранные губернским статистическим комитетом по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания полного списка населенных мест Российской империи. Часть I. Житомир: Волынский губернский статистический комитет, 1859. 974 с.

95. Список населенных мест Волынской губернии. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губ. тип., 1906. 224 с.

96. Список населенных мест Волынской губернии. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губ. тип., 1911. 454 с.

97. Список населенных мест Волынской губернии. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губ. тип., 1887. 219 с.

98. Список населенных пунктов Волынской губернии. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: тип. Угер и Блох, 1899. 618 с.

Екатеринославський губернський статистичний комітет

99. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1910 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета / под ред. Г. А. Богданова. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1910. 354 с.

100. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета / под ред. Н. Подковырова. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1912. 368 с.

101. Ежегодник «Приднепровье» и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1913 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета / под ред. Н. Г. Подковырова, А. Г. Авчинникова. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1913. 512 с.

102. Ежегодник «Приднепровье» и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета / под ред. Н. Г. Подковырова, А. Г. Авчинникова. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1914. 430 с.

103. Екатеринославская губерния: Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета / под ред. Я. Г. Гололобова. Вып. 3. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1903. 594 с.

104. Екатеринославская губерния: Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета / под ред. Я. Г. Гололобова. Вып. 1. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1899. 359 с.

105. Екатеринославская губерния: Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета / под ред. Я. Г. Гололобова. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1900. 582 с.

106. Екатеринославский адрес-календарь, 1915 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав: губернская тип., 1915. 554 с.

107. Екатеринославский адрес-календарь, 1916 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав: губернская тип., 1916. 519 с.

108. Екатеринославский адрес-календарь, 1917 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав: губернская тип., 1917. 438 с.

109. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1860. 243 с.

110. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав: тип. Я. Чаусского, 1864. 380 с.

111. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год / Екатеринославский губернский статистический комитет. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1875. 260 с.

112. Памятная книжка Екатеринославской губернии. На 1867 год. Ч. 1. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1866. 124 с.

113. Памятная книжка Екатеринославской губернии. На 1867 год. Ч. 2. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1867. 668 с.

114. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета / под. ред. Н. С. Быстрицкого. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1889. 608 с.

115. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1894 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав: тип. Я. М. Чаусского, 1893. 207 с.

116. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета / под ред. Я. Г. Гололобова. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1894. 278 с.

117. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1911 год (простой). Издание Екатеринославского губернского статистического комитета / под. ред. Р. М. Пугач-Мурашкевича. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1910. 432 с.

118. Протокол собрания Екатеринославского губернского статистического комитета, 26 февраля 1863 года // Екатеринославские губернские ведомости. № 8 1863.

119. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел: по сведениям 1859 года. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством / под. ред. И. Вильсона. СПб.: тип. Карла Вульфа, 1863. 152 с.

Київський губернський статистичний комітет

120. Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год: адреса квартир, алфавит фамилий, разделение городов и уездов в судебном и административном отношении, почты и телеграфы, время отхода и прихода почт,

ярмарки и базары, обязательные постановления для Киева, статистический отдел / под ред. В. Г. Мозгового. Киев: тип. губ. правл., 1888. 266 с.

121. Адрес-календарь лиц служащих в правительственных и общественных учреждениях Киевской губернии на 1886 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: тип. губ. правл., 1886. 124 с.

122. Адрес-календарь лиц, служащих в Киевской губернии, по гражданскому, военному, учебному и духовному ведомствам (составлен по 10 апреля 1864 года). Киев: тип. губ. упр., 1864. 127 с.

123. Адрес-календарь личного состава правительственных и общественных учреждений Киевской губернии на 1878 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: губ. тип., 1878. 156 с.

124. Киевская губерния: личный состав правительственных и общественных учреждений и алфавитный список населенных мест Киевской губернии, с указанием числа жителей, уезда, волости, стана, участка урядника, мирового судьи, судебного следователя, мирового посредника и расстояния от уездного города / под. ред. В. Г. Мозгового. Киев: губ. тип., 1885. 187 с.

125. Краткий отчет о действиях комитета за 1862 год // Сборник статистических сведений о Киевской губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев, 1864. С. 7–13.

126. Памятная книжка и адрес-календарь Киевской губернии на 1889 год. Издание Киевского губернского статистического комитета / под ред. В. Г. Мозгового. Киев: Киев. губ. тип., 1889. 239 с.

127. Памятная книжка Киевской губернии на 1856 год / под ред. Н. Чернышева. Киев: губ. тип., 1855. 215 с.

128. Памятная книжка Киевской губернии на 1857 год / под. ред. Н. Чернышева. Киев: губ. тип., 1857. 392 с.

129. Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год / под. ред. Н. Чернышева. Киев: губ. тип., 1858. 383 с.

130. Памятная книжка Киевской губернии на 1890 год. Издание Киевского губернского статистического комитета / под ред. Д. И. Навротского. Киев: Киев. губ. тип., 1890. 339 с.

131. Памятная книжка Киевской губернии на 1891 год. Издание Киевского губернского статистического комитета / под ред. Д. И. Навротского. Киев: Киев. губ. тип., 1891. 341 с.

132. Памятная книжка Киевской губернии на 1892 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: Киев. губ. тип., 1892. 342 с.

133. Памятная книжка Киевской губернии на 1893 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: губ. тип., 1893. 303 с.

134. Памятная книжка Киевской губернии на 1894 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: тип. П. Барского, 1894. 312 с.

135. Памятная книжка Киевской губернии на 1895 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: губ. тип., 1895. 293 с.

136. Памятная книжка Киевской губернии на 1896 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: губ. тип., 1896. 346 с.

137. Памятная книжка Киевской губернии на 1897 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 15. Киев: тип. И. М. Чоколова, 1897. 350 с.

138. Памятная книжка Киевской губернии на 1898 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 16. Киев: губ. тип., 1898. 387 с.

139. Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 17. Киев: Киев. губ. тип. 479 с.

140. Памятная книжка Киевской губернии на 1900 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 18. Киев: тип. Киев. губ. правл., 1899. 763 с.

141. Памятная книжка Киевской губернии на 1901 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: тип. Киев. губ. правл., 1900. 632 с.

142. Памятная книжка Киевской губернии на 1902 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: тип. губ. правл., 1901. 498 с.

143. Памятная книжка Киевской губернии на 1903 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: тип. губ. правл., 1902. 415 с.

144. Памятная книжка Киевской губернии на 1904 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 22. Киев: тип. губ. правл., 1904. 578 с.

145. Памятная книжка Киевской губернии на 1905 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 23. Киев: тип. губ. правл., 1904. 535 с.

146. Памятная книжка Киевской губернии на 1906 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 24. Киев: тип. губ. правл., 1905. 225 с.

147. Памятная книжка Киевской губернии на 1907 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 25. Киев: тип. губ. правл., 1906. 308 с.

148. Памятная книжка Киевской губернии на 1908 год: с приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 26. Киев: тип. губ. правл., 1908. 472 с.

149. Памятная книжка Киевской губернии на 1909 год: с приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 27. Киев: тип. губ. правл., 1909. 535 с.

150. Памятная книжка Киевской губернии на 1910 год: с приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 28. Киев: тип. губ. правл., 1909. 621 с.

151. Памятная книжка Киевской губернии на 1911 год: с приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 29. Киев: тип. губ. правл., 1911. 643 с.

152. Памятная книжка Киевской губернии на 1912 год: с приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 30. Киев: тип. губ. правл., 1911. 651 с.

153. Памятная книжка Киевской губернии на 1913 год: с приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 31. Киев: тип. губ. правл., 1912. 675 с.

154. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год: с приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 32. Киев: тип. губ. правл., 1914. 686 с.

155. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год: с приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год 33. Киев: тип. губ. правл., 1915. 668 с.

156. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год. Издание Киевского губернского статистического комитета / под. ред. В. Г. Мозгового. Киев: тип. губ. правл., 1887. 340 с.

157. Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 год (с адрес-календарем лиц, служащих в губернии на 1861 год). Киев: тип. губ. упр., 1861. 285 с.

158. Сведения о населенных местах Киевской губернии, собранные губернским статистическим комитетом по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания полного списка населенных мест Российской империи. Київ: губ. стат. ком., 1859. 599 с.

159. Список населенных мест Киевской губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. 3 изд. Киев: Киев. губ. стат. ком., 1896. 436 с.

160. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. II./ Под. ред. И. Фундуклея. СПб.: тип. Мин. внутр. дел, 1852. 7, 534 с.

Подільський губернський статистичний комітет

161. Адрес-календарь Подольской губернии: [составлен по сведениям, собранным к 15 сентября 1904 г.] / издание Подольского губернского статистического комитета; составил А. Крылов. Каменец-Подольский: тип. Подол. губ. правл., 1904. 358 с.

162. Адрес-календарь Подольской губернии: составлен по сведениям, собранным к 1 июля и исправленным к 15 декабря 1908 г. Издание Подольского губернского статистического комитета / под. ред. Г. С. Станкевича. Каменец-Подольский: тип. Подол. губ. правл., 1909. 414 с.

163. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год: с двумя фотографическими видами г. Каменца. Каменец-Подольск: тип. губ. правл., 1859. 187 с.

164. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год: адрес-календарь и статистическо-справочные сведения / Печатано по постановлению Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольск: тип. губ. правл., 1885. 203 с.

165. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Издание Подольского губернского статистического комитета / под. ред. В. В. Филимонова. Каменец-Подольск: тип. Подол. губ. правл., 1911. 580 с.

166. Подольский адрес-календарь. Издание Подольского губернского статистического комитета / под. ред. В. К. Гульдмана. Каменец-Подольский: тип. Подол. губ. правл., 1895. 452 с.

167. Подольский адрес-календарь. Издание Подольского губернского статистического комитета / под. ред. В. К. Гульдмана. Каменец-Подольский: тип. Подол. губ. правл., 1900. 349 с.

168. Протокол общего собрания Подольского губернского статистического комитета. 11 января 1866 года // Подольские губернские ведомости. 1866. № 9. С. 63–64.

169. Списки населенных мест Подольской губернии по уездам, станам, приходам, еврейским обществам и Семипалатинской обл. по округам со сведениями об их расположении и народонаселении. Каменец-Подольск, 1859. 1360 с.

170. Справочная книжка Подольской губернии / под. ред. В. К. Гульдмана. Каменец-Подольский: тип. губ. правл., 1888. 654 с.

Полтавський губернський статистичний комітет

171. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 год / под. ред. Д. А. Иваненко. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1890. 354 с.

172. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1894 год / под. ред. Д. А. Иваненко. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1893. 381 с.

173. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1895 год / под. ред. Д. А. Иваненко. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1895. 426 с.

174. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1896 год / под. ред. Д. А. Иваненко. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1896. 408 с.

175. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1897 год / под. ред. Д. А. Иваненко. Полтава: тип. губ. правл., 1897. 458 с.

176. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1898 год / под. ред. Д. А. Иваненко. Полтава: тип. губ. правл., 1898. 405 с.

177. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год / под. ред. Д. А. Иваненко. Полтава: тип. губ. правл., 1899. 448 с.

178. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год / под. ред. Д. А. Иваненко. Полтава: тип. губ. правл., 1900. 448 с.

179. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год / под. ред. Д. А. Иваненко. Полтава: тип. Д. Н. Подземского, 1901. 464 с.

180. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1902 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава: тип. губ. правл., 1902. 454 с.

181. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава: тип. губ. правл., 1903. 490 с.

182. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава: тип. губ. правл., 1904. 487 с.

183. Адрес-календарь Полтавской губернии на 1887 год / под ред. Д. А. Трощинского. Полтава: тип. насл. Пигуренко, 1886. 303 с.

184. Памятная книжка за 1874 год. Изданная Полтавским губернским статистическим комитетом / под ред. М. Н. Григорьева. Полтава: тип. губ. правл., 1875. 437 с.

185. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1891 год / под. ред. Д. А. Иваненко. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1891. 572 с.

186. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 год / под. ред. Д. А. Иваненко. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1892. 606 с.

187. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1893 год / под. ред. Д. А. Иваненко. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1893. 641 с.

188. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии, 1888 год (высокосный) / под ред. Д. А. Трощинского. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1887. 341 с.

189. Памятная книжка на 1871 год. Изданная Полтавским губернским статистическим комитетом. Ч. 1. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1871. 733 с.

190. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Изданная Полтавским губернским статистическим комитетом / под. ред. П. Бодянского. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1865. 1237 с.

191. Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава: тип. губ. правл., 1910. 479 с.

192. Памятная книжка Полтавской губернии на 1911 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава: тип. губ. правл., 1911. 497 с.

193. Памятная книжка Полтавской губернии на 1912 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава: тип. Д. Н. Подземского, 1912. 436 с.

194. Памятная книжка Полтавской губернии на 1913 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава: тип. губ. правл., 1913. 453 с.

195. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава: тип. губ. правл., 1914. 541 с.

196. Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета / под ред. Н. А. Снецкого. Полтава: тип. губ. правл., 1915. 662 с.

197. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета / под ред. Н. А. Снесского. Полтава: тип. губ. правл., 1916. 457 с.

198. Полтавский календарь на 1909 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава: тип. губ. правл., 1909. 505 с.

199. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Вып. 33: Полтавская губерния / под. ред. Н. Штиглица. СПб.: изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел. 1862. 296 с.

200. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1906 год. Полтава: тип. губ. правл., 1906. 571 с.

201. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1907 год. Полтава: тип. губ. правл., 1907. 468 с.

202. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1908 год. Полтава: тип. губ. правл., 1908. 487 с.

Таврійський губернський статистичний комітет

203. Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1908 год. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1908. 512 с.

204. Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1909 год. Издание Таврического губернского правления. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1909. 346 с.

205. Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1910 год. Издание Таврического губернского правления. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1910. 307 с.

206. Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1911 год. Издание Таврического губернского правления. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1911. 340 с.

207. Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1912 год. Издание Таврического губернского правления. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1912. 399 с.

208. Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1913 год. Издание Таврического губернского правления. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1913. 427 с.

209. Адрес-календарь служащим в Таврической губернии на 1903 год. Издание Таврического губернского правления. Симферополь, 1903. 242 с.

210. Адрес-календарь служащим в Таврической губернии на 1904 год. Симферополь. 1904. 303 с.

211. Адрес-календарь служащим в Таврической губернии на 1905 год. Симферополь. 1905. 304 с.

212. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1892 год. Издание Таврического губернского статистического комитета. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1892. 263 с.

213. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1893 год. Издание Таврического губернского статистического комитета. – Симферополь: Тавр. губ. тип., 1893. 337 с.

214. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1894 год. Издание Таврического губернского статистического комитета. – Симферополь: Тавр. губ. тип., 1894. 407 с.

215. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1895 год. Издание Таврического губернского статистического комитета. Симферополь, 1895. 465 с.

216. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1896 год. Издание Таврического губернского статистического комитета. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1896. 555 с.

217. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1897 год. Издание Таврического губернского статистического комитета. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1897. 517 с.

218. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1898 год. Издание Таврического губернского статистического комитета. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1898. 519 с.

219. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1899 год. Издание Таврического губернского статистического комитета. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1899. 565 с.

220. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1900 год. Издание Таврического губернского статистического комитета. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1900. 552 с.

221. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1901 год. Издание Таврического губернского статистического комитета. Симферополь: тип. Тавр. губ. правл., 1901. 552 с.

222. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1902 год. Издание Таврического губернского статистического комитета. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1902. 505 с.

223. Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / под ред. К. В. Ханацкого. Вып. 1. Симферополь: тип. губ. правл., 1867. 644 с.

224. Памятная книжка Таврической губернии на 1914 год. Издание Таврического губернского статистического комитета / под ред. Г. Н. Часовникова. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1914. 630 с.

225. Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год. Издание Таврического губернского статистического комитета / под ред. Г. Н. Часовникова. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1915. 718 с.

226. Памятная книжка Таврической губернии на 1916 год. Издание Таврического губернского статистического комитета / под ред. Г. Н. Часовникова. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1916. 347 с.

227. Памятная книжка Таврической губернии на 1917 год. Издание Таврического губернского статистического комитета / под ред. Г. Н. Часовникова. Симферополь: Таврич. губерн. тип., 1917. 370 с.

228. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних

дел: по сведениям 1859 г. Вып. 41: Таврическая губерния / под. ред. М. Раевского. СПб.: изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1865. 152 с.

Харківський губернський статистичний комітет

229. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. Т. 1. Харьков: тип. губ. правл., 1898. 1013 с.

230. Отчет о действиях и занятиях Харьковского губернского статистического комитета за 1863 год, составленный и прочитанный секретарем статистического комитета Голяховским в общем собрании комитета 26 марта 1864 года // Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год. Харьков, 1865. С. 272–288.

231. Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год. Издана Харьковским губернским статистическим комитетом / под. ред. Я. Голяховского. Харьков: Унив. тип., 1863. 350 с.

232. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. Издана Харьковским губернским статистическим комитетом / под. ред. Я. Голяховского. Харьков: Унив. тип., 1864. 345 с.

233. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год. Издана Харьковским губернским статистическим комитетом / под. ред. Я. Голяховского. Харьков: Унив. тип., 1865. 393 с.

234. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год: с приложением плана города Харькова. Издана Харьковским губернским статистическим комитетом / под. ред. Я. Голяховского. Харьков: Унив. тип., 1866. 490 с.

235. Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год. Издана Харьковским губернским статистическим комитетом / под. ред. Я. Голяховского. Харьков: Унив. тип., 1867. 522 с.

236. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год. Издана Харьковским губернским статистическим комитетом / под. ред. Я. Голяховского. Харьков: Унив. тип., 1868. 748 с.

237. Памятная книжка Харьковской губернии. Издана Харьковским губернским статистическим комитетом / под. ред. Я. Голяховского. Харьков: Унив. тип., 1862. 239 с.

238. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Вып. 46: Харьковская губерния / под. ред. Н. Штиглица. СПб.: изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1869. 304 с.

239. Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. П. С. Ефименко. Год 13. Харьков: тип. губ. правл., 1884. – 1078 с.

240. Харьковский календарь на 1869 год: месяцеслов, адресная и справочная книга / под. ред. А. Скалона, А. Подвысоцкого. Год 1. Харьков: губ. тип., 1868. 288 с.

241. Харьковский календарь на 1870 год: с картою русских железных дорог / под. ред. А. Подвысоцкого. Год 2. Харьков: тип. К. П. Счасни, 1869. 368 с.

242. Харьковский календарь на 1871 год: с картою Харьковской губернии / под. ред. А. Подвысоцкого. Год 3. Харьков: тип. К. П. Счасни, 1870. – 626 с.

243. Харьковский календарь на 1872 год: с планом города Харькова / под. ред. А. Подвысоцкого. Год 4. Харьков: тип. К. П. Счасни, 1871. 503 с.

244. Харьковский календарь на 1873 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 1. Харьков: печатня К. П. Счасни, 1872. 573 с.

245. Харьковский календарь на 1874 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 2. Харьков: печатня К. П. Счасни, 1873. 541 с.

246. Харьковский календарь на 1875 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 3. Харьков: тип. И. Д. Гинзбурга и А. Я. Кудрина, 1874. 629 с.

247. Харьковский календарь на 1876 год: с приложением нового плана г. Харькова. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 4. Харьков: тип. губ. правл., 1875. 757 с.

248. Харьковский календарь на 1877 год: с приложением карты Харьковской губернии. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 5. Харьков: тип. Харьк. губ. правл., 1876. 666 с.

249. Харьковский календарь на 1878 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 6. Харьков: тип. Харьк. губ. правл., 1877. 770 с.

250. Харьковский календарь на 1879 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 7. Харьков: тип. Харьк. губ. правл., 1878. 721 с.

251. Харьковский календарь на 1880 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 8. Харьков: тип. Харьк. губ. правл., 1879. 834 с.

252. Харьковский календарь на 1881 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. И. И. Киткевича. Год 9. Харьков: тип. Харьк. губ. правл., 1880. – 770 с.

253. Харьковский календарь на 1882 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. И. И. Киткевича. Год 10. Харьков: тип. К. П. Счасни, 1882. 474 с.

254. Харьковский календарь на 1883 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. И. И. Киткевич. Год 11. Харьков: тип. губ. правл., 1882. 708 с.

255. Харьковский календарь на 1884 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. П. С. Ефименко. Год 12. Харьков: тип. губ. правл., 1883. 665 с.

256. Харьковский календарь на 1886 год: с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. Издание

Харьковского губернского статистического комитета / под ред. П. С. Ефименко. Год 14. Харьков: тип. губ. правл., 1885. 515 с.

257. Харьковский календарь на 1887 год: в двух книгах. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. П. С. Ефименко. Год 15. Харьков: тип. губ. правл., 1886 (обл. 1887). 956 с.

258. Харьковский календарь на 1888 год (высокосный): в двух книгах. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 16. Харьков: тип. губ. правл., 1887 (обл. 1888). 644 с.

259. Харьковский календарь на 1889 год: в двух книгах, с планом г. Харькова. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 17. Харьков: тип. губ. правл., 1889. 587 с.

260. Харьковский календарь на 1890 год: в двух книгах. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 18. Харьков: тип. губ. правл., 1890. 642 с.

261. Харьковский календарь на 1891 год: в двух книгах. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 19. Харьков: тип. губ. правл., 1891. 869 с.

262. Харьковский календарь на 1892 год: в двух книгах. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 20. Харьков: тип. губ. правл., 1892. 598 с.

263. Харьковский календарь на 1893 год: в двух книгах: с приложением карты Харьковской губернии. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 21. Харьков: тип. губ. правл., 1893. 722 с.

264. Харьковский календарь на 1894 год: в двух книгах: с приложением плана города Харькова. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 22-й. Харьков: тип. губ. правл., 1894. 905 с.

265. Харьковский календарь на 1895 год: в двух книгах. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. В. В. Иванова. Год 23. Харьков: губ. тип., 1895. 882 с.

266. Харьковский календарь на 1896 год: с приложением «Харьковского сборника». Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. В. В. Иванова. Год 24. Харьков: губ. тип., 1896. 750 с.

267. Харьковский календарь на 1897 год: приложения: планы оперного и драматического театров, руководство к устройству народных чтений, «Харьковский сборник». Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. В. В. Иванова. Год 25. Харьков: тип. губ. правл., 1897. 818 с.

268. Харьковский календарь на 1898 год: приложение «Харьковский сборник». Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. В. В. Иванова. Год 26. Харьков: тип. губ. правл., 1898. 552 с.

269. Харьковский календарь на 1899 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 27. Харьков: тип. губ. правл., 1899. 690 с.

270. Харьковский календарь на 1900 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. В. В. Иванова. Год 28. Харьков: тип. Варшавчика, Аршавской и Шмерковича, 1900. 571 с.

271. Харьковский календарь на 1901 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под редакцией В. В. Иванова. Год 29. Харьков: тип. Гессен и Шмерковича, 1901. 527 с.

272. Харьковский календарь на 1902 год: с приложением планов 16 городов Харьковского наместничества и стенного календаря. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. В. В. Иванова. Год 30. Харьков: тип. Варшавчика, Гессена и Молчадского, 1902. 604 с.

273. Харьковский календарь на 1903 год: с приложением карт 15 уездов и общей карты Харьковского наместничества 1787 г. и стенного календаря. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. В. В. Иванова. Год 31. – Харьков: тип. Гессен, Молчадского и Варшавчика, 1903. 666 с.

274. Харьковский календарь на 1904 год: с приложением плана города Харькова. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. М. И. Плещеева. Год 32. Харьков: тип. Г. Б. Молчадского, 1903. 654 с.

275. Харьковский календарь на 1905 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета / под ред. М. И. Плещеева. Год 33. Харьков: тип. Г. Б. Молчадского, 1904. 917 с.

276. Харьковский календарь на 1906 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 34. Харьков: тип. губ. правл., 1906. 618 с.

277. Харьковский календарь на 1907 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 35. Харьков: тип. губ. правл., 1907. 486 с.

278. Харьковский календарь на 1908 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 36. Харьков: тип. губ. правл., 1908. 425 с.

279. Харьковский календарь на 1909 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 37. Харьков: тип. губ. правл., 1909. 450 с.

280. Харьковский календарь на 1910 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 38. Харьков: тип. губ. правл., 1909. 354 с.

281. Харьковский календарь на 1911 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 39. Харьков: тип. губ. правл., 1910. 536 с.

282. Харьковский календарь на 1912 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 40. Харьков: тип. губ. правл., 1911. 540 с.

283. Харьковский календарь на 1913 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год 41. Харьков: тип. губ. правл., 1912. 548 с.

284. Харьковський календарь на 1914 год. Издание Харьковського губернского статистического комитета. Год 42. Харьков: тип. губ. правл., 1913. 569 с.

285. Харьковський календарь на 1915 год. Издание Харьковського губернского статистического комитета. Год 43. Харьков: тип. губ. правл., 1914. 498 с.

286. Харьковський календарь на 1916 год. Издание Харьковського губернского статистического комитета. Год 44. Харьков: тип. губ. правл., 1915. 486 с.

287. Харьковський календарь на 1917 год. Издание Харьковського губернского статистического комитета. Год 45. Харьков: тип. губ. правл., 1916. 322 с.

288. Харьковський народный календарь на 1907 год. Харьков: тип. губ. правл., 1907. 168 с.

289. Харьковський народный календарь на 1908 год. Издание Харьковського губернского статистического комитета. Харьков: тип. губ. правл., 1907. 150 с.

290. Харьковський сборник: литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 г. Издание Харьковського губернского статистического комитета / под. ред. П. С. Ефименко. Вып. 1. Харьков: тип. губ. правл., 1887. 291 с.

291. Харьковський сборник: литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1888 год. Издание Харьковського губернского статистического комитета / под ред. В. И. Касперова. Вып. 2. Харьков: тип. губ. правл., 1888. 723 с.

292. Харьковський сборник: литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1889 год. Издание Харьковського губернского статистического комитета / под ред. В. И. Касперова. Вып. 3. Харьков: тип. губ. правл., 1889. 354 с.

Херсонський губернський статистичний комітет

293. Губернский адрес-календарь и другие справочные сведения. Херсон: тип. И. Ващенко, 1863. 293 с.

294. Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год. Херсон: тип. Херсон. губ. правл., 1865. 210 с.

295. Памятная книжка для Херсонской губернии. Изданная Херсонским губернским статистическим комитетом на 1864 год. Херсон: тип. Херсон. губ. правл., 1864. 289 с.

296. Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год. Составлена Херсонским губернским правлением. Херсон: тип. Херсон. губ. правл., 1901. 368 с.

297. Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год. Составлена Херсонским губернским правлением. Херсон: тип. Херсон. губ. правл., 1910. 343 с.

298. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. Ч. 1. Составлена Херсонским губернским правлением / под ред. А. А. Золотарева. Херсон: тип. Херсон. губ. правл., 1911. 645 с.

299. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. Ч. 2. Составлена Херсонским губернским правлением / под ред. А. А. Золотарева. Херсон: тип. Херсон. губ. правл., 1911. 395 с.

300. Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 год. Издана Херсонским губернским правлением. Херсон: тип. Херсон. губ. правл., 1912. 452 с.

301. Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. Издание Херсонского губернского статистического комитета. Херсон: губ. тип., 1913. 550 с.

302. Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. Издание Херсонского губернского статистического комитета. Херсон: губ. тип., 1914. 579 с.

303. Памятная книжка Херсонской губернии на 1917 год. Издание Херсонского губернского статистического комитета. Херсон: губ. тип., 1917. 577 с.

304. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Вып. 47: Херсонская губерния / под. ред. Л. Майкова. СПб.: изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1868. 267 с.

305. Труды Херсонского губернского статистического комитета. Кн. 1. Ч. 1: Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. Херсон: губ. тип., 1863. 524 с.

306. Труды Херсонского губернского статистического комитета. Кн. 1. Ч. 2: Губернский адрес-календарь и другие справочные сведения. Херсон: тип. Н. Ващенко, 1863. 294 с.

Чернігівський губернський статистичний комітет

307. Губернские и уездные учреждения Черниговской губернии: памятная книжка на 1878 год. Чернигов: губ. тип., 1878. 173 с.

308. Записки Черниговского губернского статистического комитета. Кн. 2, Вып. 5 и 6. Чернигов: в губ. тип., 1872. 137 с.

309. Календарь Черниговской губернии на 1886 год / под. ред. К. В. Корвин-Пиотровского. Год 1. Чернигов: тип. губ. правл., 1885. 566 с.

310. Календарь Черниговской губернии на 1887 год / под. ред. К. В. Корвин-Пиотровского. Год 2. Чернигов: тип. губ. правл., 1886. 1016 с.

311. Календарь Черниговской губернии на 1888 год / под. ред. К. В. Корвин-Пиотровского. Год 3. Чернигов: тип. губ. правл., 1887. 336 с.

312. Календарь Черниговской губернии на 1890 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 4. Чернигов: тип. губ. правл., 1889. 274 с.

313. Календарь Черниговской губернии на 1891 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 5. Чернигов: тип. губ. правл., 1890. 322 с.

314. Календарь Черниговской губернии на 1892 год (высокосный). Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 6. Чернигов: тип. губ. правл., 1891. 366 с.

315. Календарь Черниговской губернии на 1893 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 7. Чернигов: тип. губ. правл., 1892. 344 с.

316. Календарь Черниговской губернии на 1894 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 8. Чернигов: тип. губ. правл., 1893. 431 с.

317. Календарь Черниговской губернии на 1895 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 9. Чернигов: тип. губ. правл., 1894. 534 с.

318. Календарь Черниговской губернии на 1896 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 10. Чернигов: тип. губ. правл., 1895. 536 с.

319. Календарь Черниговской губернии на 1897 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 11. Чернигов: тип. губ. правл., 1896. 483 с.

320. Календарь Черниговской губернии на 1898 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 12. Чернигов: тип. губ. правл., 1897. 531 с.

321. Календарь Черниговской губернии на 1899 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 13. Чернигов: тип. губ. правл., 1898 (обл. 1899). 496 с.

322. Календарь Черниговской губернии на 1900 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 14. Чернигов: тип. губ. правл., 1900. 463 с.

323. Календарь Черниговской губернии на 1901 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 15. Чернигов: тип. губ. правл., 1900. 517 с.

324. Календарь Черниговской губернии на 1902 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 16. Чернигов: тип. губ. правл., 1901. 234 с.

325. Календарь Черниговской губернии на 1903 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 17. Чернигов: тип. губ. правл., 1902. 473 с.

326. Календарь Черниговской губернии на 1904 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 18. Чернигов: тип. губ. правл., 1903. 546 с.

327. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 19. Чернигов: тип. губ. правл., 1904. 589 с.

328. Календарь Черниговской губернии на 1906 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 20. Чернигов: тип. губ. правл., 1905. 421 с.

329. Календарь Черниговской губернии на 1907 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 21. Чернигов: тип. губ. правл., 1906. 422 с.

330. Календарь Черниговской губернии на 1908 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 22. Чернигов: тип. губ. правл., 1907 (обл. 1908). 458 с.

331. Календарь Черниговской губернии на 1909 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 23. Чернигов: тип. губ. правл., 1908. 456 с.

332. Календарь Черниговской губернии на 1910 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 24. Чернигов: тип. губ. правл., 1909. 481 с.

333. Календарь Черниговской губернии на 1911 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 25. Чернигов: тип. губ. правл., 1910. 510 с.

334. Календарь Черниговской губернии на 1912 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 26. Чернигов: тип. губ. правл., 1911. 514 с.

335. Календарь Черниговской губернии на 1913 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 27. Чернигов: тип. губ. правл., 1912. 550 с.

336. Календарь Черниговской губернии на 1914 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 28. Чернигов: тип. губ. правл., 1913. 601 с.

337. Календарь Черниговской губернии на 1915 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 29. Чернигов: тип. губ. правл., 1914. 630 с.

338. Календарь Черниговской губернии на 1916 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год 30. Чернигов: тип. губ. правл., 1915. 647 с.

339. Памятная книжка Черниговской губернии. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Чернигов: губ. тип., 1862. 539 с.

340. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Вып. 48: Черниговская губерния / под. ред. Н. Штиглица. СПб.: изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1866. 289 с.

Видання земських статистичних органів України

341. Доклад Полтавской губернской земской управы статистической комиссии губернского земства. Полтава: тип. И. А. Дохмана, 1900. 47 с.

342. Журналы заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания экстренной сессии 9–10 июля 1900 года. Чернигов: тип. губ. зем., 1900. 25 с.

343. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии / Оценочно-статистическое отделение Екатеринославской губернской земской управы. Т. 1: Екатеринославский уезд. Екатеринослав: издание Екатеринославской губ. зем. упр. 1899. 771 с.

344. Материалы для оценки земель Херсонской губернии / сост. стат. отд-нием при Херсонской губ. зем. управе. Т. 1: Одесский уезд. Херсон: тип. Н. О. Ващенко, 1883. 542 с.

345. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. 1. Черниговский уезд. Чернигов: тип. губ. зем., 1877. XII, 186 с.

346. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. 5. Козелецкий уезд. Чернигов: тип. губ. зем., 1882. IX, 76 с.

347. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. Т. 2. Борзненский уезд. Киев: тип. губ. правл., 1877. 18 с.

348. О необходимости собирания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. 1875. № 9–10. С. 103–111.

349. О работах, произведенных статистическим бюро в 1910 г. и предложенных на 1911 год: Доклад Полтавской губернской земской управы 46 очередному губернскому земскому собранию. Полтава: тип. И. А. Дохмана, 1910. 48 с.

350. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1888 год. По сообщениям корреспондентов. Полтава: тип. И. А. Дохмана, 1888. 112 с.

351. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1901 год с шестью картограммами / Статистическое бюро Полтавского губернского земства. Полтава: тип. И. А. Дохмана, 1902. 380 с.

352. Отчет о действиях и распоряжениях Полтавской губернской земской управы за 2 половину 1868 года и денежный за 1868 год. Полтава: тип. брат. Пигуренко, 1868. 106 с.

353. Отчет о действиях и распоряжениях Полтавской губернской земской управы за 2 половину 1869 года и денежный за 1869 год. Полтава: тип. брат. Пигуренко, 1869. 396 с.

354. Отчет о деятельности оценочно-статистического бюро Черниговской губернской земской управы с 13 мая 1900 г. по 1 января 1901 г. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1900 год. Чернигов: тип. губ. зем., 1901. 370 с.

355. Памятная книга Таврической губернии. Составленная Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред. К. А. Вернера. Симферополь: тип. газеты «Крым», 1889. 695 с.

356. Постановления XXXII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 5 по 16 декабря 1897 года. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1898. 1584 с.

357. Сборник статистических сведений по Киевской губернии за 1907, 1908 и 1909 гг.: Время начала и разгара сельскохозяйственных работ, урожайность хлебов и других полевых растений в экономиях, у крестьян, урожайность сенокосов. 1-й год изд. Киев: тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1910. 77 с.

358. Сборник статистических сведений по Таврической губернии Составлен Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред. К. А. Вернера. – Т. 2: Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Симферопольского уезда. Симферополь: Тавр. губ. земство, 1886. 343 с.

359. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Составлен Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред. К. А. Вернера. Т. 3: Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Феодосийского уезда и Керчь-Еникальского градоначальства. Симферополь: Тавр. губ. земство, 1886. 409 с.

360. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Составлен Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред. К. А. Вернера. Т. 4: Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Днепровского уезда. Симферополь: Тавр. губ. земство, 1886. 270 с.

361. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Составлен Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред. К. А. Вернера. Т. 5: Статистические сведения о хозяйственном положении Ялтинского уезда. Симферополь: Тавр. губ. земство, 1887. 151 с.

362. Сборник статистических сведений по Таврической губернии Составлен Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред.

К. А. Вернера. Т. 6: Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Евпаторийского уезда. Симферополь: Тавр. губ. земство, 1887. 117 с.

363. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Составлен Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред. К. А. Вернера. Т. 1. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. Симферополь: Тавр. губ. земство, 1885. 305 с.

364. Сборник Херсонского земства. 1903. № 11. Херсон: губ. зем.управа, 1903. 322 с.

365. Сборник хозяйственной статистики Полтавской губернии. Том VIII. Хорольский уезд, выпуск 1-й. Собрано и обработано статистическим бюро Полтавского губернского земства / под ред. Н. Терещенко. Полтава: тип. И. А. Дохмана, 1888. 485 с.

366. Свод материалов по сельскохозяйственной текущей статистике за 1910–1913 годы. Издание Волынского оценочно-статистического отделения губернской земской управы. Вып. II. Житомир: тип. «Работник», 1915. 96 с.

367. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. Вып. 2. Полтава: тип. И. А. Дохмана, 1903. 322 с.

368. Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1912 год. Статистическое бюро Таврического губернского земства. Симферополь: тип. Таврического губ. зем., 1914. 159 с.

369. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1904 год. Оценочно-статистическое бюро Черниговского губернского земства. Чернигов: тип. губ. зем., 1906. 351 с.

370. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1914 год: Таблицы. Оценочно-статистическое бюро. Чернигов: тип. губ. зем., 1916. 202 с.

371. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1915 год: Таблицы. Оценочно-статистическое бюро. Чернигов: тип. губ. зем., 1917. 188 с.

372. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания: 1866–1913 гг. / под ред. П. К. Соколова. Ч. 2. Екатеринослав: тип. губ. правл., 1916. 1428 с.

373. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1910 год. Статистическое бюро Херсонской губернской земской управы. Херсон: тип. насл. О. Д. Ходушиной, 1911. 175 с.

374. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1908 год. Статистическое бюро Херсонской губернской земской управы. Херсон: тип. насл. О. Д. Ходушиной, 1910. 378 с.

375. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1903 год. Полтава: тип. тов-ва печат. дела, 1903. 135 с.

376. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1905 год. Полтава: тип. И. А. Дохмана, 1906. 132 с.

377. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1907 год. Полтава: тип. И. А. Дохмана, 1907. 161 с.

378. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 год. Полтава: тип. И. А. Дохмана, 1910. 425 с.

379. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1913 год. Полтава: тип. тов-ва печатного дела, 1916. 131 с.

380. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Статистическое бюро Полтавского губернского земства. На 1895 г.: Год 1. Полтава: тип. тов-ва печатного дела, 1895. 277 с.

381. Статистический ежегодник. Оценочно-статистическое отделение Харьковской губернской земской управы. Харьков: тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1916. 96 с.

382. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год. Вып. 9. Статистическое бюро Полтавского губернского земства / под. ред. Г. Г. Ротмистрова. Полтава: тип. тов-ва печатного дела, 1916. 239 с.

383. Статистический справочник по Югу России. Полтава: тип. И. А. Дохмана, 1910. 75 с.

384. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Вып. 1: Ефименко П. Сумской уезд. Харьков: тип. губ. правл, 1882. 117 с.

385. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Вып. 2: Соколовский А. А. Купянский уезд. Харьков: тип. губ. правл., 1883. 132 с.

386. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Вып. 3: Твердохлебов А. Д. Ахтырский уезд. Харьков: тип. губ. правл., 1885. 83 с.

387. Черниговская губернская земская управа. Статистическое отделение. Труды Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. Вып. 1. Чернигов: зем. тип., 1877. 285 с.

Нормативно-правові джерела

388. Відозва Генерального секретаріату до громадян, урядових і громадських установ (3 листопада 1917 р.) // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / упоряд. В. Ф. Верстюк. Київ: Наук. думка, 1996. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. С. 390–391.

389. Высочайше утвержденное 2 апреля 1903 года «Положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской». СПб.: Сенатская тип., 1904. 60 с.

390. Высочайше утверждённый «Общий наказ гражданским губернаторам»: именной указ, данный Сенату, № 10303 от 3 июня 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. Т. XII, Ч. 1. СПб., 1838. С. 361–439.

391. Высочайшие утвержденные правила для Статистического отделения при Совете Министерства внутренних дел и статистических комитетов в губерниях // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб, 1835. Т. 9, отд. 2. С. 282.

392. Земские учреждения: Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Правила о порядке приведения их в действие. Циркуляры о применении положения / под.ред. Л. Демиса. 3 изд. СПб: тип. Л. Демиса, 1865. XVI, 384 с.

393. Именной Высочайший указ от 14 марта 1911 года о распространении действия «Положения о земских учреждениях» на Витебскую, Волынскую и другие губернии. Дополнение к Положению о земских учреждениях. СПб.: Сенатская тип., 1911. 9 с.

394. Инструкция статистическим экспедициям, отправляемым в губернии от Министерства внутренних дел: (утв. г. министром вн. дел 17 мая 1852 г.). СПб.: тип. Мин. внут. дел. 1852. 62 с.

395. Об издании памятных книжек в губернии // Журнал Министерства внутренних дел. 1855. Ч. 15. С. 129–130.

396. Общий обзор записей по ведомствам и главным управлениям империи, составленный в Центральном статистическом комитете / под ред. Е. Огородникова. СПб.: тип. Мин-ва внутр. дел, 1857. – 364 с.

397. Окружное письмо Министра внутренних дел // Журнал Министерства внутренних дел. 1835. Ч. 15, № 2. С. XXXVII–XLIV.

398. План статистических работ Министерства внутренних дел. СПб.: тип. мед. департ. Мин. внутр. дел, 1835. 37 с.

399. Положение о губернских и областных статистических комитетах // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб., 1860. Т. 35. № 36453. С. 504–511.

400. Свод законов Российской империи. Т. II. Кн. 1. СПб.: тип. II отделения собст. Е. И. В. канц, 1876. 737 с.

401. Циркулярное письмо министра внутренних дел С. С. Ланского губернаторам от 16 сентября 1859 г. // Сборник циркуляров и инструкций Министерства внутренних дел за 1858, 1859, 1860 и 1861 годы. СПб., 1873. С. 117–119.

Література

402. Verkhovtseva I. G. The Role of Ukrainian Zemstvos in the Formation of Their Public Library Space // Library Science. Record Studies. Informology. 2024. Vol. 20, № 2. – P. 81–88.

403. Verkhovtseva I. G. Kondratenko O. Yu. Traditionalist Braces of the Imperial Space: «Historical Russia» as a Variety of Eurasian Colonialism // East European Historical Bulletin. 2024. Vol. 32. P. 158–169.

404. Авчинников А. Г. Профессор Дмитрий Иванович Яворницкий. К 30-летию литературно-ученой деятельности // Ежегодник «Приднепровье» и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав, 1914. С. 203–218.

405. Аксьонова Н. В. Етнографія українців у виданнях Воронезького, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1006, вип. 15. С. 62–69.

406. Архангельский С. И. Локальный метод в исторической науке // Краеведение. М., 1926. Т. 2. С. 181–194.

407. Бакуменко О. О. Харківське губернське земство та розвиток інформаційного простору губернії 1864–1890 рр. (У контексті формування елементів громадянського суспільства) // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. 2014. № 54. С. 12–21.

408. Белоконский И. П. Земское движение: земство и конституция. М.: Издание Московского Книгоиздательского Т-ва «Образование», 1910. 184 с.

409. Белоконский И. П. В годы бесправия. Воспоминания. М.: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1930. 455 с.

410. Білан С., Любовець О., Хвіст В. Місце статистичних органів у національному відродженні України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історія науки і біографістика. 2025. № 1. С. 139–153.

411. Білоконь М. В. Земське самоврядування і державна влада у Російській імперії // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2002. Вип. 17. С. 185–190.

412. Бобков В. В. К вопросу о деятельности Таврического губернского статистического комитета: Г. Н. Часовников // Арсений Иванович Маркевич: I Таврические международные научные чтения. Симферополь, 2000. С. 34–37.

413. Бобков В. В. Керчь-Еникальский статистический комитет: Создание и основные направления деятельности // Боспорские исследования. 2003. Вып. 3. С. 147–157.

414. Бобков В. В. Памятные книжки Таврической губернии и их роль в историческом краеведении Крыма (XIX – начало XX века) // Клио. 2004. № 2/3. С. 4–7.

415. Бобков В. В. Статистики Таврической губернии (XIX – начало XX века): биобиблиографический указатель. Симферополь: Тавр. нац. ун-т им. В. И. Вернадского, 2004. 304 с.

416. Бориневич А. С. Прошлый 1886/87 сельскохозяйственный год в Херсонской губернии. Одесса: тип. Л. Нитче, 1888. 25 с.

417. Бочаров Н. П. Об участии губернских статистических комитетов в отечественной археологии // Труды I Археологического съезда. Т. I. М., 1871. С. 124–129.

418. Бушен А. Б. Об устройстве источников статистики населения в России. СПб: тип. В. Безобразова и комп., 1864. 122 с.

419. Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел. Ч. 3. Кн. 2: период третий (с 19 ноября 1825 г. по 20 августа 1855 г.). СПб.: тип. Министерства внутренних дел, 1862. 746 с.

420. Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел. Ч. 3. Кн. 3: период третий (с 19 ноября 1825 г. по 20 августа 1855 г.). СПб.: тип. Министерства внутренних дел, 1862. 725 с.

421. Варзар В. Е. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом по программам бывшего Статистического отделения при Черниговской земской управе. Новозыбковский уезд. Чернигов: губ. тип., 1881. 141 с.

422. Варзар В. Е. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов. СПб.: тип. В. Киршбаума, 1887. Вып. 16. 354 с.
423. Велецкий С. Н. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. Краткий очерк. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1894. 149 с.
424. Велецкий С. Н. Земская статистика: справ. книга по зем. статистике: В 2-х ч. Ч. 3. История и методология. М.: М. и С. Сабашниковы, 1899. 422 с.
425. Велецкий С. Н. Земская статистика: Справ. книга по зем. статистике: В 2-х ч. Ч. 1–2. Программы исследований. М.: М. и С. Сабашниковы, 1899–1900. 847 с.
426. Верменич Я. І. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
427. Верховцева І. Г. Вітчизняний досвід взаємин між органами місцевого самоврядування: сільське самоврядування та земство // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: публічне управління та адміністрування. Київ, 2022. Т. 33(72), № 3. С. 152–161.
428. Верховцева І. Г. Земське та сільське самоврядування у становленні вітчизняної бібліотечної справи в другій половині XIX – на початку XX ст. (до передумов Української революції 1917–1921 рр.) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2025. Вип. 1(36). С. 150–169.
429. Верховцева І. Г. Одна з «великих»: реформа сільського самоврядування в Російській імперії як панімперський проєкт (1861–1900-і рр.) // Київські історичні студії, 2022. № 2 (15). С. 15–27.
430. Верховцева І. Г. Панімперський проєкт з управлінської модернізації Російської імперії: етапи реалізації (ракурс глобалістики) // Politicus. Одеса, 2022. № 4. С. 85–93.
431. Верховцева І. Г. Російська імперія у фокусі глобалістики: парадокси управлінської уніфікації імперського простору // Регіональні студії. Ужгород, 2021. Вип. 24. С. 110–115.

432. Верховцева І. Г. Самоврядування сільських обивателів українських губерній (друга половина XIX – початок XX ст.): уроки для сьогодення // Таврійський науковий вісник. Серія: публічне управління та адміністрування. 2021. № 4. С. 8–15.

433. Воскресенский Н. В. Исторический обзор деятельности Воронежского губернского статистического комитета. Воронеж: тип. губ. правл., 1892. 84 с.

434. Галицька Е. В. Пам'яті земських статистиків // Статистика України. 2019. № 4. С. 136–139.

435. Галицька Е., Прімерова О., Семіколенова С. Життєвий шлях і наукова спадщина О. О. Русова (до 170-ї річниці з дня народження) // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Економічні науки». 2017. № 4 (4). С. 49–53.

436. Гапієнко А. А. З історії розвитку чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. 1997. № 1–2. С. 49–65.

437. Гапієнко А. А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870–ті – 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 19 с.

438. Герінбург О. В. Дослідження соціального складу населення Херсонської губернії земськими статистиками (80-ті рр. XIX ст.) // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2008. № 14. С. 8–18.

439. Герінбург О. В. Етнічний склад населення Херсонської губернії у 80-х роках XIX ст. за матеріалами земських статистичних описів // Zaporizhzhia Historical Review. 2007. Т. 1, №. 21. С. 98–103.

440. Герінбург О. В. Роль Херсонського губерньського земства у вивченні демографічної ситуації у другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2009. 328 с.

441. Гозулов А. И. История отечественной статистики. М.: Гос. стат. изд-во, 1957. 310 с.

442. Гозулов А. И. Очерки истории отечественной статистики. М.: «Статистика», 1972. 308 с.

443. Гозулов А. И. Местные переписи населения до революции // Ученые записки Ростовского-на-Дону финансово-экономического института. Т.1. Ростов-на-Дону, 1941. С. 249–350.

444. Голицын Н. С. О мерах к устройству статистических источников и работ в России // Журнал Министерства внутренних дел. 1860. Ч. 42, отд. II, кн. 5. С. 3–48.

445. Гончаров О. Науковий потенціал краєзнавства: ретроспективний погляд, сучасний стан та шляхи підвищення ефективності // Краєзнавство. 2015. № 1–2. С. 129–143.

446. Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Кн. 1. Херсон: тип. «ЮГА», 1903. 202 с.

447. Гошкевич В. І. Звіт про роботу Херсонського музею старожитностей і образотворчих мистецтв в 1922 р. (9 лютого 1923 р.) // Репресоване краєзнавство (20–30 роки). Київ, 1991. С. 370–371.

448. Григорьев В. Н. Предметный указатель материалов в земско-статистических трудах с 1860-х годов по 1917 г. М.: ЦСУ Союза ССР, 1926–1927. 346 с.

449. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии: алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений. Каменец-Подольский: тип. Подольс. губ. правл., 1893. 636 с.

450. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Каменец-Подольский: Подольский статистический комитет, 1898. 441 с.

451. Дорошенко В. З історії земства на Україні. Київ: з друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1910. Кн. 1: Податкова політика і соціально-економічна діяльність. 68 с.

452. Дорошок Н. А. Чернігівська земська статистика у 70–80 рр. XIX ст. // Сіверянський літопис. 2009. № 2–3. С. 163–167.

453. Дорошок Н. А. З історії виникнення земської статистичної служби у Чернігівській губернії // Сіверщина в історії України. 2016. Вип. 9. С. 338–342.

454. Дроздова О. Видання Статистичного бюро Полтавського губернського земства як джерело краєзнавчих відомостей // Бібліотечна планета. 2001. № 1. С. 110–113.

455. Екатеринославское земство и статистика // Днепровская молва. 1900. № 4. С. 49–51.

456. Елисеева И. И. Плошко Б. Г. История статистики. М.: Финансы и статистика, 1990. 296 с.

457. Ефимов А. Елецкие пещеры при монастыре того же имени // Труды XIV Археологического съезда. М., 1908. Т. 2. С. 73–80.

458. Ефимов А. Олегово поле // Труды XIV Археологического съезда. М., 1908. Т. 3. С. 89–92.

459. Журавский Д. П. Об источниках и употреблении статистических сведений. Киев: тип. И. Вальнера, 1846. 210 с.

460. Закірова С. Довідкові видання як джерело вивчення соціально-економічної історії (на прикладі пам'ятних книжок Катеринославської губернії: XIX – поч. XX ст.) // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 43. С. 221–228.

461. Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. К.: Логос, 1995. 448 с.

462. Зибер Н. И. Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений. Киев: Издательство Фрица, 1875. 43 с.

463. Зубко А. М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917 рр.) // Український історичний журнал. 1988. № 3. С. 130–138.

464. Иваненко Д. А. Записки и воспоминания, 1888–1908 гг.: воспоминания о политических деятелях, писателях, актерах и различных исторических событиях. Полтава: изд. ред. «Полтав. Голос», 1909. 307 с.

465. Иванов В. В. Современная деревня Харьковской губернии // Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края . Т. 1. Харьков, 1898. С. III–XXXII.

466. Іванов І. В. Компетенція органів земського самоврядування та її еволюція протягом 1864–1917 рр. // Публічне право. 2013. № 4 (12). С. 219–226.

467. Ісаєва О. І. Дослідження А. С. Бориневича з питань сільського господарства // Вісник НТУ «ХП». 2013. № 48 (1021). С. 64–71.

468. Каблуков Н. А. Теория и методы статистики: основные моменты ее развития: краткий очерк статистики народонаселения. М.: Изд. Г. А. Лемана и С. И. Сахарова, 1915. 346 с.

469. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів : Вид-во Католицького Українського університету, 2005. 360 с.

470. Караваев В. Ф. Библиографический обзор земской статистической и оценочной литературы со времени учреждения земств (1864–1903). Вып. 1. Губернии: Бессарабская, Владимирская, Вологодская, Воронежская, Вятская, Екатеринославская, Казанская, Калужская, Костромская, Курская, Московская и Нижегородская. СПб.: тип. М. П. Фроловой, 1906. VIII, 427 с.

471. Караваев В. Ф. Библиографический обзор земской статистической и оценочной литературы со времени учреждения земств (1864–1903). Вып. 2. Губернии: Новгородская, Олонецкая, Орловская, Пензенская, Пермская и Полтавская. СПб.: тип. Л. Н. Привального, 1913. 263 с.

472. Кармазіна Н. Дослідник старожитностей Півдня України: Віктор Іванович Гошкевич (1860–1928) // Красзнавство. 2013. № 3. С. 61–64.

473. Касян А. І. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2018. 20 с.

474. Кауфман А. А. Статистика, ее приемы и ее значение для общественных наук. М.: Издательство «Прогресс», 1912. 176 с.

475. Кауфман А. А. Статистическая наука в России: теория и методология, 1806–1917: историко-критический очерк. М.: Центр. стат. упр- ние, 1922. 218 с.

476. Козоріз В. Історія Золотоніського земства у працях Федора Щербини // Красзнавство. 2024. № 2. С. 46–53.

477. Котова Н. О. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у ХІХ – на початку ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2002. 20 с.

478. Крилова А. М. Земські статистичні публікації як джерело дослідження землеволодіння етнічних та соціальних груп Північного Приазов'я // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2010. Вип. XXVIII. С. 446–451.

479. Крип'якевич І. З історії галицького краєзнавства. Львів: Накладом Наукового товариства імені Шевченка, 1931. 24 с.

480. Куліков В. О. Земська аграрна статистика Харківської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (переписи селянських та поміщицьких господарств) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія. Харків, 2003. Вип. 35 (594). С. 169–179.

481. Куліков В. О. Земська аграрна статистика Харківської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. (бюджетні обстеження селянських господарств, епізодична й поточна статистика) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія. Харків, 2004. Вип. 36 (633). С. 289–298.

482. Лазаревский А. М. Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях // Черниговские губернские ведомости. 1853. № 45. С. 415–424.

483. Лазаревский А. М. Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях // Черниговские губернские ведомости. 1853. № 46. С. 429–434.

484. Ліневич Г. К. Видання статистичних органів земств на українських землях у вирішенні місцевих сільськогосподарських завдань (70-ті роки ХІХ ст. – 1918 р.) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2023. Вип. 69. С. 363–376.

485. Ліневич Г. К. Статистичні дослідження земств для наукового забезпечення розвитку сільського господарства на українських землях (друга

половина XIX ст. – 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07; Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН. Київ, 2023. 272 с.

486. Локтионов Э. Ю. Памятные книжки – разновидность книжной продукции (на примере Таврической губернии) // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. Київ, 2013. Вип. 23. С. 20–30.

487. Любовець О., Білан С., Хвіст В. Соціально-економічні дослідження земських статистичних органів України (кінець XIX – початок XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. 2025. Вип. 75. С. 34–40.

488. Лянсберг О. З історії пам'ятних книжок Херсонської губернії // Бібліотечна планета. 2006. № 1. С. 26–28.

489. Макієнко О. А. Діячі Херсонського земства: Олександр Олександрович Русов // Південний архів. Історичні науки: збірник наукових праць. Херсон, 2007. Вип. 26. С. 191–192.

490. Макієнко О. А. Документаційне забезпечення статистичних досліджень у земських установах України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. праць. Миколаїв, 2011. Вип. 6. С. 125–131.

491. Макієнко О. А. Олександр Русов – організатор земської статистики в Херсонській губернії // Україна соборна: Зб. наук. ст. Київ, 2005. Вип. 2. Ч. III. С. 115–125.

492. Макієнко О. З історії розвитку та діяльності земської статистичної служби в Херсонській губернії (70–80-ті роки XIX ст.) // Південна Україна XVIII–XIX століття: зб. наук. пр. Запоріжжя, 2000. Вип. 5. С. 119–129.

493. Макієнко О. А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2006. 20 с.

494. Макієнко О. А., Сінкевич Є. Г. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 1999. Вип. VII. С. 154–159.

495. Маленко Л. М. З творчого доробку Федора Андрійовича Щербини // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя, 2006. Вип. XX. С. 407–413.

496. Межов В. И. Земский и крестьянский вопросы: библиографический указатель книг и статей, вышедших по первому вопросу с самого начала введения в действие земских учреждений и ранее, по второму с 1865 г. вплоть до 1871 г. СПб.: тип. В. Безобразова и Комп., 1873. 80 с.

497. Мекшун Л. М. Батько промислової статистики (до 150-річчя з дня народження В. Є. Варзара, видатного представника чернігівської земської статистики) // Сіверянський літопис. 2001. № 2. С. 141–143.

498. Мекшун Л. М. Земська статистика освіти в Україні // Сіверянський літопис. 2003. № 4. С. 120–122.

499. Мекшун Л. М. Роль земської статистики кінця XIX – початку XX ст. у проведенні облікових досліджень у Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. 2000. № 3. С. 178–180.

500. Мекшун Л. М. Роль української земської статистики у проведенні статистичних з'їздів і нарад у другій половині XIX – на початку XX ст. // Сіверянський літопис. 2007. № 5. С. 71–74.

501. Мекшун Л. М. Становлення і розвиток статистики народної освіти в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. // Чернігівський науковий часопис Чернігівського державного університету економіки і управління. 2011. № 1. С. 4–9.

502. Моргун О. М. Українські діячі в земствах // Український історик (Мюнхен). 1969. № 1/3. С. 56–64.

503. Моро де Жоннес А. Начальные основания статистики: общие начала науки, её классификация, метод, операции, различные степени достоверности, ошибки и успехи, с приложением её к фактам естественным, общественным и политическим, историческим и современным. СПб.: тип. В. Безобразова, 1859. 499 с.

504. Нариси з історії статистики України. 2-ге вид., випр. та доп. Київ: Держкомстат України, 1999. 152 с.

505. Осадчий Т. И. Крестьянское наделное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. Херсон: тип. О. Д. Ходушиной, 1894. 198 с.

506. Осадчий Т. И. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии: историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. Херсон: тип. О. Д. Ходушиной, 1891. 112 с.

507. Павловський Ю. Спостереження та враження земського статистика // Літературно-науковий вісник. 1902. Т. 17. Річник 5. С. 1–16.

508. Падалка Л. В. Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. Херсон: тип. О. Д. Ходушиной, 1890. 24 с.

509. Падалка Л. Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края // Сборник Херсонского земства. Херсон, 1890. № 10. С. 25–41.

510. Петров О. О. Праці земських статистиків як джерела суспільної та історичної думки другої половини XIX–XX ст. // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2004. С. 36–43.

511. Петрова І. В., Петров О.О. Статистична справа у Катеринославській губернії у 90-х роках XIX – на початку XX ст. // Наука. Релігія. Суспільство. 2010. № 3. С. 1–8.

512. Пешехонов А. В. Кризис в земской статистике. // Русское богатство. 1901. № 12. С. 167–189.

513. Плошко Б. История статистики. М.: Финансы и статистика, 1990. 295 с.

514. Плошко Б. Основные научные направления в статистике дореформенной России // Тезисы докладов научной сессии Ленинградского финансово-экономического института. Л., 1963. С. 107–109.

515. Плошко Б. Развитие правительственной статистики России (1802–1863 гг.) // Тезисы докладов научной сессии Ленинградского финансово-экономического института. Л., 1962. С. 123–126.

516. Плошко Б. Статистико-экономическое описание 40–50-х гг. XIX в. // Научные записки Ленинградского финансово-экономического института. Вып. XIX. Л., 1959. С. 178–204.

517. Поєдинок М. С. Значення сільськогосподарської статистики Херсонської губернії для розвитку аграрної науки (кінець XIX ст.) // Історія науки і техніки: зб. наук. праць. Київ, 2014. Вип. 5. С. 207–212.

518. Поєдинок М. С. Роль чернігівського типу земської статистики кінця XIX ст. у розвитку аграрних досліджень // Історія науки і біографістика. 2014. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/INB_Title_2014_2_14.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

519. Поєдинок М. С. Статистичні роботи Полтавської та Харківської губернських земських управ для розвитку агрономічних досліджень (кінець XIX – початок XX ст.) // Вісник аграрної історії: зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 11–12. С. 250–254.

520. Польовий Р. Кубанська Україна. Федір Щербина – історик Кубані // Бібліотека «Українського життя в Севастополі». URL: <http://ukrlife.org/main/kubann/scherbina.html> (дата звернення: 27.03.2025).

521. Рахно О. Я. З історії статистичних досліджень О. Русова у Ніжинському повіті // Література і культура Полісся. Ніжин, 2005. Вип. 29. С. 263–269.

522. Рахно О. Я. Земський статистик В. Є. Варзар: віхи життя та громадської діяльності на Чернігівщині // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. Київ; Глухів, 2013. Вип. 6. С. 416–420.

523. Рахно О. Я. О. Русов – дослідник історії та культури Чернігівщини другої половини XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини: зб. наук. пр. Чернігів, 1999. Вип. IV. С. 67–70.

524. Рахно О. Я. Участь О. Русова в діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Історичні науки. Чернігів, 2004. Вип. 27, № 2. С. 69–76.

525. Рахно О. Я. Чернігівський земський статистик О. П. Шликевич у спогадах сучасників та документах // Сіверянський архів: зб. наук. пр. Чернігів, 2010. Вип. 4. С. 15–31.

526. Рахно О. Я. Діяльність статистичного відділення Чернігівського губернського земства по дослідженню пореформеного села // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2011. Вип. XVIII. С. 154–162.

527. Рачковський Г. В. Списки поселень Волинської губернії другої половини XIX – початку XX століття як джерело до вивчення сільських поселень // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2019. С. 815–829.

528. Реєнт О. І., Денисенко Г. Г. Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни: виклики та наслідки збройної агресії // Український історичний журнал. Київ, 2024. № 6. С. 44–65.

529. Реєнт О. І. Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства // Краєзнавство. 2017. № 1–2. С. 21–24.

530. Реєнт О. І. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). Кн. 1. Київ: Інститут історії України, 2021. 846 с.

531. Реєнт О. І., Жиленкова І. О. Українське національне відродження в XIX–XX ст.: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі // Краєзнавство. 2019. № 1. С. 5–21.

532. Резніченко І. Г. Науково-статистична діяльність Олександра Русова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2013. № 5 (31). С. 96–105.

533. Русов А. А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. Киев: тип. А. И. Гросмана, 1914. 115 с.

534. Русов А. А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. Киев: Издательство «Кружок студентов киевлян», 1913. 119 с.

535. Русов А. А. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами. Киев: тип. Д. С. Повальского, 1880. XIV, 359, 42 с.

536. Русов А. А. Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям // Сборник Херсонского земства. 1888. № 8. С. 40–75.

537. Русов А. А. Областное начало в земской статистике // Степь: Херсонский беллетристический сборник. СПб., 1886. С. 351–391.
538. Русов А. А. Описание Черниговской губернии: в 2 т. Чернигов: тип. губ. зем., 1898–1899. Т. 1. 1898. XII, 438, 124 с. ; Т. 2. 1899. XII, 378, 327 с.
539. Русов А. А. Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южнорусском селе. Киев: тип. Е. Т. Керер, 1880. II, 18 с.
540. Русов О. О. Щоденники та спогади. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 320 с.
541. Свавицкая З. М., Свавицкий Н. А. Земские подворные переписи 1880–1913 гг.: по- уездные итоги. М.: Центральное статистическое управление СССР, 1926. 72, 328, V с.
542. Святловский В. В. К истории политической экономии и статистики. СПб.: изд-во «Начало», 1906. 200 с.
543. Сементовский А. М. Сборник в память I Русского статистического съезда 1870 года. СПб.: тип. М. Хана, 1872. Вып. 1. 579 с.
544. Силка О. Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст.: становлення та діяльність (на матеріалах Лівобережжя). Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2015. 574 с.
545. Силка О. З. Науково-статистичні матеріали земських агрономів В. О. Л'Етьенна, П. І. Гавсевича та Т. В. Зенченка // Гуржіївські історичні читання. Черкаси, 2015. Вип. 10. С. 80–81.
546. Силка О. З. Сільські добровільні громадські об'єднання – новий елемент українського соціокультурного середовища (кінець XIX – початок XX ст.) // Друга Міжнародна науково-практична конференція «Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання, практична реалізація»: матеріали конф. (Київ, 14–15 груд. 2016 р.). Київ, 2016. Вип. 2. С. 197–201.
547. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края: география, этнография и народосчисление Новороссийского края. Одесса: в тип. Л. Нитче, 1850. Ч. 1. 366 с.

548. Слобожаніна Н. Історико-етнографічні публікації у періодичних видання Чернігівського губернського статистичного комітету другої половини XIX ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Київ, 2008. Серія 6: Історичні науки. С. 154–158.

549. Тарасенко О. В. Розвиток статистичної справи в земствах Південно-східної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.). // Історичні і політологічні дослідження. 2004. № 4 (22). С. 60–66.

550. Ткаченко О. О. Роль Земської реформи 1864 року в формуванні селянського самоврядування на Україні в другій половині XIX – на початку XX століття // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право: наук. пр. Національного авіаційного університету. Київ, 2010. № 3. С. 99–102.

551. Тоцька Ж. В. Краєзнавча діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету (дореформений період) // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. Суми, 2008. С. 67–72.

552. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський – книгознавець, бібліотекар, бібліограф // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія». Вінниця, 2003. Вип. 6. С. 26–35.

553. Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). Київ: Рідний край, 2000. 708 с.

554. Труды III Археологического съезда в России. Киев: тип. императорского ун-та св. Владимира, 1878. Т. 1. 352 с.

555. Труды Первого археологического съезда в Москве. 1869 г. / под ред. А. С. Уварова. Т. 2. М.: тип. Грачёва и К°, 1871. 852 с.

556. Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей 1894 г. Чернигов: издание редакции «Земского сборника Черниговской губернии», 1894. 518 с.

557. Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. С. Петербурге 20–30 декабря 1901 г. СПб: Издание Вольного экономического общества, 1902. 642 с.

558. Устинов И. А. Литература о Харьковской губернии: библиографический указатель. Харьков: тип. губ. правл., 1887. 236 с.
559. Франко І. Галицьке краєзнавство // Зібрання творів у 50 томах. Т. 46. Кн. 2. Київ, 1986. С. 116–150.
560. Фролов В. И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. Винница: Винницкая городская типография, 1917. 22 с.
561. Хвіст В., Любовець О., Білан С. Державні статистичні органи в українських губерніях Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та діяльність // Культурологічний альманах. Вип. 1 (13). Одеса, 2025. С. 170–177.
562. Ходский Л. В. Основания теории и техники статистики. СПб.: тип. «Правда», 1907. 244 с.
563. Чекотовський Е. В., Потапова М. Ю. Питання статистичної науки в працях О. О. Русова: до 100-річчя з дня смерті // Статистика України. 2015. № 3. С.74–78.
564. Червинский П. П. Земледельческая программа, приспособленная к собиранию сведений для оценки земледельческих угодий. Чернигов: тип. губ. зем., 1881. 26 с.
565. Шликевич А. Лучше ли жилось в Малороссии за сто лет назад // Земский сборник Черниговской губернии. 1890. Ноябрь. С. 152–179.
566. Щербина Ф. А. История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. Вып. I. Полтава: тип. губ. зем., 1914. 238 с.
567. Щербина Ф. А. Статистика: Історія статистики і статистичних установ. Вип. 1. Прага: Укр. громад. видавничий фонд, 1925. 288 с.
568. Янсон Ю. Е. Теория статистики. СПб.: тип. А. Е. Ландау, 1887. 537 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Перелік наукових праць, які відображають основні результати дисертації

Статті у науковому виданні, включеному до Переліку наукових фахових видань України

1. Шевцова Є. С. Діячі земської та губернської статистичної справи в Україні кінця XIX – початку XX ст. та їх внесок у розвиток місцевого краєзнавства // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2024. № 3 (362). С.199–208. DOI 10.12958/2227-2844-2024-3(362)-199-208
2. Шевцова Є. С., Стрілець В. В. Історіографія діяльності статистичних органів в Україні XIX – початку XX ст. // Вісник аграрної історії: науковий журнал. 2023. Вип. 43–44. С. 31–40. DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2023.43-44.04> *(Шевцовою Є. С. здійснено аналіз наукових праць, присвячених вивченню становленню та функціонуванню статистичних органів в Україні; зібрані, систематизовані й проаналізовані наукові розвідки, що висвітлюють різні аспекти цієї проблематики; Стрільцем В. В. визначено основні етапи розвитку історіографії питання, підведені підсумки та окреслено перспективи подальших досліджень у цьому напрямі).*
3. Шевцова Є. С. Аналіз збереженості видань губернських статистичних комітетів у бібліотеках та архівних установах України // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Методологія, історіографія та джерелознавство. 2022. № 4 (352). С. 51– 59. DOI: 10.12958/2227-2844-2022-4(352)-51-59
4. Шевцова Є. С. Становлення земської статистики на українських землях у другій половині XIX ст. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Всесвітня історія. Історія України. 2021. № 9 (347). С. 196–206. DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-169-176
5. Шевцова Є. С. До класифікації періодичних видань губернських статистичних комітетів як історичного джерела з історії України другої половини XIX – початку XX ст. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Всесвітня історія.

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. 2017. № 9 (317). С. 104–109.

Тези наукових доповідей

6. Шевцова Є. С. Внесок О. О. Русова в розвиток української статистичної науки // Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи: V Міжнародна науково-практична конференція: тези доповіді. Київ, 2024. С. 187–190.

7. Шевцова Є. С. Утворення губернських статистичних установ в Російській імперії // Громадсько-політична та наукова діяльність М. С. Грушевського в міжнародному вимірі (до 155-річчя від дня народження): Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 23 вересня 2021 року: тези доповіді. Київ, 2021. С. 153–155.

8. Шевцова Є. С. Пам'ятна книжка губернських статистичних комітетів як джерело з історії аграрного розвитку регіонів // Науково-інноваційний розвиток агровиробництва як запорука продовольчої безпеки України: вчора, сьогодні, завтра: Всеукраїнська науково-практична конференція, 17 листопада 2021 року: тези доповіді. Вінниця, 2021. С. 244–246.

9. Шевцова Є. С. Видання статистичних органів України в другій половині XIX – на початку XX століть, як джерело з дослідження демографії українських губерній // Медицина і психологія в репродукції людини – мультидисциплінарний підхід: II Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 20–21 жовтня 2022 року: тези доповіді. Київ, 2022. С. 126–127.

10. Шевцова Є. С. Питання мови у статистичних дослідженнях в Україні другої половини XIX – початку XX століття // Духовний код української ідентичності у вимірі міжкультурної комунікації (до 300-річчя від дня народження Г. С. Сковороди: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 10–11 листопада 2022 року: тези доповіді. Київ, 2022. С. 68–70.

11. Шевцова Є. С. Статистика народонаселення і «російський компонент» Таврійської губернії наприкінці XIX – на початку XX століть // Трансформація системи міжнародних відносин в умовах російсько-української війни (до Дня

спротиву окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя): Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 23 лютого 2023 року: тези доповіді. Київ, 2023. С. 272–273.

12. **Шевцова Є. С.,** Котеленець К. М. «Харківський календар» як джерело зі статистики населення Старобільщини у другій половині XIX – на початку XX століття // Луганщина: краєзнавчі розвідки: V Всеукраїнська науково-практична конференція, м. Лубни, 18 травня 2023 року: тези доповіді. Лубни, 2023. С. 67–71. *(Шевцовою Є. С. зібрано та проаналізовано статистичний матеріал, представлений у «Харківському календарі», що відображає демографічні та соціально-економічні процеси Старобільщини другої половини XIX – початку XX ст.; Котеленець К. М. здійснено порівняльний аналіз статистичних показників та узагальнено результати дослідження).*

13. **Шевцова Є. С.,** Котеленець К. М. Передмістя Старобільська за Першим Всезагальним переписом населення Російської імперії 1897 р. // Луганщина: краєзнавчі розвідки: VI Всеукраїнська науково-практична конференція, м. Лубни, 19 квітня 2024 року: тези доповіді. Лубни, 2024. С. 64–67. *(Шевцовою Є. С. зібрано та проаналізовано статистичний матеріал, що відображає демографічні та соціально-економічні процеси передмістя Старобільщини другої половини XIX – початку XX ст.; Котеленець К. М. здійснено порівняльний аналіз статистичних показників та узагальнено результати дослідження).*

14. **Шевцова Є. С.,** Шевцова Ю. С. Стан жіночої вищої освіти в Харківській губернії на прикладі роботи Інституту шляхетних дівчат (на матеріалах видань Харківського губернського статистичного комітету) // Луганщина: краєзнавчі розвідки: III Всеукраїнська науково-практична конференція, м. Старобільськ, 23 квітня 2020 року: тези доповіді. Старобільськ, 2020. С. 109–112. *(Шевцовою Є. С. зібрано та проаналізовано статистичний матеріал, представлений у виданнях Харківського губернського статистичного комітету, що відображає стан жіночої вищої освіти в Харківській губернії в другій половині*

XIX – початку XX ст.; Шевцовою Ю. С. здійснено порівняльний аналіз статистичних показників та узагальнено результати дослідження).

15. Шевцова Є. С. Історико-краєзнавча діяльність Полтавського земського статистичного бюро (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми, пріоритети та перспективи розвитку науки, освіти та суспільства в XXI столітті: Міжнародна науково-практична конференція, м. Рівне, 23 січня 2025 року: тези доповіді. Рівне, 2025. С. 107–109.

«Пам'ятні книжки» та «Адрес-календарі» губернських статистичних комітетів України

[illegible]

Таврійська губернія																	
Харківська губернія	+	+	+	+	+	+	+	+	+								
Херсонська губернія																	
Чернігівська губернія																	
Губернія / рік	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900		
Волинська губернія	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Катеринославська губернія				+					+	+						+	
Київська губернія	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Подільська губернія			+							+						+	
Полтавська губернія		+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Таврійська губернія							+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Харківська губернія																+	
Херсонська губернія																	
Чернігівська губернія		+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Губернія / рік	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917
Волинська губернія	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Катеринославська губернія	+		+							+	+	+	+	+	+	+	+

Карта Катеринославської губернії 1859 р.

Карта Полтавської губернії 1859 р.

**КАРТА
ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНІИ.**

Пояснение знаковъ:

- ГУБЕРНІЙСКІЙ ГОРОДЪ
- РАЙОННЫЙ
- ⊙ ВОЕВОДЪ
- ✱ Казенно
- ✱ Казенно въ 1860 и болѣе дунайскихъ пудовъ
- ✱ Казенно менѣе 1860 дунайскихъ пудовъ
- ✱ Казенно менѣе 1860 дунайскихъ пудовъ

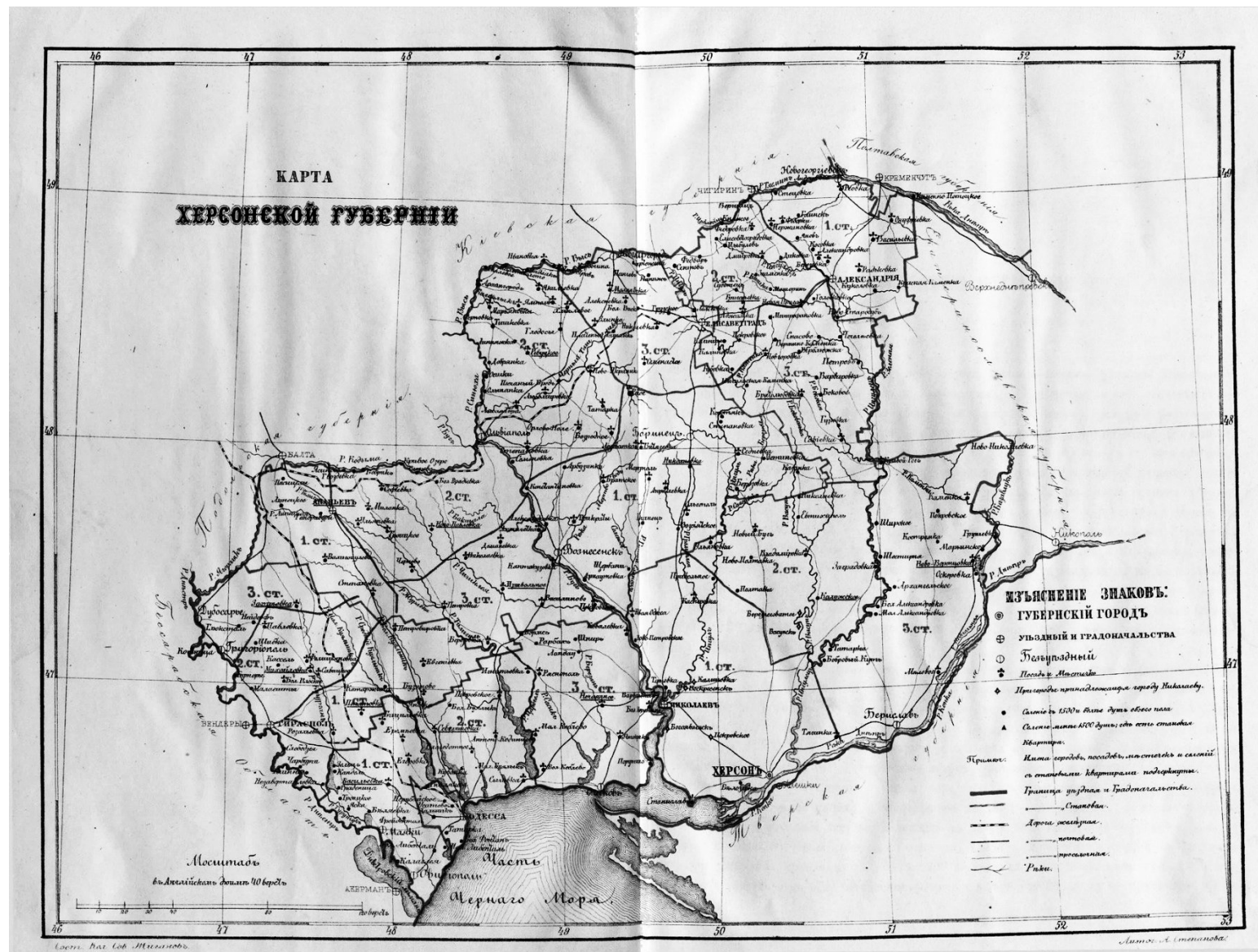
Лѣгкія Железныя дороги, каменныя и глиняныя
и стальные клинковые подпорки.

- Железная дорога
- Каменная
- Глиняная
- Стальная
- Клинковая
- Подпорка

Масштабъ.
Въ верстахъ до 1000.

[illegible]

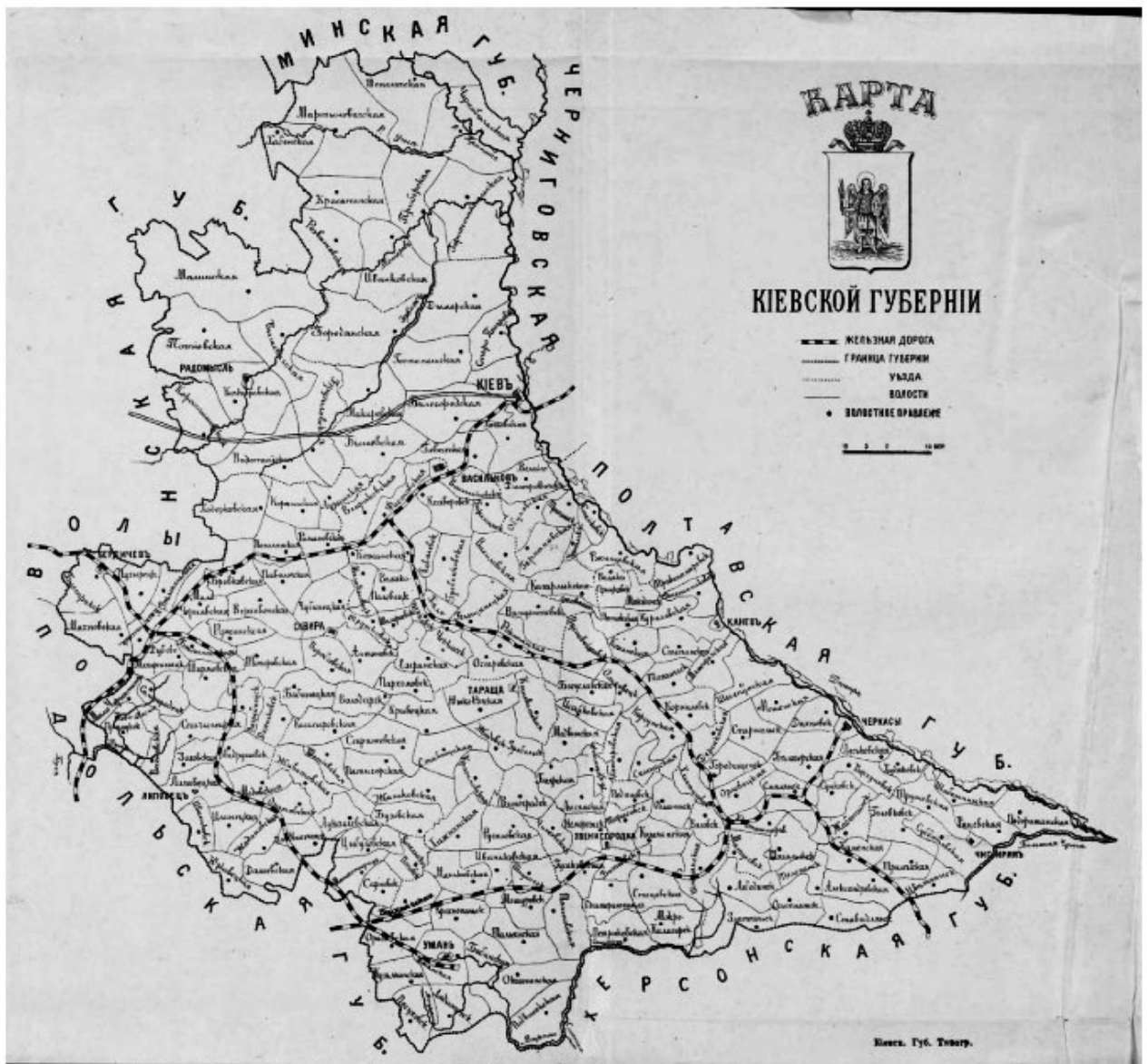
Карта Херсонської губернії 1864 р.

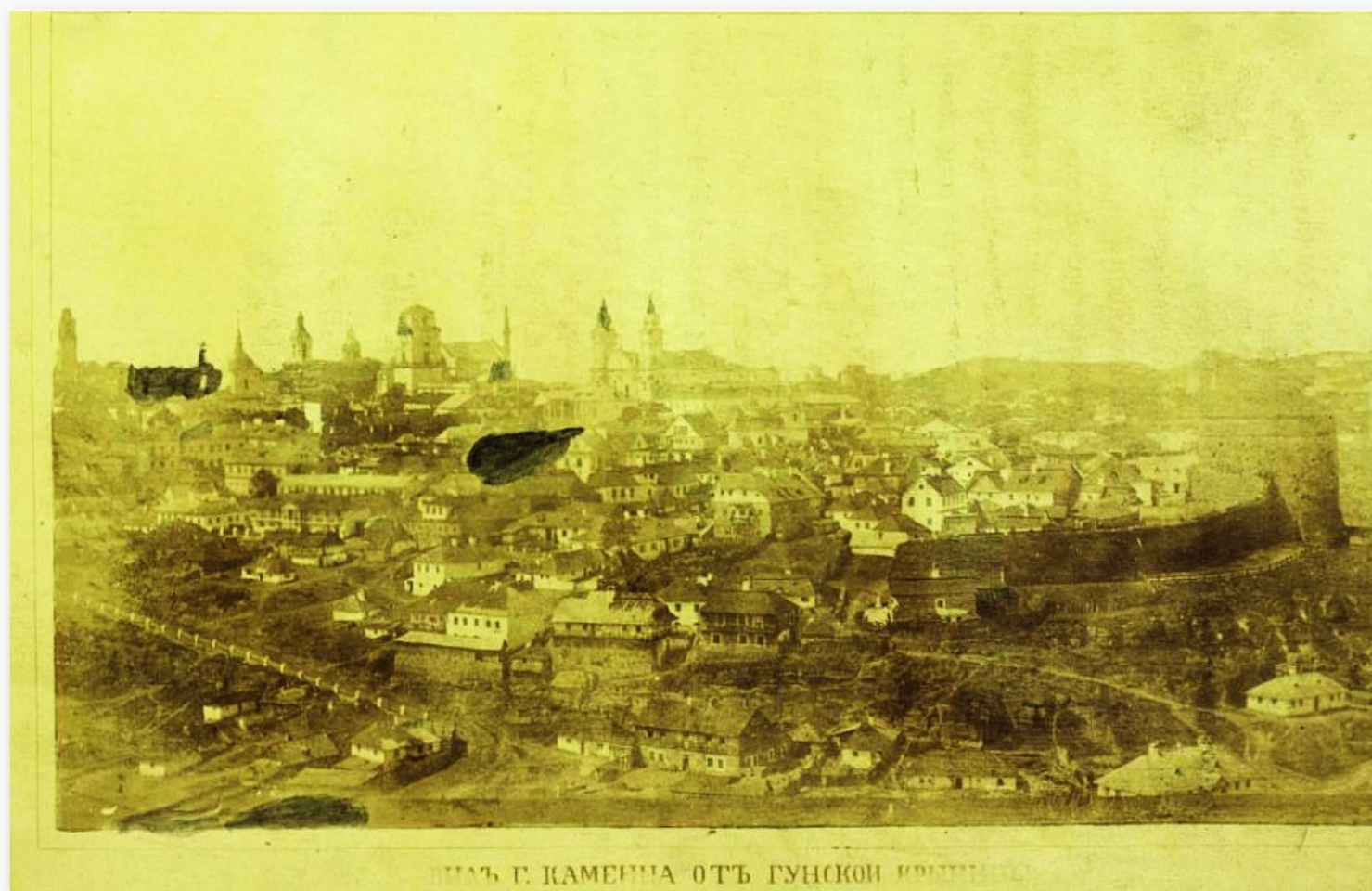
Карта Чернігівської губернії 1859 р.

Карта Київської губернії 1895 р.

**Фотографія м. Кам'янець-Подільський (з боку Гунської криниці), опублікована
в «Пам'ятній книжці Подільської губернії на 1859 р.»**

Фотографія м. Кам'янець-Подільський (з боку з Польських фільварків), опублікована в «Пам'ятній книжці Подільської губернії на 1859 р.»

